Michael Kerrigan

ÖLÜMÜN TARİHİ

İNCELEME

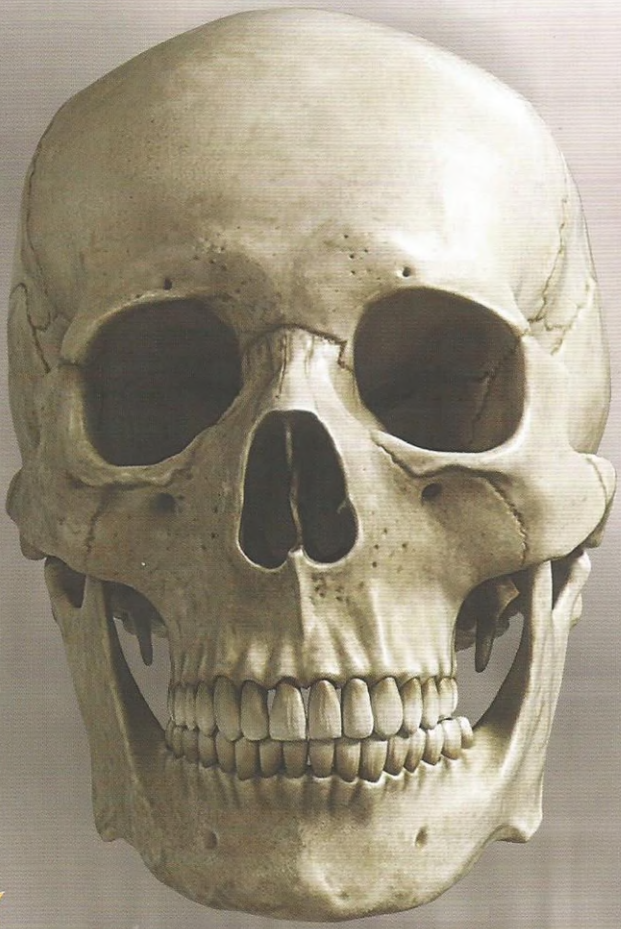

PARIS

"Memento Mori"

Kendine özgü yaşam ritüellerini bir potada eritebilen gerçeklik: Ölüm!

Kimine göre bir son, kimine göre bir başlangıç...

Ölümde iki şey başımıza gelebilir: Ya kişi yok olur tüm algılarını bir hiçlik denizinde yitirir ya da birçok insanın inandığı gibi bu bir değişimdir, ruhun başka bir diyara göçüdür. O diğer dünyaya Orpheus, Musaeus, Hesiod ve Homeros'la sohbet etmek için kim gitmek istemez ki?

Ayinler, hayaletler arası evlilikler, mumyalama teknikleri, ölüm maskeleri, mezar hediyeleri, defin eğlenceleri ve birbirinden enteresan bakış açılarıyla serinin son kitabı *Ölümün Tarihi*, insan bedeniyle vedalaşma imtihanına ışık tutuyor.

ISBN: 978-605-68328-4-0

9 786056 832840

₺30

PARİS YAYINLARI / İNCELEME

www.parisyayinlari.com

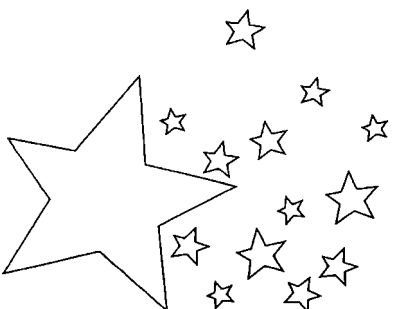

PARIS YAYINLARI

Paris Yayınları 23
Michael Kerrigan
The History of Death
Ölümün Tarihi
Çeviri: **Sibel Erduman**

Genel Yayın Yönetmeni: **Muammer Kıramoğlu**
Yayın Koordinatörü: **Cenk Acır**
Kitap Editörü: **Yağmur Baki**
Kapak Tasarımı: **Alla Özabat**
Sayfa Tasarımı: **Fatih Mutlu**

ISBN: 978-605-68328-4-0
1. Basım İstanbul, Mayıs 2018

© Grano
© 2017, Amber Books Ltd.
Originally published by Amber Books
Bu kitabın telif hakları Amber Books Ltd.'den AnatoliaLit Ajans aracılığıyla alınmıştır.
Bütün yayın hakları saklıdır, kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Paris Yayınları
Kemankeş Mahallesi, Necatibey Caddesi, Akçe Sokak No: 4/2
Karaköy, İstanbul
Telefon: 0212 243 72 30
www.parisyayinlari.com
Sertifika No: 34288

Paris Yayınları,
Grano İç ve Dış Ticaret Ltd. Şti.'nin tescilli markasıdır.

Baskı
Şan Ofset Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Hamidiye Mah. Anadolu Cad. No. 5, Kağıthane / İstanbul
Tel: 0212 289 24 24
Sertifika No: **12049**

MICHAEL KERRIGAN

ÖLÜMÜN TARİHİ

ÇEVİRİ: SİBEL ERDUMAN

İçindekiler

GİRİŞ, 7

BÖLÜM BİR
BAŞLANGIÇ YA DA SON:
ÖBÜR DÜNYA FİKİRLERİ, 25

BÖLÜM İKİ
ANTİK CENAZE TÖRENLERİ, 51

BÖLÜM ÜÇ
ÖLÜM VE YARGI, 81

BÖLÜM DÖRT
YAKINDAKİ ATALAR, 113

BÖLÜM BEŞ
TALEPKÂR ÖLÜ, 149

BÖLÜM ALTI
MODERNİZM'E,
BATI GELENEĞİNE DOĞRU, 169

BÖLÜM YEDİ
RİTÜELLERİN DÜNYASI, 203

BÖLÜM SEKİZ
ÖLÜM, ŞİMDİ VE GELECEK, 217

DİZİN, 233

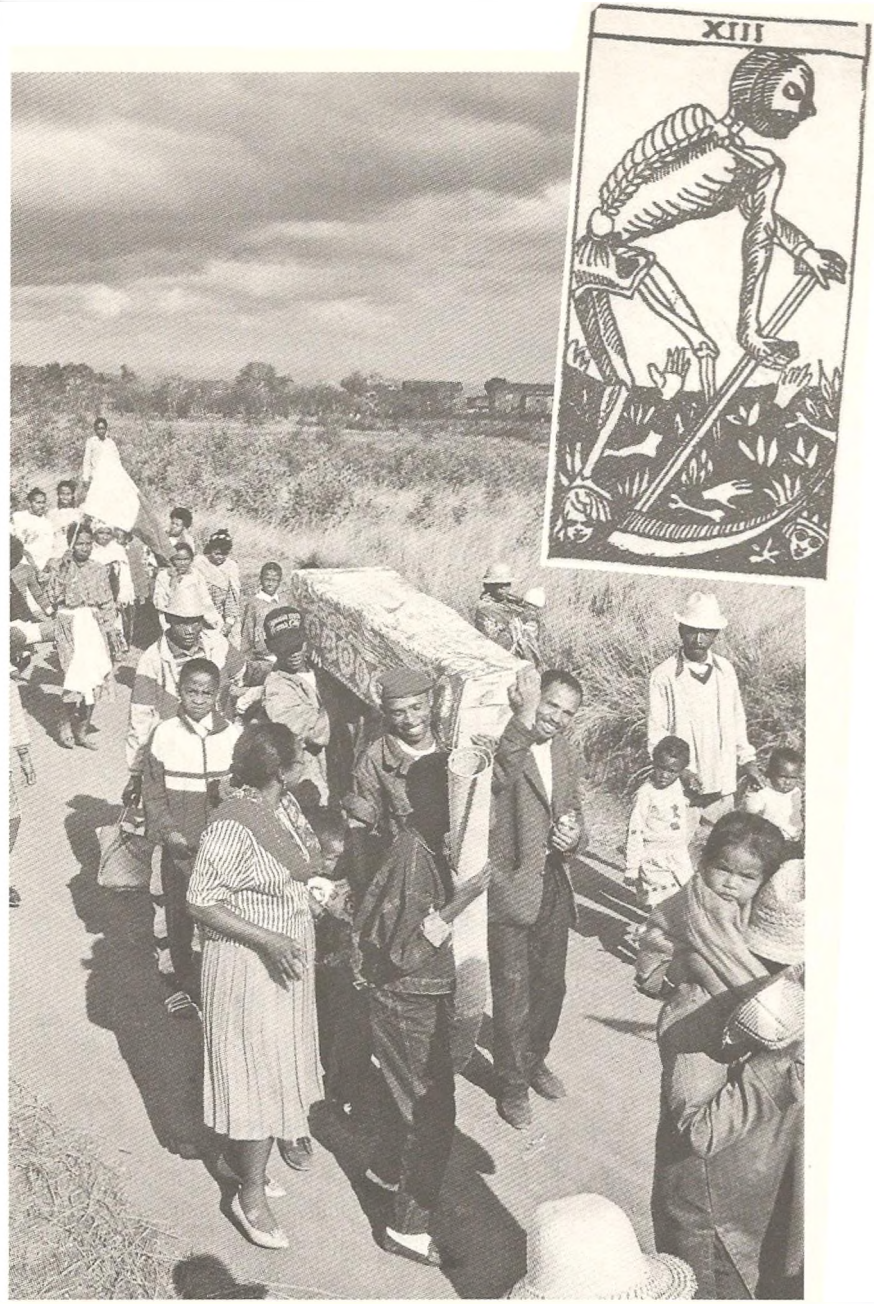

Madagaskar Ambalamana halkı, köyünde *famadihana* 'kemiklerin dönmesi' töreninde dolaşıyor, 1994.
Köşedeki resimde; yüzyıllar boyunca ölümcül bir sembol olarak tanıdık gelen 'Azrail', insan hayatının hasatını kesiyor.

GİRİŞ

"Geçmişle ilgili bilgi edinme girişimi aynı zamanda ölünün dünyasına bir yolculuktur." diyor İtalyan kültür akademisyeni Carlo Ginzburg. Gerçekten durum buysa o zaman bu kitap, ölümün tarihinin kendisini keşfetmek gibi iki yönden cüretli bir yolculuk yapmaya girişecek. Ölüm hepimizin bildiği bir şey gibidir, genel bir veridir ve lakin genel bir veri olarak tuhaftır; hayranlık ve korku nesnesidir. Ayrıntılı ritüeller ölümle, yaşamın sonu veya yok oluş anı ile ilişkilendirilir –sanki bu şekilde sahneyi yönetmek suretiyle ölümün gücünü ılımlı kılmayı umarız.–

Eski kültürler anlamakta zorluk çektikleri bir gücü, yani ölümü özgürce karakterize ettiler– bu nedenle eski zamanların çeşitli Tanrıları, ölümü hınçla ya da hoşgörüyle karşılardı. Daha yakın tarihli toplumlar, ölümün acımasız zulmünü canlandırmak için salınan tırpanıyla Azrail (ölüm meleği) gibi alegorik figürler yarattılar.

Modern bilimdeki gelişmeler bize fiziksel kaderimizi yönlendirmek için benzeri görülmemiş yetenekler sağlamıştır, ancak ölüm karşısında her zamanki gibi bugün de çaresiz görünüyoruz. Birer birer ölümün çeşitli fizyolojik süreçlerinin iç yüzü araştırıldı ancak birçok insan için ölümün anlamı erişilemez gibi görünüyor.

ÖLÜM SAATİMİZ?

Yaşamın ebedi hakikatlerinden biri olan ölüm hepimizi çağlar boyunca bir araya getiriyor: Birçok eski uygarlığı sadece onların mezarları aracılığıyla biliyoruz. Ancak insan varlığının bir değişmezi olduğu için ölümün ne olduğu ya da neyi temsil ettiği konusunda

şaşırtıcı derecede az bir mutabakat sağlanmıştır. Yüzyıllardır pek çok farklı toplumun kendi ölüm ritüelleri ve tarzları olması şaşırtıcı olmamalı. Sonuçta bu toplumlar kendi yaşam ritüel ve tarzlarına da sahiptiler. Ancak ölümün gerçekleşebileceği o kesin an hakkında tam bir fikir birliğine rastlanmadı. Bazı kültürlerde (bütün kültürlerde değil) o anda beden sadece bir karkastır ve ruh uçar. Örneğin Yahudi bilim insanları Talmud döneminden bu yana ölüm belirtisinin nefesten mi yoksa nabızdan mı anlaşılması gerektiğini tartışıyor ve anlaşmazlığın tatminkâr bir şekilde çözüme ulaştığına dair bir işaret yok. Sofu Hindular ise kafatasının cenaze ateşinin aşırı sıcaklığında ikiye ayrılması anına kadar ölümün gerçekleşmediğini savunuyor.

Bununla birlikte birçok kültürde merhum, bedenin çürümesi tamamlanıncaya kadar gerçekten ölü sayılmazdı. Bu nedenle Endonezya'nın geniş adalarından birkaçında iskelet kalıntılarının (üzerinde hiçbir et olmayan) yeniden gömüldüğü ikinci bir cenaze töreni yapılmaktadır. Benzer şekilde, Madagaskar'ın *famadihana* geleneğinin de altında bu yatıyor; ölüler tekrardan mezardan çıkarılıyor ve son olarak gömülmeden "kemikleri döndürülüyor". (Topraktan çıkarılan kemikler, kişi öldükten sonra meydana gelen değişikliklerin kendisine 'gösterilmesi' için kasaba etrafında bir tur attırılıyor. Böylece son olarak toprağa verildiklerinde olan bitenden haberdar oluyorlar.) Aynı bakış açısı, büyük bir ihtimalle Kuzey Amerikalı Lakota Sioux geleneğinde de var; ölen kişilerin cesetleri topraktaki son definden önce kuşlar ve hayvanlar tarafından temizlenmesi için ağaçlara yerleştiriliyor. Birkaç Avustralyalı Aborijin kabilesi de ölülerini aynı şekilde açıkta bırakıyor.

Zerdüşt geleneği, ölüm anında ruhun bedeni terk ederek cennete yükselmediğini onun yerine öbür dünya yolculuğuna başlamadan önce üç gün boyunca dolaştığını kabul eder. Arafta kalınan bu dönem, kabaca bugün İran'da hâlâ görülebilecek olan özel olarak inşa edilmiş Sessizlik Kuleleri'nden birinde bırakılmış bir bedenin kargalar ve akbabalar tarafından etinin temizlenme zamanına kabaca denk geliyor. Tibet'te 'gökyüzü gömütleri' hâlâ mevcut: Bedenler kuşlar tarafından didiklenip iskelet haline gelene kadar kayalık mostralar üzerine bırakılıyor.

Bütün bu gelenekler, yaşam ve ölüm arasında bir ara duruma

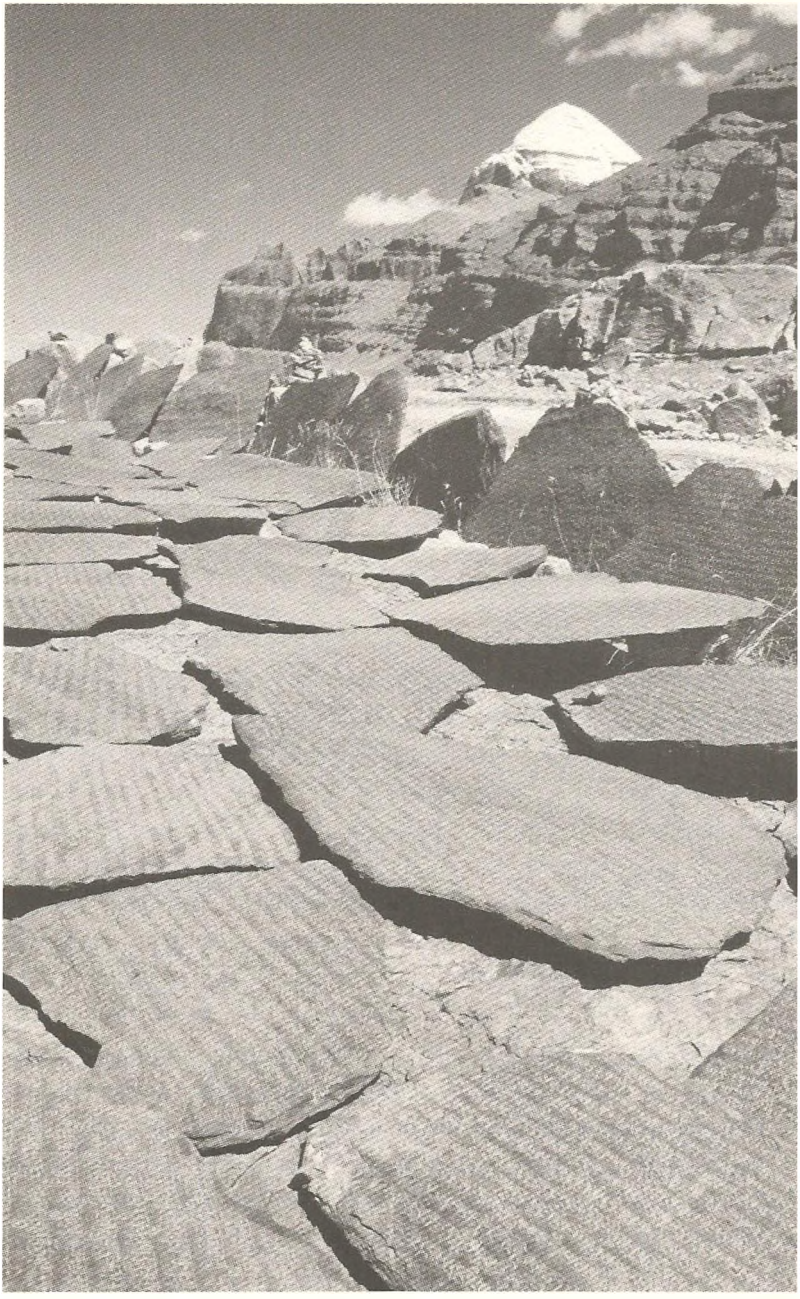

Tibet'teki Lhu Chu kanyonunda Budistlerin gökyüzü mezarlarını işaret etmek amacıyla bulunan ibadet taşları yer almaktadır..

olan inancı gösteriyor; bu fikir, formülünü eski Tibet düşüncesindeki bardodan almıştır. Batı kültürlerinin "ölüm" dediği olay, *Bardo Thodol* ya da *Tibet Ölüler Kitabı*'na göre, yalnızca bir geçişin başlangıcı, ilk aşama ya da *chikhai bardo*'dur. Beden atıl durumda olabilir ancak kişi sadece trans durumundadır ve yaşayanlar duaları ile ona hâlâ ulaşabilir. Kişi ikinci aşamaya veya *chonyid bardo*'ya geçmeden önce dört gün geçer, bu noktada merhum kişi parlak bir ışıkla karşı karşıya kalır. En saf arzular onu karşılamak için acele edecek, kusurlu olanlar kaçmak zorunda kalacaktır. Ancak bu andan itibaren ölen kişi öldüğünü anlar ve bir dizi imgelemle yeryüzündeki yaşadıkları gözünün önünden geçer. Ölen kişi şimdi, ölümün doğumla birleştiği üçüncü aşamaya, yani *sidpa bardo*'ya, bedenin başka bir yaşam için başka bir beden içinde tecessüm etmesine doğru ilerler.

AİLEDE

Endonezya adalarından biri olan Toraja, Sulawesi'de ölüler gömülmezler; aylar boyunca yavaş yavaş çürüyecekleri geçici evlerde otururlar. Bazı durumlarda ölü, bir aile evinin bir köşesinde çürümeyle akacak olan suyu emmesi için kumaşa sarılmış vaziyette koltukta oturabilir. Birkaç gün içinde yoğun çürüme kokusu geçtikten sonra merhum mobilyaların bir parçası haline gelir, aile sevdiklerine kucak açar. Modern, Batılı bir bakış açısıyla grotesk bir durum ortaya çıksa da bu uygulamanın arkasındaki mantık diğer birçok kültür tarafından iyi anlaşılmıştır. Gerçekten de akademisyenler ünlü Feyyum mumya portrelerinin benzer bir amaç için yapılmış olabileceğini düşünüyorlar. Kahire'nin güneyindeki Feyyum'da resmedilen bu yüzler, MS I. ve II. yüzyıllardaki Roma-Mısır toplumları tarafından yapılmıştır. Sevgi ile tasvir edilen, yumuşak ve içtenlikleri ile çarpıcı derecede modern olan bu ürünler geleneksel Mısır tarzında mumyalanmış bedenlere insan mevcudiyeti katmak için kullanılmış olabilirler. Teoriye göre gömülmeden birkaç ay önce bunlar da evde tutulabilecek ve böylece ölüler canlılar arasında varlığını sürdürebilecektir.

Toraja'daki ölüler yeteri kadar çürüdükten sonra kemikleri mezara gömülür; bu işlem ailenin başarabileceği ölçüde prestijli olabilir. *Tau tau* olarak bilinen doğal boyutlarda oyma ahşap figürler,

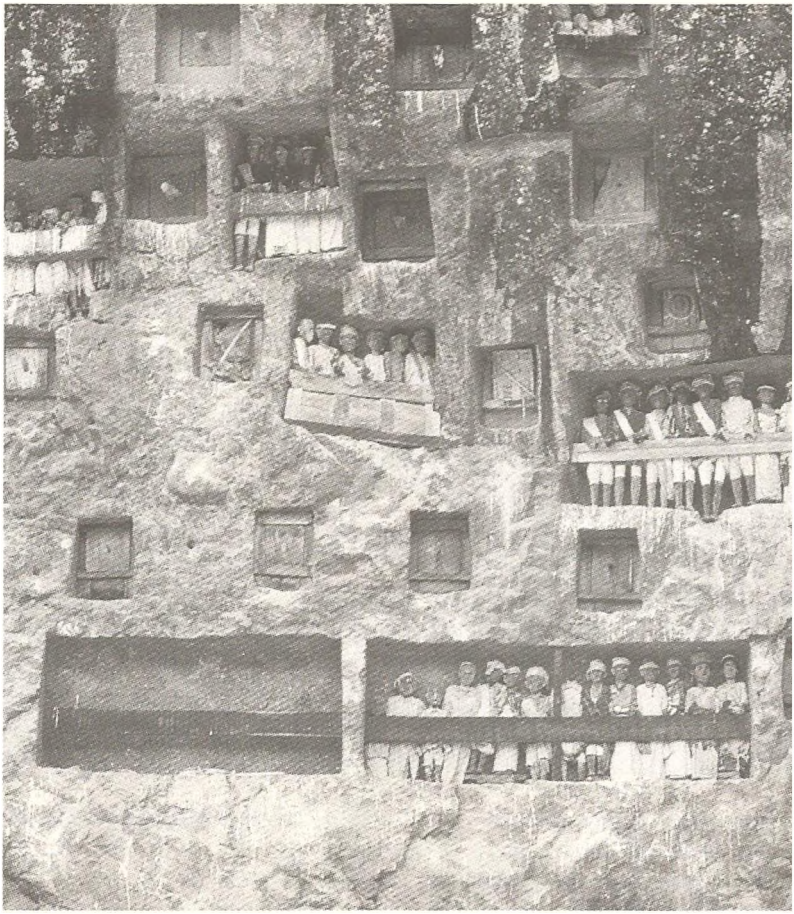

Celebes (Sulawesi, Endonezya)'de mezarlar çıplak kayaların oyulmasıyla yapıl mıştır, oyuklarda Torajalıların ölenlerini temsil eden oyuncak bebekler vardır

dışarıda nöbetçi gibi beklemektedir. Bunlar hem gözcü hem de ölen lerin hatırlatıcıları olarak hizmet eder: Yüzyıllar boyunca bu figür lerin biçimleri kuvvetle stilize edilmiştir ancak artık fotoğrafçılık ve televizyon çağına yakışır şekilde doğaldır. Bu tür figürlerin hâlâ var olması birçok kültürde yaşam ve ölüm arasındaki sınırın moderr gelişmiş dünya toplumlarında göründüğünden çok daha ince oldu ğunun bir başka göstergesi olarak görülebilir.

Ölüm ayinleri öğrencileri için yüzyıllar boyu çok farklı kültürle rin ayrı ayrı geliştiği bir takımada olan Endonezya'nın dağınık ada larından daha verimli bir kaynak yoktur. Nispeten küçük bir coğrafi

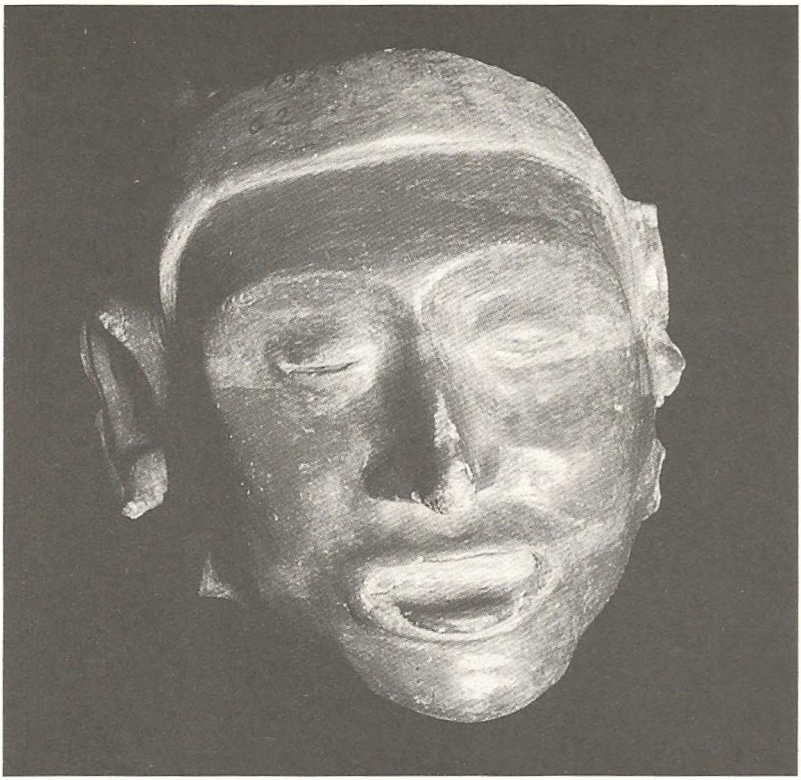

Ölüm maskeleri, ölen kişinin ruhuna kalıcı bir biçim verdi. Bu maske Meksika'nın güneydoğusundan bir Maya maskesidir.

alan üzerinde muazzam bir kültürel çeşitlilik oluşmuştur ve adalar dünyanın herhangi bir yerinde bulunabilecek oldukça farklı örf ve adetler içermektedir. Cenaze gelenekleri yabancılar için çoğunlukla egzotik görünür. Genellikle bu törenler mecazi yani aşırı törensel ve coşkusal anlamda değil, tam olarak katıksız masraf anlamında fahiş fiyatlara mal olur. Bu tür bir törenin, Sumba'da, cenaze töreni yapılan kişi tarafından bile kaçırılmayacak kadar büyük bir etkinlik olduğu kabul edilmektedir. Nitekim varlıklı bir adalının hayattayken yapılan cenaze törenine katılma ihtimalinin olduğu durumlar vardır. Batılı bir bakış açısına göre, bu çok saçma görünebilir, ancak hayat ile ölüm arasındaki sınırın daha ince olduğu durumlarda, böyle bir tutum mantıklı görünmektedir.

Çoğu kültürde, yaşayanların arasından ayrılmış kişinin ima-

jını kalıcı hale getirmek için ölüm maskeleri hazırlanır; bu aynı zamanda iki durum arasındaki sınırı bulanıklaştırmaya yardımcı olur. Yaşayan erkekler ve kadınlar ve hayaletler arasındaki evlilikler, Yerli Amerikan mitolojisinde neredeyse rutin bir şekilde betimlenir. Çoğu zaman, bir erkek ya da kadın yıllarca bir hayalet ile evlendiğini keşfeder. Ancak, bazı Sudan toplumlarında farklı tür "hayaletler arası evlilikler" gerçekleşebilir. Önemli insanlar soyunu idame ettirecek çocukları olmadan ölünce soylarının yok olması tehlikesiyle karşı karşıya kalırlar; yaşayan vekili onların adına çocuk yapabilir. Singapurlu Çinliler arasında, genç erkekler ve kızların büyük erkek kardeşleri veya kız kardeşleri evlenmeden evlenememesini gerektiren gelenek, büyük kardeşler zamanından önce öldüğünde bariz problemlere neden olur. Bu koşullar altında, ölü kardeşler çoğu kez birbirleriyle evlendirilir ve böylece yaşayanlar arasında sonraki evliliklerin gerçekleşmesi sağlanır. Sumatra'daki Karo Bataklar arasında, belirli yaşam süreleri dolmadan hayatlarını kaybeden genç erkek ve kızlar bir ritüel olarak evlendirilir böylece kaderlerini yerine getirirler. Erkek çocuğun penisi evliliğin gerçekleştiğini göstermek adına bir bambu parçasına sarılır, kıza da muzla nüfuz edilmiştir.

ÖLÜM VE YENİDEN DOĞUŞ

Tüm bu farklı gelenekler garip ve egzotik görünse de modern tıbbın her birimiz için ölüm fikrini belirsizlikten uzak hale getirişini takdir etmek gerekir. 'Beyin ölümü' kavramı çok yeni bir kavramdır ve hastalar artık 'hayatları' sona erdikten sonra (kelimenin bildiğimiz anlamıyla) yapay 'yaşam desteği' altında tutulabilirler. Bu tür gelişmelerin manevi ve psikolojik içerimi çoktur: Eskiden yaşayan kişinin ölüm diyarına geçişini kontrol edebileceğimiz yanılsamasına bile sahip değildik. Doktorların 'Tanrı' rolünü oynamasına ilişkin homurdanmalarımız bizim bu değişikliklerden ne kadar huzursuz olduğumuzu açıklığa kavuşturuyor. Sonunda tabiplere değil akrabaya daha fazla sorumluluk devredilebilmektedir. Akrabaların, kişinin hayata bir iplikle bağlı kalmasına ya da yaşam destek makinesinin kapatılıp kapatılmayacağına ve böylece varlığın sönüp gitmesine yönelik karar vermesi istenebilmektedir.

Ancak birçok kültür –belki de çoğu– ölümü nihai bir şey olarak

görmemekte, bazıları da başka hayatlara geçişten başka bir şey olmadığını düşünmektedir. Reenkarnasyon fikri çeşitli dini geleneklerde rol oynamıştır ancak özellikle Hinduizm, Budizm ve Jainizm gibi bazı Hint inançlarıyla ilişkilidir. Kısacası bunlar, yaşamı, geleneksel olarak Sanskritçe *samsara* kelimesiyle (tam anlamıyla 'dolaşmak') bilinen ölüm ve yeniden doğuşun devam ettirdiği bir döngü olarak görüyorlar. *Atnam* ya da *jiva*, bildiğimiz ruh gibi, her bir hayatın ne kadar iyi ya da kötü yaşandığına göre, bir canlıdan diğerine, hayvana ya da insana, daha düşük ya da daha yüksek bir varlık düzeyinde "göç eder". "Eylem" veya "edim" olarak tercüme edilebilen *karma*

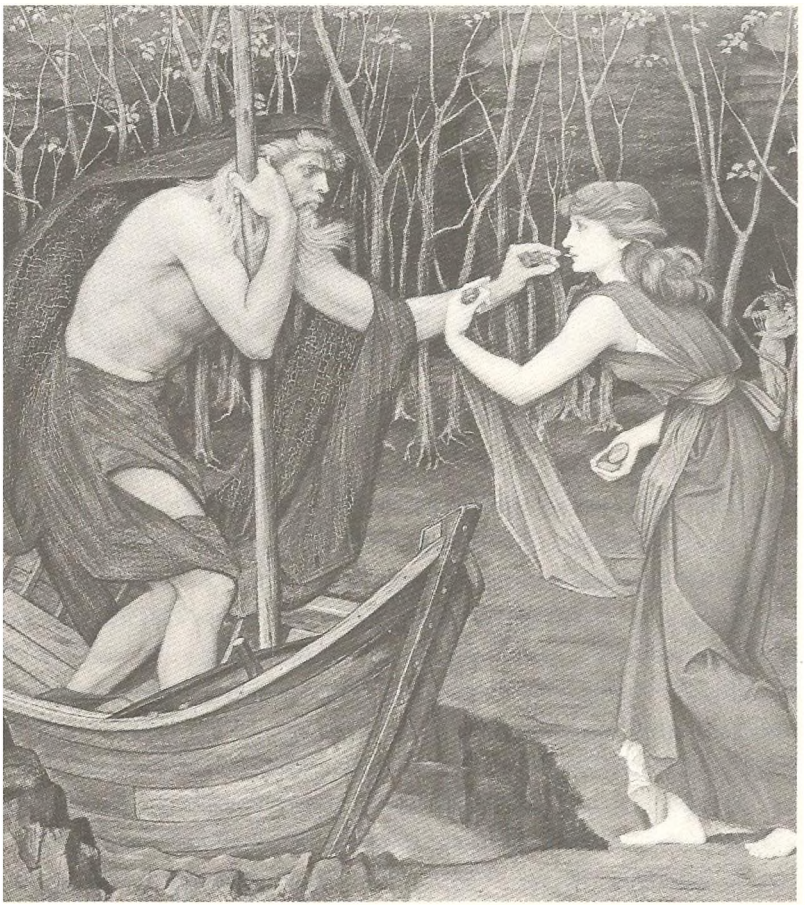

Psişe (ruh), Yunan efsanesinde, yeraltı dünyasına dönüş yolculuğu yapmayı başarır. Burada kayıkçı Charon ile geçişini müzakere etmektedir.

ilkesi, birbirini izleyen bu hayatların göreceli olarak yerleştirilişini yönetir: Bu hayatta yaptığımız şey, bir sonraki hayatımızda rol oynayacaktır. Brhadaranaka Upanişad'ın sözleriyle: "İyi eylemlerde bulunan iyi olur; kötü eylemlerde bulunan kötü olur. Ne eylerse ona kavuşur. Kötü yaşayan ruh, bu hayat sona erdiğinde "güney yolunu" veya "soyunun yolunu" alacak ve bir sonraki hayatına aynı derecede ya da daha düşük derecede devam edecektir. İyi ruh "Tanrıların yolunu" takip eder ve bir sonraki hayatını daha üst bir seviyeye çıkarır. Budizm, Tanrılardan Yarı-Tanrılara, ölümlü insanlardan ve hayvanlardan hayaletlere ve cehennemdeki lanetlere kadar uzanan altı *gati* veya varoluş seviyesi tanır. Yaşayanların nihai amacı, bu sonsuz eylem ve sonuç zincirinden tamamen kurtulmaktır. Hindular için bu, en yüksek Budist aydınlanmasına yani *nirvana* ile aynı nitelikte olan *brahman* saflığa erişmek için dünyevi duygular ve kaygılardan silkinmek demektir. İkisi de, ölüm ya da dünyanın kaygılarından öte, zamanın erişemediği yüce mevkideki mutlu ruhu görürler.

M.Ö. VI. yüzyılda yaşayan Yunan filozofu ve matematikçi Pisagor, ruhlarının göç ettiğine yönelik inancıyla ünlüdür. Böyle bir inancın Pisagor'un yaşadığı toplumda yaygın olma ihtimali vardır. Yunan mitolojisinde, Castor ve Pollux ikizleri yıldız haline dönüşür. Ve bu 'resmi' Yunan geleneğine rağmen, klasik efsanelerin herhangi bir yerinde ölülerin yeraltı nehirlerinden biri olan Styx veya Acheron boyunca tekneci Charon tarafından Hades krallığındaki son yolculuklarına doğru gittikleri gösterilmektedir. Her iki hikâye de, Yunan Hesperides ya da Kutsananların Adası (Kanarya adalarıyla ilişkileniyor) hikâyeleriyle ya da bu anlamda kahramanların sonsuza dek Elysion ovalarında rahat ve huzurlu oldukları fikirleriyle uyuşmuyor. Çoğu kültür, farklı geleneklerin birbirine bağlandığı 'senkretizm' unsurları içerdiğinden, bu görünen çelişkiler sürpriz olmamalı.

CENAZE TÖRENİ EĞLENCESİ

Belki de hepimizin ölüme karşı verdiğimiz tepkilerde kafası karışık. Farklı toplumlar, bu diyardan ayrılmanın üzücü ve ciddi bir olay mı yoksa ayrılan kişinin "daha iyi bir yere" gitmesinden oldukça tatmin olunan ve ayrıca coşkuyla eğlenilen bir olay mı olduğuna

dair aynı fikirde değiller. Madagaskarlı Betsileo halkı için cenaze, kamuda açık bir şekilde içki içilebilecek gürültülü bir karnaval vesilesidir. Erkeklerle boğalar arasında anarşist kavgalar olur, ancak bu tür kargaşalar, 'yas tutanlar' yüzlerini ölülerin kefenleriyle örterek sembolik olarak kendilerini kör edip davranışlarını Tanrılardan gizlediklerinde manevi bir vazgeçiş anlamına gelmemektedir. Bu durumda kişiler normal kısıtlamalar ve tabuların herhangi birine göre değerlendirmeye tabi tutulmazlar ve hatta kardeşler arasındaki ensest ilişkiye de izin verilir.

Seks ve ölüm arasındaki ilişki anlaşılmasa da kanıksanmıştır. John Donne gibi Kraliçe Elizabeth dönemi İngiliz şairleri 'ölüm' kelimesini orgazm ile eşanlamlı olarak kullandılar. Sigmund Freud, ünlü teorisinde *eros* ilkesini veya cinsel sevgiyi, *thanatos*, 'ölüm içgüdüsü' ile birlikte ele aldı. Hayatın gerginliği ve hayal kırıklıklarıyla kuşatılan bizler bir miktar yok olarak kaçmak isteriz. Freud'un kendisi de bunu Budist bir konsept olan *nirvana*'ya benzetti. Cinsel gevşeme anı (Fransızca, geleneksel olarak, *minik ölüm* veya (küçük ölüm), bize geçici de olsa bu mutlu durum hakkında bir fikir verir. Eski Rusya'da ve diğer Slav ülkelerinde düğünlerde olduğu gibi cenaze törenleri için de yapılan aynı türden kutlamalar bu yaratıcı birliğe yapılan bir vurgudur.

Bazen de cenaze şenliklerinin ölüm korkusunu ortadan kaldırmak için daha basit bir şekilde tasarlanmış olduğu görülüyor. Birçok eski Slav topluluğunda sahte cenaze töreni (bazen gerçek beden ile birlikte) Noel şenliklerinin eğlence merkeziydi. Pagan döneminde kış festivalleri, gündönümünde güneşin 'ölümü' nü işaretlemek için yapılırdı. Bir eğlence olarak sezonun en kısa günlerinin karanlığını uzak tutmaya yardımcı olur, bir ritüel olarak da amacı, görünüşte yok olan dünyaya doğurganlığı iade ederek güneşi geri toplamak olurdu. Hiciv dolu bir cenaze töreni ve sonra ölüm fikriyle alay etmek derin bir huzursuzluk ortamına güvence sağlamış olmalıydı.

Batı Avrupa kültürleri, cenaze törenleri eğlencelerini böyle uç noktalara getirmemiş olabilir ancak bu mutlaka cenaze törenlerinin her zaman vakarlı oldukları anlamına gelmez. Ölüyü bekleme, başlangıçta tabutun başında definden önceki gece dualarla tutulan bir nöbetti; ancak İrlandalılar için geleneksel olarak gürültülü bir parti haline geldi. Ölümle ilgili basmakalıp İngiliz yaklaşımı daha sade

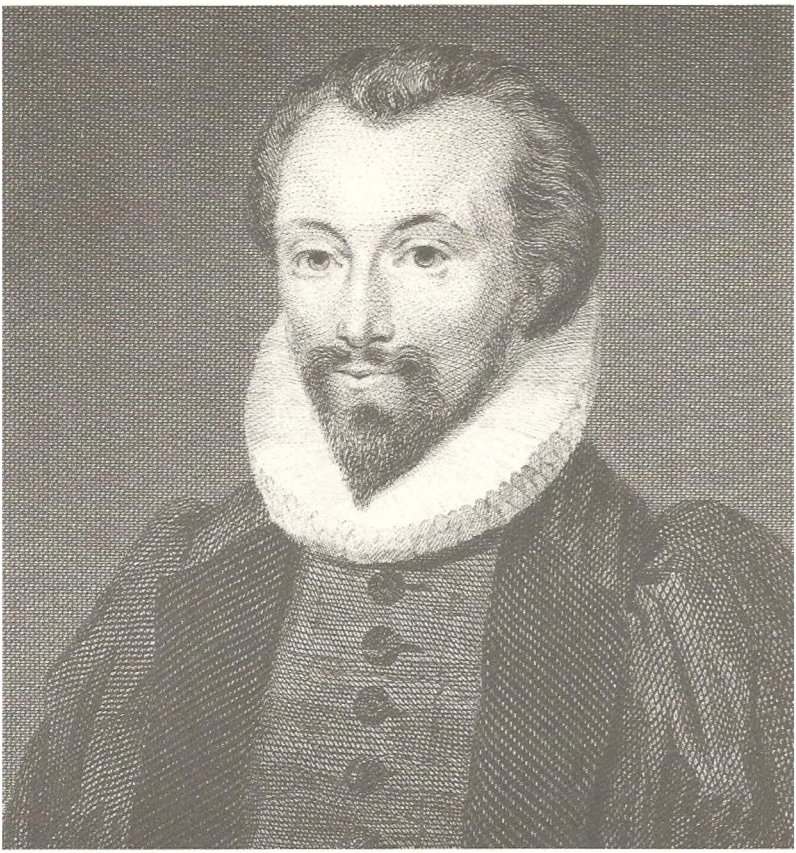

Erotik ve dini dizeleriyle John Donne, Jacoben dönemin kararsızlık halini örneklendirir.

olmasına karşın, örneğin, XVIII. yüzyıl eşkıyalarından Claude Duval'ın cenazesinde olduğu gibi komik saçmalıkları da içermektedir Claude Duvall, mahkemenin gösterişli genç beyefendi soyguncular beğenen hanımefendilerinin protestolarına rağmen 1670'de asıldı Duvall, Londra Covent Garden'daki St. Paul mezarlığına gömüldü ve mezar taşında (ne yazık ki 1795 yangınında kayboldu) şu yazıyor

> İşte Duvall burada yatıyor: Ey okur eğer erkeksen,
> Para çantana bak; eğer kadınsan, kalbine.

St. Augustine Kilisesi'nde, West Monkton, Somerset'de, köy doktoru William Kinglake'in iğneleyici "kara" mizah yazıtları için bir norm oldu:

İki şampiyon arı olduğunda
Yarışma şüpheli olur;
Ölümü fethettin;
Şimdi ölüm seni fethetti.

Komik yazıt, gerçekten de 1700'lü yıllarda doruk noktasına ulaşan bir edebiyat türü haline geldi. Dizeler, gerçek anlamıyla kullanımının yanında saf bir eğlence amacıyla yazılmıştı. Örneğin şair John Gay'in, cenaze töreni 1732'de, şöhretine yakıştığı düşünülen Westminster Manastırı'nda yapıldı. Kendisinin yazdığı mezar taşı yazıtı daha önce hiç yapılmamıştı:

Hayat bir jest ve her şey onu gösteriyor,
Bunu daha önce düşünmüştüm ama şimdi biliyorum.

İki genç sevgili, John Hewet ve Sarah Drew, 1718'de Oxfordshire kasabası Stanton Harcourt'da hasat yaparken yıldırım çarpması sebebiyle ölür ve şair Alexander Pope olay olduğunda yakınlardadır; çiftin anısına uyan ciddi ama aynı zamanda arkadaşlarını eğlendirmek için de daha az kibar bir dize kaleme alır:

Burada, bel soğukluğundan (çarpmadan) ölmeyecek kadar erdemli
Ufak bir kaza geçiren iki zavallı sevgili yatıyor.

Burada 'çarpma' hem şimşek çarpması hem de belsoğukluğundan cezalandırılmak[1] anlamında kullanılıyor ki dizede oluşturduğu kafiye aynı anda eğlenceli, esprili ve acımasız bir tatsızlık içermektedir. Bu dize ziyadesiyle türün tümündeki ikirciklilige iyi bir örnek oluşturuyor.

Viktorya Dönemi vakur insanları bu saçmalıkları hoş görmedi ve komik yazıtlar XX. yüzyılın mizahçıları tarafından yeniden keşfedilmek üzere 'kayıp bir gelenek' haline geldi. Günümüzde tuhaf yazıtlar, alıntıların ve popüler web sitelerinin sözlüklerinde bolca bulunmaktadır; aslında bunların çoğunun mezar taşları üzerinde yazılı olmadığı da ayrı bir konudur. Aynı şey, daha önce gördüğümüz gibi XVIII. yüzyılda yazılan yazıtlar için de geçerlidir. Resmi olarak böylesine ciddi bir konu hakkındaki bu eğlenceli yazıtların çekiciliğinin sürmesi ve sunduğu bu kaygısız bakış daha ilgi çekici.

1 İngilizcede "clap" hem çarpmak hem de belsoğukluğu anlamında kullanılmaktadır.

Mezar yazıtları, edebi bir perspektiften ötürü keyiflidir çünkü bize zarif bir ironiden utandıran toplumsal hicve kadar her şeyi sunarlar. Ancak belki de en önemli işlevleri, en çok korktuğumuz şeylerle alay etmek ve ölüm düşüncesine yaklaşımımızda bir miktar itidal ve kontrol hissi uyandırmalarıdır.

ANLAMANIN ÖTESİ

Shakespeare'in Hamlet'i ölüm için "keşfedilmemiş ülke" der: Sonuçta, bizler son kaderimizi anlamıyoruz. Erkekler ve kadınlar, kaydedilen tarih boyunca ölümü anlamaya çalıştılar –kuşkusuz çok uzun zaman önce de anlamaya çalışıyorlardı ya da en azından bunu mantıklı kılmak için mücadele ediyorlardı. 4000 yıl önce Mezopotamya'nın Sümer devletlerinde Adapa'nın hikâyesi anlatıldı. Adı, kelimenin tam anlamıyla "insan" anlamına gelir, onun için bu figür ondan sonra gelen her insanın ilk şekli anlamındaki "herkes" olmuştur. Ancak efsanenin Adapa'sı rahip ve balıkçıdır, bir gün teknesi bir fırtınada batar. Adapa hayal kırıklığı içinde güney rüzgârına küfürler savurur. Birkaç gün sonra göklerin Tanrısı olan An, rüzgârın kesildiğini fark eder ve kölelerine neden diye sorar. Adapa'nın sözlü saldırısının rüzgârın kanadını kırdığını söylerler. An, Adapa için gönderilir, Adapa büyük Tanrı ile görüşeceğinden dolayı korkuyla karışık şaşkınlık içinde suyun Tanrısı Ea'ya kendisine tavsiyede bulunmasını ister.

Ea, cennetin kapısındaki "Koruyucu Tanrılar" olan Dumuzi ve Gizzida'ya kendisini tanıtmadan yas kıyafeti giymesini söyler. Kendisine neden bu kıyafeti giydiği sorulursa, Dumuzi ve Gizzida'nın ölümünden dolayı acı çektiğini söyleyecektir. Bu saçmalık karşısında huzursuzlaşan Dumuzi ve Gizzida, Adapa'yı büyük Tanrı An'ın huzuruna çıkarmak için acele edecekler ve hatta onun için iyi şeyler söyleyeceklerdir. Ea, tavsiyelerine devam eder ve An'ın ona muhtemelen yağ ve cübbe hediye edeceğini ki bunu kabul etmesini, ancak ekmek ve su tekliflerini kibarca reddetmesini söyler.

Görünen o ki Dumuzi ve Gizzida şakadan beklendiği gibi hoşnut kalır ve Adapa çok geçmeden An'ın tahtı önüne gelir. Tahmin edildiği gibi, büyük Tanrı kendisine cübbe ve yağ ile birlikte ekmek ve su sunar ki bunları reddetmesi gerekir. Adapa, An'ı şaşırtarak sonsuz

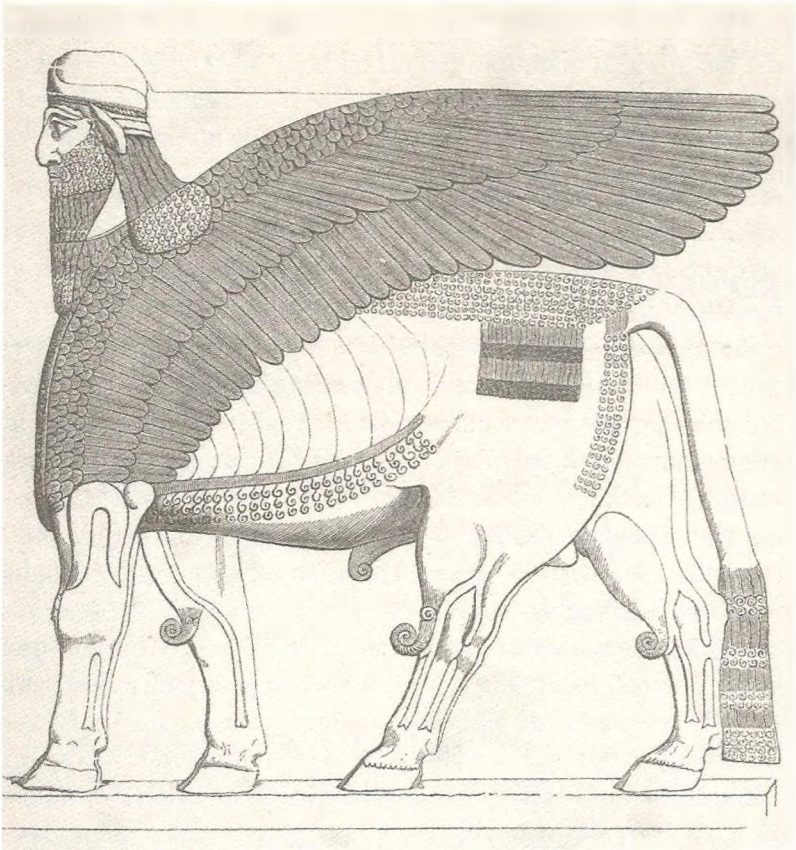

Boğa gövdesi, yırtıcı kanatları, acımasız ve affetmeyen bir insan kafası ile bu Mezopotamya Tanrısı safi ölümlüler için acıma gösterecek gibi görünmüyor.

yaşamın ekmeğini ve suyunu reddeder, kefenlenmek ve kutsal yağı sürerek ölüme hazırlanmak konusunda ısrar eder. An, kasıtlı olarak her Tanrı'nın verebileceği en büyük hediyeye burun kıvıran, kötü Ea tarafından istekli bir şekilde kandırılan insanın temsilcisini gördüğü için başını sallar.

Günümüzde Amerika Birleşik Devletleri'nin Doğu Teksas bölgesinin yerli halkından Kadocalar ölümün kökeni hakkında çok farklı bir açıklama getiriyor. Önce geleneksel hikâyelerine göre ölüm diye bir şey yoktur. Bununla birlikte bebekler doğmaya başlar ve dünya insanlarla dolup taşar. Aşiret büyükleri durumla ilgili görüşmek üzere bir araya gelir ve insanların bir süre ölmesinin ve bir müddet son-

ra dünyaya dönmesinin iyi olacağı önerisinde bulunurlar. Coyote[2] toplantıya gelir ve böylesi yarı önlemler karşısında sabredemez ve eğer insanlar yalnızca geçici olarak ölürse daha sonradan sıkıntılar yaşacaklarını söyler. Onların yokluğunda nüfus artmaya devam edecek ve geri döndüklerinde dünya en kötü krizlerle karşı karşıya kalacaktır, çünkü o kadar aç kişi için yeterli yiyecek olmayacaktır. Bu argüman karşısında Konsey bu öneriyi kabul etmez; Coyote daha bir sürü şey söylemiş olsa da sevdiklerinin sonsuza dek geri dönemeyecek olmalarını kabul etmeleri mümkün değildir. Bu nedenle, ölülerin yaşayanlar arasına tekrardan dönmeden önce bir süre için ortadan kaybolmalarına karar verilir.

Ölüm diyarındaki kalış süreleri sona erdikten sonra papazın şarkısıyla ruhların çağrılabileceği yer olarak büyük bir 'tıp evi' inşa edildi. İlk insan öldüğünde, rahipler ruhunu geri çağırmak için 10 gün bekledi. Batı gökyüzünün öbür ucundan esen bir fırtına koptu ve ilk insan görüldü. Ancak eve yaklaşırken Coyote aniden kapıyı kapattı. Böylece ruh engellenmiş oldu, tornado da unutulup gitti. O tarihten itibaren ölüm kalıcı bir durum oldu, Kaddocalar ölülerin dolaşan ruhları olarak kasırgalar gördüler ve Coyote tüm iyi toplumlardan dışlandı.

BİTİŞ ÇİZGİSİ

Ölüm evrensel olabilir, ancak bu her zaman ve her yerde aynı olduğu anlamına gelmez. Aksine, olağanüstü çeşitlilikteki insan varlığının halini üstlenmiştir. Her kültür, başka türde bir yaşam şekli bulduğu gibi, farklı şekillerde de son bulmuştur. Yine de bazı net sabit değişmezler vardır. Çoğu uygarlık, papazlarının sunduğu çeşitli kurtuluş biçimlerine rağmen ölümden korkuyordu. Sonuçta –yine, dinlerin ölümü açıklama iddialarına rağmen– çoğu halk ölümü anlamakta zorlanmıştır. Ayrılanların başka yerlerde daha iyi bir hayat sürmeye gittiği inancıyla manevileşmiş olsa da yasın acısı her zaman keskin olmuştur. Ölüm ve ölüleri için yas tutanlar için inanç çok şey yapabilir, ancak bu; asla gücünden kaybetmeyen ürkütücü bir inançtır.

2 Kır Kurdu.

Ve yine de hiçbir neden olmasa dahi seçim eksikliğinden dolayı kaderci kalırız. Ölüm biliyoruz ki bir gün hepimiz için gelecektir. Gelişmiş toplumlarda, tıbbi ilerlemeler ve modern refah önlemleriyle yaşam süresi çok arttı; bu toplumların vatandaşları şu an altın çağındaki Atina'da yaşayanlardan iki kat daha uzun yaşıyor. Eski Ahit zamanlarındaki az sayıdaki kişi, İncil'de yere göğe sığdırılamayan 'yetmiş yıl' kutsal ömrünü ancak görebilirken, modern sağlık bunu ulaşılabilecek hale getirdi. Ancak, ömrü uzatarak anlıyoruz ki ölümümüzü ortadan kaldırmıyoruz, yalnızca kaçınılmaz olanı erteliyoruz.

Dolayısıyla, stoacılık belirli bir anlam taşır ve bunun rahatlığı da vardır. Bunların başında, belki de, ölümün getirdiği 'kapanış' hissi gelir. Sofokles, M.Ö. V. yüzyıldaki klasik trajedisi Oidipus Tyrannus'un son satırlarında şunları yazdı: "Bu cihetle ders çıkarıldı".

Kimse, hayatı kederden incinmemiş ölümden ayıran
Sınırı geçip 'kapanış' gününü görene kadar
Mutlu olduğunu düşünmesin.

Bunun anlamı açıktır: Hayat sadece sonuna geldiğinde tanımlanır ve sadece sonuçlandığında anlatı son şeklini alır. Çağlar boyunca ölüm etrafında gerçekleşen ritüel ve inançların şaşırtıcı düzenini destekleyen sadece tek bir varsayım varsa, belki de bu bir kapanış olarak yaşamı tamamlayan ölüm duygusudur. Dolayısıyla bu son ritüele atfedilen önem, her şeyin tam doğru olması ihtiyacıdır. Modern bir rasyonalist, bir cesedin sadece çürüyen bir cisim olduğunu iddia etmek isteyebilir, ancak bu görüşü insanlık tarihinde az kişi paylaşmıştır. Ölülerin bu fedakârlıklar, kutlamalar, törenler, dualar, mezarlar ve diğer özel eşyaların hangisinden bir fayda sağladığı elbette tartışmalıdır. Bu gibi şeylerin 'gerçekten' sadece geride kalanlar için yapıldığı iddia edilebilir. Sonuçta bu pek önemli değildir aslında.

Kültürümüzün bizim için hazırladığı hayatları yaşıyoruz ve hayatımızın neden olduğu ölümlerde ölüyoruz. Ancak, hangi toplumda –ve hangi yüzyılda– yaşıyor olursak ölümdeki saygınlık duygumuz hayatı yaşanılası kılar; öyle gözüküyor ki bu ebedi ve ezeli bir ilkedir.

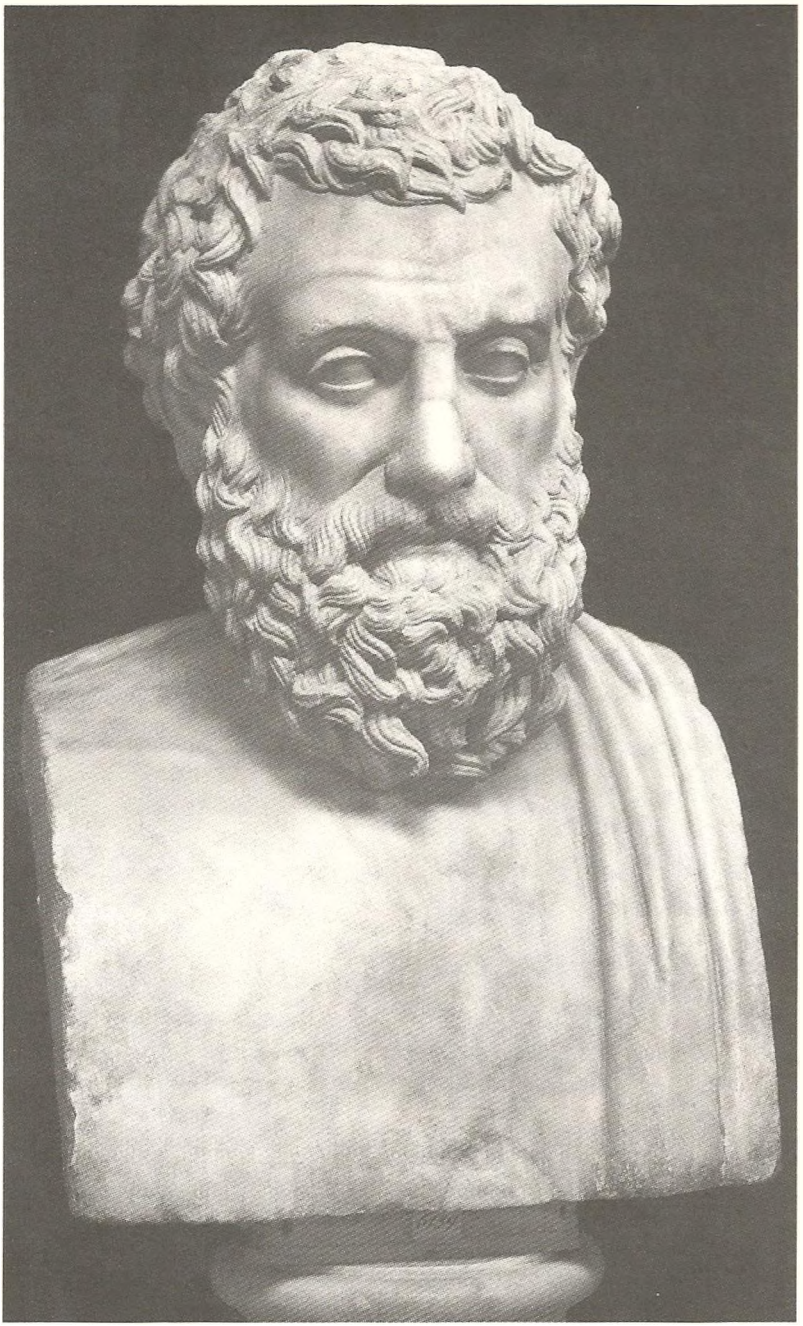

Sofokles'in trajedileri (M.Ö. 495-406), ölüm karşısında Yunanların etkili stoacı ifadeler taşımaktadır.

Modern dünyada hâlâ Inuit dönemi ile karşılaşılabiliyor; burada Kanada'nın Cambridge Körfezi'nde karla kaplı bir mezarlık görüyoruz.

BÖLÜM BİR
BAŞLANGIÇ YA DA SON: ÖBÜR DÜNYA FİKİRLERİ

Çoğu kültürün üzerinde anlaşmaya vardığı şey, ölümün aslında bir şeyin sonu olmamasıdır; her zaman gerisinden bir hayatın gelme ihtimali vardır. Ya da genel kurala karşı tuhaf istisnalar olduğu için neredeyse daima geriden bir hayatın gelme ihtimali olmuştur. Örneğin, Amerika'nın yerli halklarından bazıları, yeryüzünün ötesinde bir varoluş duygusu taşımıyor gibi görünüyor. Ölülerin sanki bir duman pofurtusu gibi söndürülmüş olduğuna inanıyorlardı; sevdiklerinin anısında yaşayabilmekle beraber aslında yok olmuşlardı. Bu, katı ama özellikle üzücü olduğu söylenemeyecek bir öğretidir; kendi zamanımızdaki ateistlerin söyledikleri gibi ölümün bize bir vaadi yoktur, bir tehdit de taşımaz. Ve eğer Freud haklıysa, onun görüşüne göre, yaşam dürtüsü aynı zamanda ölüm dürtüsü ise o zaman nihai tatmin yok olma anında bulunabilir.

KUZEY'İN ÖBÜR DÜNYASI

Ne tavsiyede bulunurlarsa bulunsunlar yok olma felsefeleri insanlık tarihinde oldukça azınlıkta bir görüştür. Bir çeşit öbür dünya inanışı adeta evrenseldir. En basit haliyle, öbür dünya, ölümlü dünyanın bir replikasyonundan biraz daha fazlası olabilir; örneğin eski İnuit geleneğinin "Ölüler Ülkesi" gibi. Ölülerin yere gömülmesi, kuzey bölgelerindeki buzullar ve donmuş topraktan dolayı pratik değildi ve özenle hazırlanan mezarlar da hayatta kalabilmek için sürekli savaşan avcı halkın emeği üzerinde haksız bir yük olabilirdi. Böylece ölüler hiç uğraşmadan öylece yere yatırıldı (Doğu Asya'nın Eskimoları, ritüel olarak ölülerini parçalamışlardı) ve leş yiyen hayvanlardan korumak için taş yığınlarıyla üstleri kapatıldı.

Kuzey kutup bölgesinin öbür dünyası da doğrudan bir anlama

sahipti: Ölüler diyarı yaşayanların dünyasına çok benzemektedir ve ayrılan ruh çok kısa bir mesafededir. İnuit cenaze töreninde ölüler yapacakları yolculuk için donatılır; sıcak tutan bir çizme ve eldivenler ile birlikte mümkün olan en iyi eskimo ceketi giydirilir ve yolda yemeye yetecek kadar yiyecek konulurdu. (Bir zamanlar ölüler ile paylaşılan bu sembolik eylem ve yoksulluk sınırında yaşayan bir halk için mantıklı bir tasarruf olan bu yiyecekler aslında yas tutanlar tarafından yenecekti.) Ölüler ülkesine giden yol yeterince açıktı, çünkü yol, ruhun hayatta birçok kez kullandığı yola çok benziyordu. Öte yandan, ruh 'eve' vardığında diğer ölen kabile üyeleri tarafından karşılanacaktı.

Uzun vadede, ölenler sevdiklerini tekrar ziyaret etme şansına sahip olacaklardı. Ölenler her durumda yeni doğmuş bebeklere verilen isimlerle "canlı" tutuldular. Bu çocuklar büyüdüklerinde, dünyadan ayrılmış adaşı mülkiyet hakkını kazanıyor ve geçiş ayinlerindeki kutlamaya yardım etmek için yaşayanların dünyasına dönüyordu. Bununla birlikte, ruhun yeni varoluşuna "yerleşmesi" için teşvik edilmesi gerekiyordu. Mezardan döndükten sonra, yaslı akrabalar bir ritüel ile ölülerin yaşayanların dünyasındaki izini bir bıçakla 'kesiyor' ya da külleri serperek ölü ruhun öbür tarafta kalmasını sağlıyordu. Bir müddet sonra aile üyelerinin alet kullanmasına izin verilmedi.

Avcı-toplayıcı toplumlar, sadece malzeme anlamında değil, aynı zamanda kültürel açıdan da hafif seyahat etmeliydiler; derin ve kendini idame ettirebilen temsili hayatları olabilmekle birlikte ayrıntıya girmeme eğilimindeydiler. Büyük dünya dinlerinin karmaşık kozmolojileri, yerleşik toplumların atanmış rahipleri, zanaat işçileri, sanatçılar ve benzeri gibi yedek kapasiteyle oluşturulan kreasyonlardır. Tipik bir şekilde kaba ve hazır savaşçı insanlar olan Vikingler bile evrenin zengin ve karmaşık anlayışına sahiptiler. Evren, derin bir boşluk yani Ginnungagap olarak başladı ve güneyinde Muspell, yani ateş alanı oluştu. Kuzeyde, buz bölgesi olan Niflheim oldu ve daha sonra soğuk ev olarak ölülere tahsis edildi. Ancak şimdi tek özelliği büyük bir kaplıca olan Hvergelmir'den çıkan 12 nehir Ginnungap tamamıyla buzla dolana kadar dibinde buzlandığı körfeze akıyordu. Muspell'in ateşiyle ısıtılan bu buz zamanla yeryüzünün özüyle karışan bir çeşit kil üreterek nem sağlıyordu. Bu madde, bü-

yük don devi Ymir ve onu sütüyle besleyen 'Besleyici' Audhumla, inek biçiminde şekillendi. Audhumla'nın otlatılacak otu olmadığından yaşamak için buzu yalamaya başladı ve böylece ilk insan biçimlendi. Bilindiği üzere bu öncü ata Buri, Tanrıların en büyüğü Odin'in dedesidir. Bu arada Ymir de kendi terinden bir erkek ve kadın yaratır. Bunlar, devlerin ataları, Tanrıların ezeli düşmanları

Odin, Viking kozmosunda hayat ve ölüm üzerinde nihai bir güce sahip olan Tanrıların en büyüğüdür.

olacaktır.

Odin, aslında, Buri'nin oğlu Bor ile bir kadın devin birleşmesinden doğan her iki ırkın ürünüdür. Ymir'e karşı isyan eder ve onu öldürür. Don devinin akan kanında diğer devler boğularak ölür, sadece bir erkek bir kadın dev uzaklara kaçar ve yeni bir bölge tesis ederler; bu yer Jotunheim ya da 'devlerin' evidir.

Odin, bildiğimiz dünyayı Ymir'in atıl cesedinden inşa etmiştir; kanı nehir ve denizleri, kemikleri de dağları meydana getirir. Dünya; kuzey, güney, doğu ve batı olmak üzere dört köşesinden cüceler tarafından yukarıya kaldırılmıştır. Yukarıda don devinin kafatasının içbükey yüzeyinin şeklinden gökyüzü kubbesi oluşur. Muspell'in kıvılcımları yıldızlar gibi dağılmış; güneş ve ay, iki tekerlekli arabalarıyla göklere yükselmiştir. Odin, Ymir'in çürümüş etini kuşatan kurtçuklardan, orijinal Niflheim'a karşılık gelen korkutucu yeraltı dünyasındaki bedenlerin altındaki altın madenini çıkarmak için Karanlık Elfleri ve cüceleri yaratır. Odin ayrıca Aydınlık Elfleri de yaratır, onlara Alfheim'ın parlak ve havadar bölgesini verir. Erkekler ve kadınlar, sahil boyunca saçılmış gemi enkazlarından yontulur ve onlara Ymir'in bedeninin ortasında bir bölge verilir. Bu Midgard ya da 'Orta Dünya', Odin'in kirpiklerinden yapılmış bir çit ile dünyadan ayrılır. Odin daha sonra Tanrılar için Asgard'ı yaratır.

Karmaşık ve sürekli gelişmekte olan uygarlıklarda sıklıkla olduğu gibi, İskandinav mitleri de bu temel yaratılış mitinin çok sayıda varyasyonunu sunmaktadır. Ancak hikâye, sadece yeraltı dünyası fikrini ortaya koymakla değil, ölüm kavramının yaratılış kavramına ne kadar temel oluşturduğunun altını çizmekle de ilgilenmektedir. Öyle ki bütün evrensel yapı Ymir'in cesedinin üzerinde ve etrafında inşa edilmiştir. Zaman geçtikçe, dikey olarak yapılandırılmış üç farklı varoluş seviyesi olduğu düşüncesi yerleşir: Midgard'ın üstünde Asgard, aşağıda Niflheim vardır. Fesat Tanrı Loki'nin korkunç kızı Hel tarafından yönetilen Niflheim hâlâ ölüler diyarıdır ama yalnızca doğal sebeplerle ya da bir kaza yüzünden ölenlerin diyarıdır. Savaş alanına girenler üç adet iç içe geçmiş yanan halatla yapılmış köprü olan Bifrost'tan geçerler; biz şimdi onun bir gökkuşağı olduğunu biliyoruz. Uzaklarda yeryüzünün üstünde, kahramanların daimi şölenle sonsuzluğu yaşayacakları 540 kapılı muazzam ve görkemli bir salon Valhalla vardır.

Savaşçı Bakireler.

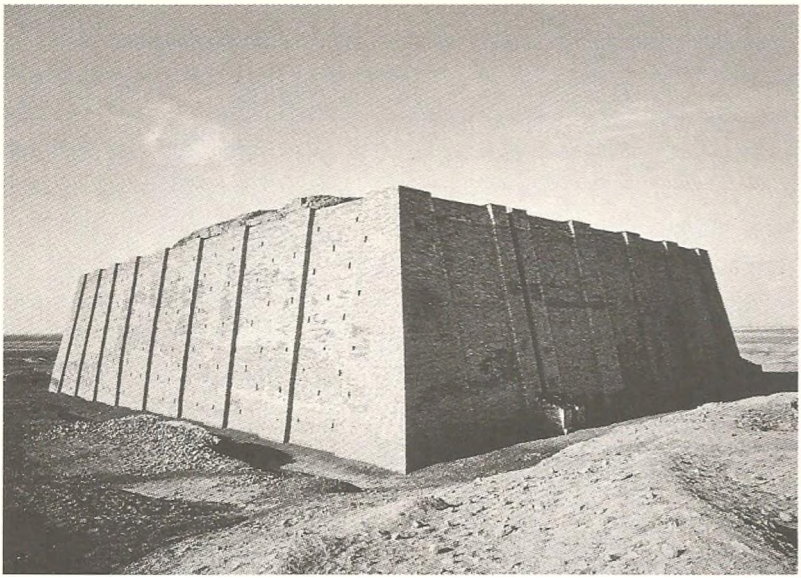

Ur'da kazılan mezar malları bize Mezopotamya'da ölümün yanı sıra yaşam hakkında da bir sürü şey anlatıyor.

ÖBÜR DÜNYA İÇİN DONANIMLI OLMAK

Bazı kültürlerde ölüler dünyasının çok fazla yaşayanlar dünyası gibi olduğu varsayılmıştır; aynı davranış biçimleri, aynı meslekler ve aynı hiyerarşiler söz konusudur. Nitekim birçok eski kültürde ortak olan geleneğe göre ölenin yanına yaşam sonrasında kullanılmak üzere önemli ölçüde fani dünyadaki ihtiyaçlar düşünülerek 'mezar malları' bırakılmaktadır. Bu ihtiyaçlar örneğin biraz yiyecek veya içecek gibi bir insanın rahatlığı için kullanılan şeyler olabilmektedir. Madagaskar'ın bir bölümünde, bazen ölenin öbür dünyada eğlenmesi için tabuta küçük bir radyo yerleştirilir ve gömülmeden hemen önce açılırmış. Bununla birlikte, dünyanın elitleri için acil kişisel ihtiyaçların giderilmesi zümre ayrımını muhafaza etmekte ikincil konumdadır. Örneğin yaygın olarak 'medeniyet beşiği' olarak kabul edilen Mezopotamya'da ölüler, toplumsal konumlarına göre donatılmış bir şekilde gömülürdü.

Pennsylvania Üniversitesi'yle işbirliği içindeki Britanya Müzesi tarafından düzenlenen bir proje olarak Ur kazısı 1922'de başladı. Britanyalı arkeolog Leonard Woolley surların hemen dışındaki me-

zarlığı da içeren bu erken Sümer metropolünün çoğunu ortaya çıkaran 12 yıllık kazıyı yönetti. MÖ 3. bin yılın ikinci yarısında 500 yıllık bir döneme ait 1800'den fazla mezar keşfedildi. Şimdiye kadar bu mezarların çoğunluğunda sıradan erkek ve kadınların kalıntıları bulundu. Gömmek için kamış hasırlara sarılmışlardı ve muhtemelen onları öbür dünyada idame ettirecek şekilde, toprak kaplarda az biraz yiyecek ve içecek konulmuştu. Daha zengin bir grup, Sümer mermerinden kaplar ve parıldayan bakır aynalar, altın ve gümüş takılar da dahil olmak üzere daha değerli eşyalarla gömülmüştü. 'Kraliyet Kabirleri' sadece mezar değil özel lahitlerdi; ölülerin yattığı tuğla kaplı yeraltı odaları üzerine inşa edilmiş kubbe veya kemerli mezarlardı. Burada Sümer Kralı muhteşem paha biçilmez hazinelerle çevrilidir: İnce bir şekilde elle hazırlanmış altın ve gümüş kaplar; zarif bir şekilde lacivert taş, akik ve diğer değerli taşlarla hazırlanmış büyüleyici altın mücevherler; devekuşu yumurtasından yapılmış süslü küp; lacivert taş, kemik ve deniz kabuklarından oluşan bir oyun tahtası; altın yapraklı harpler ve güzelce resmedilmiş paneller, tamamen süslü zırhlar ve silahlar... Harikalar listesi böyle devam ediyor.

Güçlü "Terakota Ordusu" ile desteklenen Çin İmparatoru Shihuangdi, öbür dünyaya korkmadan girebilecekti.

Ölüm için giyinmiş olan bu Perulu Paracas mumyası, bir çeşit "zenginliği üzerine giymek" ve gelecek dünyadaki konumunu satın almak için kat kat zengin kumaşlara sarılı bir şekilde mezara konulmuştu.

Kraliçe Puabi olarak tanımlanan bir kadın figürü, ismi belirtilmemiş eşinin yanında ayrı bir mezarda yatıyor. İkisinin arasında onların cenaze törenleri sırasındaki naaşlar bulunuyor. Görünüşe göre ölüleri görkemli mezar eşyaları ile birlikte mezarlarına götüren boğalar sununun bir parçasını oluşturmak adına katlediliyordu ve sadece talihsiz hayvanlar değil, hayvanları sürenler ve seyisler, savaşçıların şeref muhafızları ve çok sayıda kadın katılımcılar da katledilmişti. Yanlarında çanaklar vardı, bu da zehri kendi istekleri üzerine içtiklerinin bir kanıtı varsayılıyordu. Ancak bazı durumlarda, kafaya vurulan darbeler sonucunda öldürüldükleri açıkça görülmekteydi.

Daha sonraki bir bölümde kurban edilen insan konusuna döneceğiz. Şimdilik çarpıcı görünen şey, bir kraliyet çiftinin bir sonraki dünyada "görünüşünü muhafaza etmesi", bu hayatta bulunduğu konumun talep ettiği türden bir maiyette oraya varması gerekliliğidir. Diğer zamanlarda, diğer medeniyetler bu ihtiyacı karşılamanın daha az acımasız yollarını bulmuşlardı. Mısır firavunları meşhur mobilyalar ve her türlü lüksle gömülürdü; bazıları gerçek diğerleri küçük

ölçekli kopyalardan oluşuyordu. Şabtiler[3] olarak da bilinen model görevlileri de vardı mezarda; bunlar onların öbür dünyada her ihtiyacını görecekti, böylece Duat'tayken (ç.n: *Mısır mitolojisinde öbür dünyadır. Tuat, Akert veya Amenthes olarak da anılır. İnanca göre gece boyunca güneş battığı batıdan doğuya doğru Duat'ta yolculuk eder. Ayrıca Duat ölü ruhların Osiris tarafından yargıladığı yerdir.*) hiçbir şey istemediklerinden emin olacaktı. Ve şabtiler sadece kadın ya da erkek sahibinin her arzusunu yerine getirmek için yanlarında bulunmamaktaydı. Tıpkı firavun halkından iş gücü talep ettiği gibi Tanrılar da ölü canlardan iş istemek için özgürdüler. Dolayısıyla şabtinin orada olmasının önemi bu yüzdendir: Bir Mısır metni, öbür dünyadaki Tanrılara hizmet etmek zorunda kalmamak için şabti ile resmi sözleşmeli ilişkiye giren seçkin bir kadını anlatır.

Asil bir kral, sonraki hayatında da bu kadar etkileyici bir figür olarak yontulmak isteyebilir. Örneğin, M.Ö. 206'da, Çin'in ilk imparatoru Shihuangdi, öbür dünyaya 'Terakota ordusu', yani 5000'den fazla doğal boyutta seramik askeri heykellerin desteğiyle gitmişti. Hepsi silahlı ve eyleme hazırdılar ve ilginç bir şekilde hepsi imparatorun yüz özelliklerini ve ifadesini taşıyordu. İmparatorun kendi mezarlığından çok uzakta olmayan üç ayrı çukura dikkatle yerleştirilmişlerdi. Birinci çukurda 3107 piyade, ikinci çukurda 1400 adet çeşitli figürler vardı; başta atlarıyla süvari askerlerinin yanı sıra savaş arabaları ve savaş arabacıları ve bir grup yaylı tüfek taşıyan asker vardı. Üçüncü çukurda, savaş arabasıyla, kişisel koruması, generalleri ve personeli ile birlikte ordu komutanı vardı.

Diğer kültürler, ölülerini bir sonraki dünyaya uygun gördükleri yollarla gönderdi. Dünyanın seçkinleri için prestij kazanmanın hayati önemi vardı. Paracas'ın önde gelen kastları buna bir örnektir. Bu insanlar yaklaşık 2500 yıl önce Peru'nun kıyı çöllerinde yaşıyorlardı. Öncelikle, ölülerini şişe şeklindeki kuyu mezarlarına veya mağaralara indirdiler; daha sonra koridorlar ve avlularla birlikte ayrıntılı yeraltı kompleksleri inşa etmeye başladılar. Gel gelelim her durumda ölülerini, yapımında uzmanlaşmış oldukları muhteşem tekstiller ile sarmışlardı. Çok sonraki İnka zamanında bile, zengin dokuma ve işlemeli kumaşlar And ülkelerinde çok değer gördü. Kumaşlar

3 Eski Mısır'da firavun mezarlarına konulan küçük heykelciklerdir. Bu heykelciklerin firavunun öte dünyaya gittiğinde hizmetkârları olacağına inanılır.

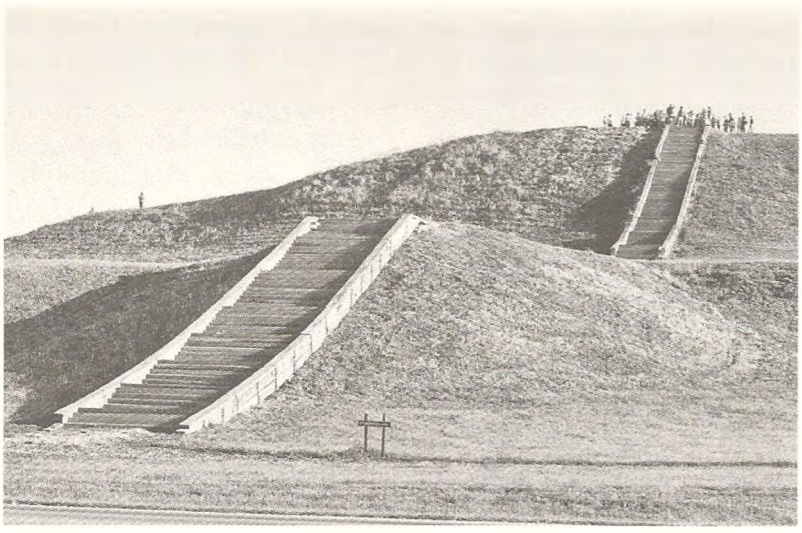

Illinois'taki Cahokia gibi bölgelerde Mississippili topluluklar tarafından şeflerine yaptırılan mezarlarda mübalağalı sunular bulunmaktadır.

bu bölgede Tanrılara kurban olarak veriliyor ve çoğu kez bir para birimi biçiminde kullanılıyordu. Paracas kreasyonları beceride veya güzellikte hep birinciydi (genellikle egzotik ithal sinek kuşu tüyleri, dikenli istiridye kabuğu veya kıymetli metalin telleri de kullanılırdı) ama çoğu zaman ölünün üstünde boşa harcanmış gibi görünüyordu. Zengin erkekler ve kadınlar genellikle tabaka tabaka kumaşa sarılmış bir vaziyette, kumaşların arasında mücevherler ve diğer kıymetli şeylerle gömülürdü. Bazı durumlarda, cesetlerin 100 ayrı katmanla kaplı oldukları tespit edildi: Bu kişiler yaklaşık 1208 gün, 8 saatlik bir sürede üstün nitelikli bir iş gücüyle gömülmüşlerdi.

Aynı zamanda da Adena olarak bilinen uygarlık Kuzey Amerika'da gelişmeye başladı. Ohio Vadisi üzerinde olmasına rağmen, etkileri şu anki ABD'nin doğusuna kadar uzanıyordu. Üst düzey yöneticiler, tipik olarak mezarlık höyüklerine yerleştirildi. Onlar da hazineleriyle birlikte gömüldü. Kumaşlardan ve maskelerden sabuntaşı borulara ve kabuk boncuklardan çok incelikli mika süslemelere kadar her şey vardı. Hopewell (M.Ö. 100-M.Ö. 600) ve Mississippi (c.800-1500) gibi Adena'nın halefi kültürleri bu uygulamada olduğu gibi diğer başka şeylerde de Adena örneğini izledi. Bir Mississippili devletinin başkenti Cahokia, XI. yüzyıl içinde doruk noktasına ulaştı. Burada, binlerce ton topraktan yapılan bir piramitte seçkin

birisi yaklaşık 20.000 kabuk boncuğundan yapılmış bir yatakta bulundu. Yanında 800 taştan yapılmış ok başı yığılmıştı–takas edilebilir kıymetli şeyler, silahlar– ve bazı incelikli dekore edilmiş bakır ve mika plakalar vardı.

KADINLAR VE VAGONLAR

Birçok kültürde statüye sahip kadınların gömülme şekli aynı statüdeki erkeklerle eşit olurdu: Örneğin Mısır Kraliçesi Nefertari ve I. Hetephers. Hayatta olduğu gibi ölümde de süslenip püslenen Ur Kraliçesi Puabi, onu yaratanın yanına tepeden tırnağa nefes kesen mücevherlerle gitti. Çin Shang hükümdarı Wu Ding'in nispeten al-

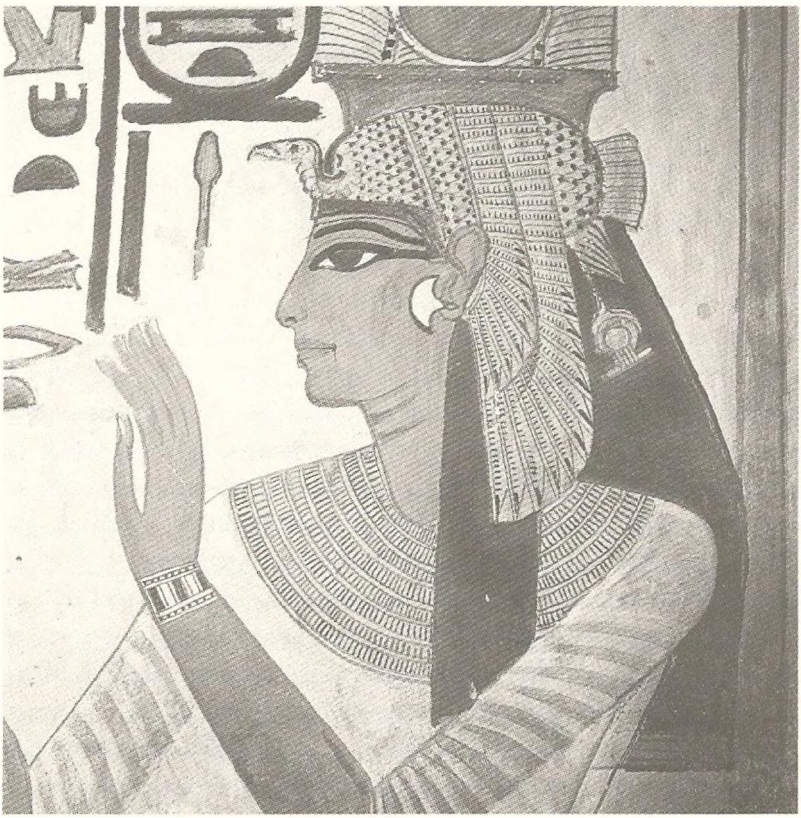

M.Ö. XIII. yüzyılda II. Ramses'in eşi Nefertari öldüğünde "kraliçelere uygun" bir şekilde gömüldü.

çakgönüllü karısı olan asil eşi Fu Hao, bronzlarla dolu bir mezarlığa sahipti. 440 adet bronzun yanı sıra mezarda yaklaşık 600 yeşim oyma ve 7000 deniz kabuğu da vardı.

'Maço' savaşçı kültürler, düşünülenden daha fazla toplumsal cinsiyeti onaylamış gibi gözüküyor ve kadınlar bu tür toplumlarda sıklıkla yüksek statüye erişmişlerdi. M.Ö. 300'lü yıllarda İskit ya da Sarmatlı göçebe bir kadın, 'Ipatovo'nun Amazon Prensesi', Kuzey Kafkasya'nın açık bozkırında bir höyüğe konuldu. Küçük ve narin bir yapısı vardı ve bu narinlikte bir kadının taktığı altı adet altın kolyenin toplam ağırlığının 1.4 kg olması dikkat çekiciydi. İncelikle işlenmiş kollukla beraber altın kaplamalı hançer de taşıması yorumcuların onu bir "Amazon", savaşçı kadın olarak tanımlamasına neden oldu. İki yüzyıl önce, doğu Fransa'nın Burgundy kentinde, 'Vix Prensesi' bir tepecik ya da mezar höyüğünde gömülü bulundu. O da ölüler dünyasına kıymetli mücevherlerle birlikte girmişti ve etrafında 1,5 m boyunda bronz krater (şarap ya da bal şarabı servisi yapılan kazan) de dahil olmak üzere başka hazineler yığılıydı. Prensesin kendisi dört tekerlekli bir vagonda yatıyordu.

Vix'deki definler, Keltler tarafından gerçekleştirilen çok sayıdaki definlerden sadece biriydi. Orta Avrupa'da ortaya çıkan Keltler, Yunanlar ve Romalılar tarafından önce korkuyla daha sonra kibirle kabul edildi ancak yazmaya karşı tabuları olması hikâyenin onların bakış açılarından yazılmış bir şekli olmadığı anlamına geliyordu. Yine de, hem savaşın hem de ticaretin gelirlerinden zenginleşen önemli bir uygarlık inşa ettiler ve şimdiye kadar görülen en zengin mezarların bir kısmını onların yaptığı söyleniyor. Örneğin 1977'de Almanya, Hochdorf'da bir höyük kazılmış ve yaklaşık 4.25 x 5m ölçülerindeki bir oda ortaya çıkarılmıştır. Bu odanın bir tarafında güzelce oyulmuş bronz bir kanepe üzerinde bir kabile reisi yatıyordu. Boynu dövülmüş bükük bir altın ile kaplıydı. Kolluğu da altındı ve belinde muhteşem altın kaplı bir kemer vardı. Elinde hançer vardı; hançer bronzdan ve demirden yapılmış olsa da, altın sarısı kılıfı ve sapı parlıyordu. Yayı ve okları yakında, yattığı kanepenin ayağının yanındaydı; onun da Yunan el sanatçısı tarafından süslenmiş çok büyük bir bronz krateri vardı. Karşı duvarda dokuz tane süslü içki boynuzu bulunuyordu.

Odanın diğer yarısında dört tekerlekli, iki atlı bir vagon vardı,

içersinde boyunduruğu ve koşum takımı duruyordu; harikulade bir şekilde elle yapılmış 10 kollu ahşap tekerlekleriyle bir güzellik abidesiydi.

Hochdorf ve Vix mezarları M.Ö. VI. yüzyılın sonlarından kalmıştır, ancak Orta Avrupa'dan Avrasya stepine kadar uzanan geniş bir bölgede bulunan bu türden 'vagon gömüleri' genellikle çok daha eski tarihlerdendir. Yaklaşık 4000 yıl önce, Hint-İran Andronovo kültürünün savaşçıları sık sık savaş arabaları ile gömülmüştür. Bu uygarlık, jantlı tekerlekleri olan bir araç icat etmiş gibi görünüyor ve sahipleri için bu bir gurur ve keyif kaynağı olmalıdır. Vagon aynı tür bir statü sembolü hiçbir zaman olmadı, bu yüzden neden bazı mezarlarda bulunduğuna dair sadece tahmin yürütebiliyoruz. Acaba aracın ölen kişiyi mezarına götürürken kullanılmış ve bu şekilde kutsanmış olması mümkün müdür? Yunan tarihçi Herodot ölen İskit savaşçılarının vagonların arkasında 40 gün boyunca gezdirildiğini, aileleri ve arkadaşlarını "ziyaret" ederek yaşayan misafirler gibi karşılandığını, hatta onlara yemek sunulduğunu merak uyandırıcı bir şekilde anlatıyor. Ya da vagon, ölen kişiye bir sonraki dünyaya yolculuk yapma imkânı vermek için höyük ya da *kurgana* yerleştirilmiş olabilir.

BİLİNMEYENE DOĞRU

Ölümün bir yolculuk olduğu fikri birçok kültür tarafından paylaşılmıştır. Mitolojide Yunan yeraltı dünyasına yolculuktan pek fazla bahsedilmemekle birlikte, ruhun yeraltına Tanrıların elçisi Hermes tarafından iletildiği gerçeğinden bahsedilirken Charon'un teknesinde Acheron Nehri'ni geçmek bariz bir sembolik önem taşımaktadır. Bazı kültürler için yolculuk açıkça bir çile, bir çeşit sınav olarak önemlidir; başka kültürler için gerçekten önemli bazı eşiklerden geçmek gibi görünmektedir. Ölü Vikinglerin ruhunun yanan Bifrost Köprüsü'nden geçişi bu ikinci tür yolculuğa giriyor gibi gözükmektedir. Gemi definleri, belki de ölümün bir arayış, bir yolculuk olduğunu akla getirmektedir. Oslo Körfezi'nin yanı sıra Norveç'te Oseberg ve Gokstad isimli gemilerde meşhur gemi definleri yapılmaktadır.

X. yüzyılın İranlı seyyahı İbn Fadlan, Volga'daki yerel bir reis için yapılan cenaze törenini anlatıyor. Bu, Slav yerlilerinin Baltık ve

Rus Kiev Dukalığı arasında nehrin yukarısına ve aşağısına doğr giden İsveç Vikinglerinin yöntemlerini benimsedikleri bir bölgedi Fadlan, hükümdarın gemisinin kıyıya çekildiğini ve gemide ortay yerleştirilen büyük çadırda yapılan ayrıntılı törende tercih edile bir cariyenin hükümdarın altı adamı tarafından ayinsel bir şekild tecavüze uğradıktan sonra kurban edilerek öldürüldüğünü ve hü kümdarın yanına yerleştirildiğini şaşkınlık içinde anlatıyordu.

> Sonra insanlar sopalar ve odunlarla öne çıktı. Her biri sopa taşıyordu, sonunda sopayı ateşe verdiler ve odunların içine fırlattılar. Odunlar ateş aldı ve sonra gemi, köşk, adam, köle kız ve her şey ateş aldı. Korkunç bir rüzgâr ortaya çıktı, alevler yükseldi ve gemi şiddetli bir şekilde yanmaya başladı... Gemi, çıra, köle kız ve efendisinin kül olması ve ardından küllerin toz olması bir saat sürdü.

> Geminin üzerine, sudan çıkardıkları yuvarlak bir tepe gibi bir şey inşa ettiler ve ortasına, adamın adını ve Rus Kralı'nın adını yazdıkları büyük bir huş parçası koydular... Sonra gittiler.

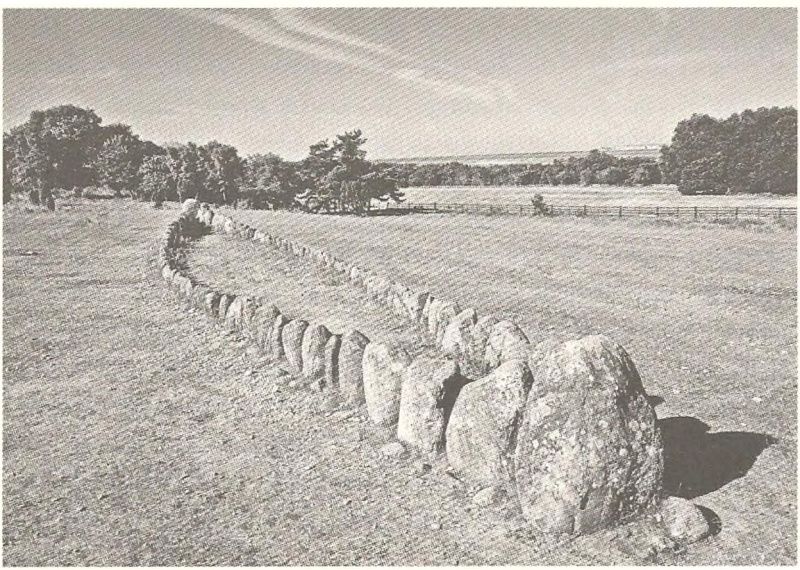

Gemi şeklinde –kelimenin tam anlamıyla– İsveç'teki Gottlands Lan'daki bu mezar yolcuyu öbür dünyaya götürmek üzere tasarlanmıştır.

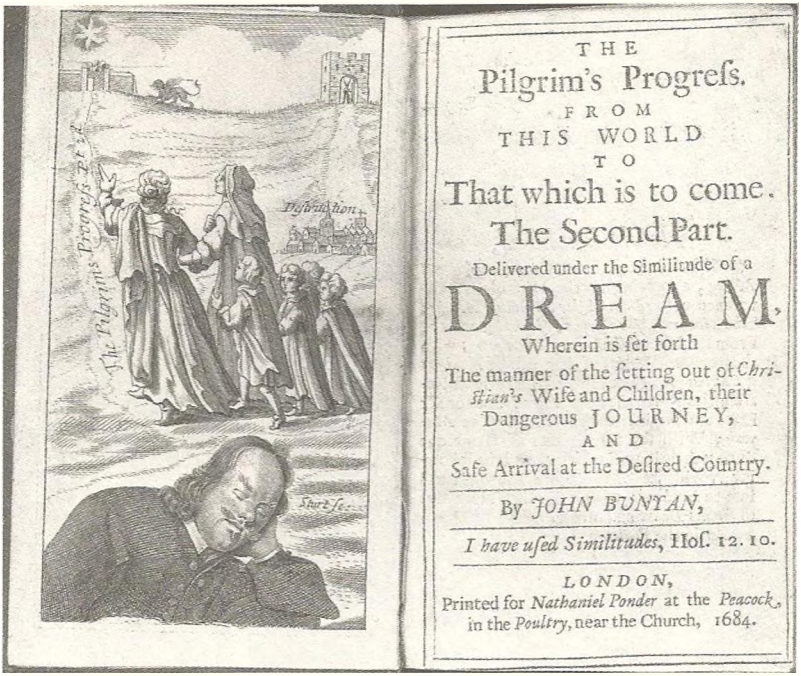

ohn Bunyan'ın "Çarmıh Yolcusu" adlı kitabında yaşam ve ölümün bir yolculuk oluşu alegorilerle örneklendirilmiştir.

Böyle abartılı cenaze törenleri rutin olamazdı: Bir gemi muazzam bir değere sahipti ve hafifçe elden çıkarılamazdı. Bu, günümüzde bariz tüketim' dediğimiz şeyin çirkin bir örneğiydi. Ancak, mezar taşları gemi şeklinde olan ya da sadece gemi motifleriyle bezenmiş pek çok mütevazı mezarda görüldüğü gibi ölüm kavramını bir deniz yolu yolculuğu olarak kabul etmenin daha az çarpıcı yolları vardı. Ve kuzey Jutland'daki Lindholm Høje Viking mezarlığında, mezarların etrafında daha küçük desenli mezar taşları olduğu görülebilir. Dikdörtgenler ve daireler de dahil olmak üzere birçok şekil belirlenebilirken çoğu açıkça bir geminin teknesinin taslak planını temsil etmektedir.

Ölümü okyanus boyunca gidilecek bir yolculuk olarak görmek denize alışkın insan için mantıklıydı, ama karayla çevrili kültürler için ölüm ülkenin boydan boya geçildiği bir göç olarak düşünülüyordu. Kuzey Amerikan ovalarının Kızılderilileri için at Vikingler için gemi ne kadar önemliyse o kadar önemliydi. Lakota Sioux'un bir savaşçısı öldüğünde en sevdiği atı onu güneyin uzak ucunda ol-

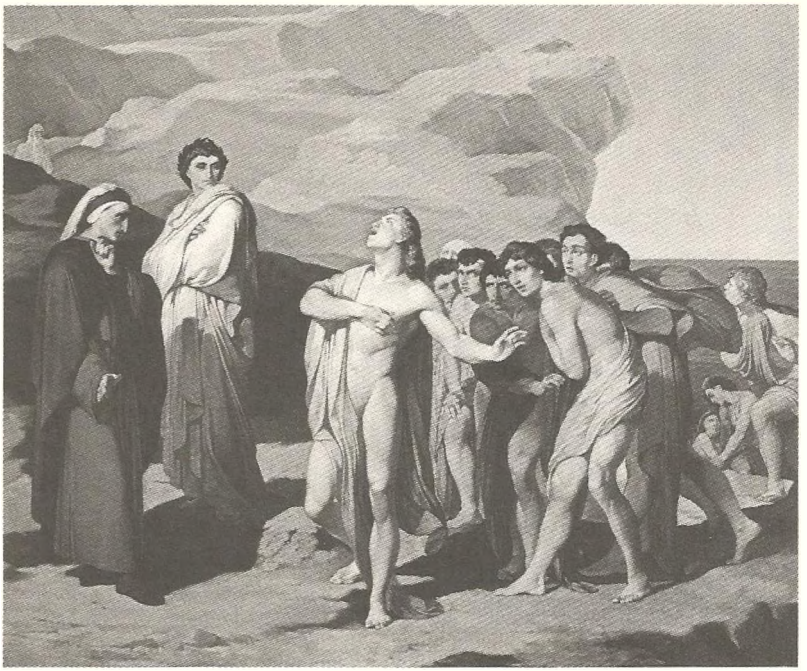

Dante'nin İlahi Komedyası'nda şairin kendisi ölüler diyarına yolculuk eder.

duğu düşünülen ölüler diyarına götürmesi için kurban edilirdi. XIX. yüzyıl kadar kısa bir dönem öncesinde olduğu gibi, Çek Cumhuriyeti dağlarındaki insanlar, kendilerini gelecek yorucu yürüyüşe hazırlamak için botlarıyla gömülüyordu. Bazı Slav geleneklerine göre cennete giden yol gökkuşağının parlak kıvrımıydı; diğerleri için ölü ruhlar fırtına bulutlarının yükselen sırtında ilerliyordu. Her an, bu rüzgârla şişen bu patırtılar arasından öfkeli ruhlar (ya da bazı versiyonlarda vahşi Tartarlar sürüsü) püskürebilirdi.

Öbür dünya çoğu zaman bir şekilde (mutlu idealleştirme ya da kasvetli parodi olarak) bu dünyanın yansıması olarak öngörülüyorsa, ölüm yolculuğu da açıkça hayatın kendisinin mecazi bir versiyonu olarak düşünülmüştü. John Bunyan'ın *Pilgrim's Progress* [Çarmıh Yolcusu] (1678) ya da şairin ölülerin kaderlerini görmek için bir tura katıldığı Dante'nin İlahi Komedyası (1308-21) gibi edebiyatın alegorik eserlerinden varoluşun zorlu ve test edilmiş bir yolculuk olarak tasarlanmasına alışığız. Dolayısıyla, öbür dünyaya gidiş yolunun bir ya da başka türlü zorluklar tarafından engellendiğini görmek şaşırtıcı olmasa gerek. Slav geleneği bu konuda da verimli bir kaynaktır. Bir-

çok hikâye anlatıcısı, ölü ruhların cennetin kutsal alanına ulaşamadan onları tırpanlamaya hazır dört dev tırpancının uzun eldivenlerinden kaçarak Samanyolu'nun yıldız çizgisi boyunca yaptıkları yolculukları anlatır. Hıristiyanlık öncesi Litvanya'da, insan ölülerinin yanında yabani hayvanlar da yakılırdı, böylece ölen kişi hayvanların keskin pençelerini kullanabilecekti. Bu pençeler, ölüm vakalarında kurtuluşa ulaşmak için dimdik duran cilalanmış şeffaf metal veya cam yığınına tırmanırken ruha yardım etmek için gerekliydi. Son zamanlarda bile Rus köylüler genellikle şans getirmesi için içinde yüzük ve baykuş pençesi ya da kendi kesik tırnaklarının olduğu tılsımları taşıyorlardı. Yolculuğuna başlarken, ruhun ilk önce mezarı tırmanması gerekiyordu, bu nedenle ahşap merdivenler veya düğümlü halatlar çoğu kez ölülerle gömüldü. Bu gelenek modern çağa, tabutun yanına küçük merdiven şeklinde ekmek parçaları konularak taşındı.

Bununla birlikte, Bulgaristan'daki Slavlar için ruh, kelebek veya bir kuş gibi uçuyordu; ölüm diyarına uçmadan önce kendi cenaze törenine tanıklık etmek için yavaşlıyordu. Kelebekler, güzel ama kısa süren ömürlerinden dolayı hayatın inceliğinin her yerdeki simgesidir, ancak Bulgarlar bu sembolizmi daha da ileri götürmüşlerdir. Diğer Slav kültürleri yıldızları ruh olarak görüyorlardı. Bir çocuk doğduğunda gökyüzünde parlayan yeni bir hikâye olurdu ama aynı şekilde her meteor da başka bir ölümü işaret ederdi. Öyle gözüküyor ki kullandıkları imgelem göz önüne alındığında, eski Slavlar bir yeraltı dünyasına inanmıyorlardı. Onların ölüler diyarı, Peklo, Nava veya Rai olarak bilinen uzak bir ülkeydi. Yaşamdaki davranışlarına bakılmaksızın herkes buraya giderdi; ancak Hıristiyanlık döneminde yavaş yavaş cennet benzeri Rai ile cezalandırma yeri olan Peklo arasında bir fark oluştu.

Binlerce kilometre ötede, şimdi Meksika olarak bilinen yerde yaşayan Aztekler, ölülerin kuzeydeki çöllerde Mictlan topraklarına doğru yolculuk etmek zorunda kaldıklarına inanıyorlardı. Bu korkunç derecede zor ve tehlikeli bir geziydi: Ruhlar, çatırdayan uçurumlar arasında dar bir vadiye inmeden önce engebeli dağ sıralarını ve şiddetli akan nehri dolaşmak zorunda kalıyorlardı. Sonra, yüz derilerini sıyırabilen rüzgâra karşı cesaretle obsidyan -volkanik cam- dağının dik ve kaygan yamaçlarına tırmanmak zorundaydılar. Canavarlara, nehirlere ve dağlara karşı cesaretle ilerlemeleri gerekiyordu ve so-

nunda yeraltı kral ve kraliçesi olan Mictlantecuhtli ve Mictlancihuatl'ın önüne çıkmadan önce iblis muhafızlarıyla savaşacaklardı.

Korkunç bir yolculuktu. Ve aslında ölülerin bu yolculuğa hazırlanması için bir şey yapılmıyordu ama yine de kederli akrabalar ellerinden geleni yapmaya çalışıyordu. İnsanlar yemek, battaniye ve yedek giyeceklerle gömülüyordu; yol boyunca onları yönlendirmeleri

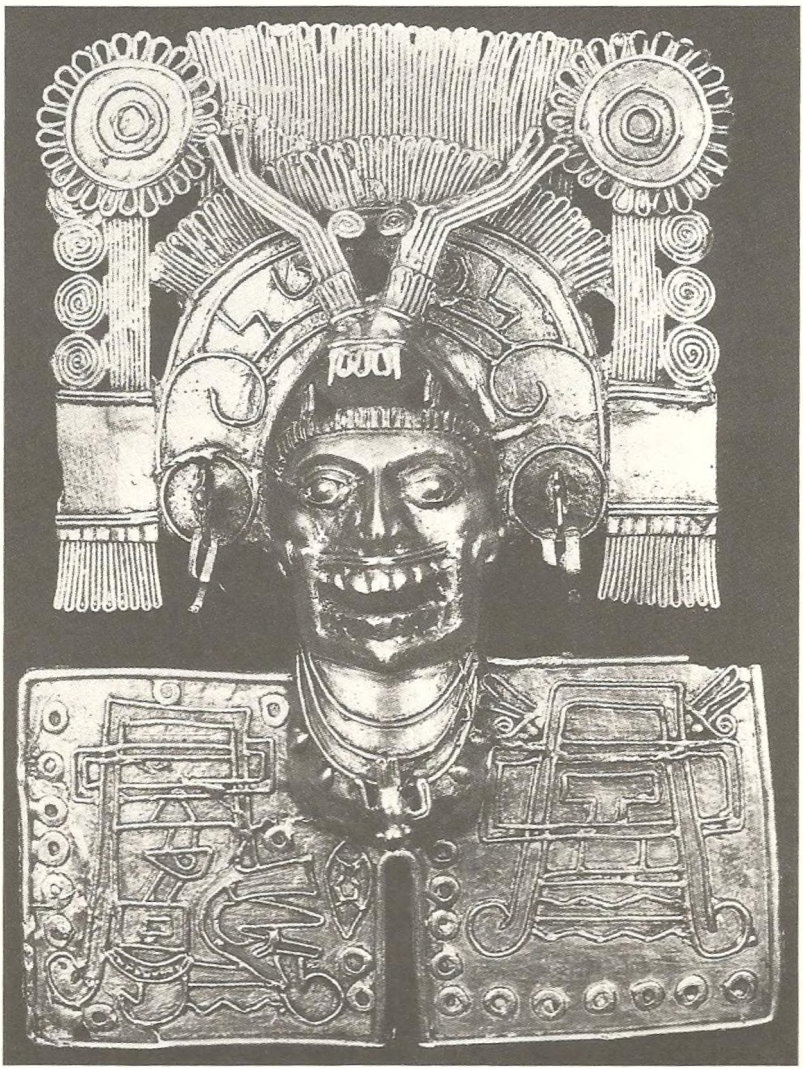

Mictlantecuhtli, Meksika ve Orta Amerika Ölüm Tanrısı
Monte Alban, Oaxaca, Meksika

adına köpekleri de yanlarına bırakılıyor ya da yakılıyordu. Aztek toplumunda, günümüzde olduğu gibi köpeklere evcil hayvanlar olarak sevgiyle bakılıyordu ama bir yoldaş olmalarının ötesinde sembolik bir öneme de sahiplerdi. Tüylü yılan şekliyle bilinen büyük Tanrı Quetzalcoatl, köpek Xolotl olarak bir başka kimliğe de sahipti (bazı açıklamalara göre ya ikiz kardeş ya da akraba olmayan bir arkadaş Tanrı'ydı). Quetzalcoatl bu şekil içinde (ya da Tanrı'nın arkadaşı olarak) dünyanın başlangıcına, Mictlan'a yolculuk yaptı ve insan ırkını şekillendireceği ilk atalarının kemiklerini getirdi.

Ölülerle birlikte Mictlantecuhtli için hediyeler bırakılırdı. Böylece Mictlantecuhtli'nin yatışması ve onayının alınması beklenirdi. Hiçbir yararı yoktu, çünkü Tanrı yatıştırılamazdı ve bu kahramanca yolculuğun bitiminde büyük bir ödül yoktu. İlk önce Mictlantecuhtli öfkeyle bedeni parçalara ayırır ve böylece ruhun özünü dünyevi biçiminden kurtarırdı. Bu bir sondu: Ruh yaşamaya ya da ebediyete kadar karanlık ve soğuğa ya da nerdeyse bitmek bilmeyen bıkkınlığa katlanırdı. Tek teselli, ölülerin yaşayanların ülkesine kısa bir ziyaret yapmalarına izin verilen yıllık ölüler günü şölenleriydi.

Meksika ve Orta Amerika mitindeki Obsidyan Dağı, gece Tanrısı ve sihirbaz Tezcatlipoca ile ilişkiliydi, ancak bu dağın Slav hikâyesindeki cam dağı ile olan benzerliği ilginçtir. Bununla birlikte, bu benzerlikler göründüklerinden daha az gariptir çünkü iki kültür, coğrafi ya da tarihsel olarak birbirinden hemen hemen hiç uzaklaşmamıştır. Büyük evrensellerin herhangi birini incelemek, insan hayatının ve kültürünün muazzam çeşitliliğini ve derin devamlılıklarını hatırlamak demektir.

Hiçbir yolculuk, doğduğunda bebeğin yaptığı yolculuktan daha önemli ya da daha travmatik değildir. Anne rahminin güvenli ortamından kopan bebek, dünyadaki sıkıntılarla karşı karşıya kalmak zorunda kalır. Ama yine de bu yolculuğa çıkmadan hayatın sunduğu sevinçleri ve tatminleri asla bilemez. Birden fazla medeniyet, ölümü bu şekilde ele almıştır. Antropolog Richard Huntington ve Peter Metcalf, Madagaskar'da yaşayan Baralarla ilgili incelemelerinde bu bakış açısını doğrulayan çarpıcı örnekler bulmuşlardır. Ölüleri, doğumda olduğu gibi atalarının dünyasından başları önlerinde geçirmişlerdir, "İşte torununuz, burada doğdu. Onu burada da itmeyin." demişlerdir.

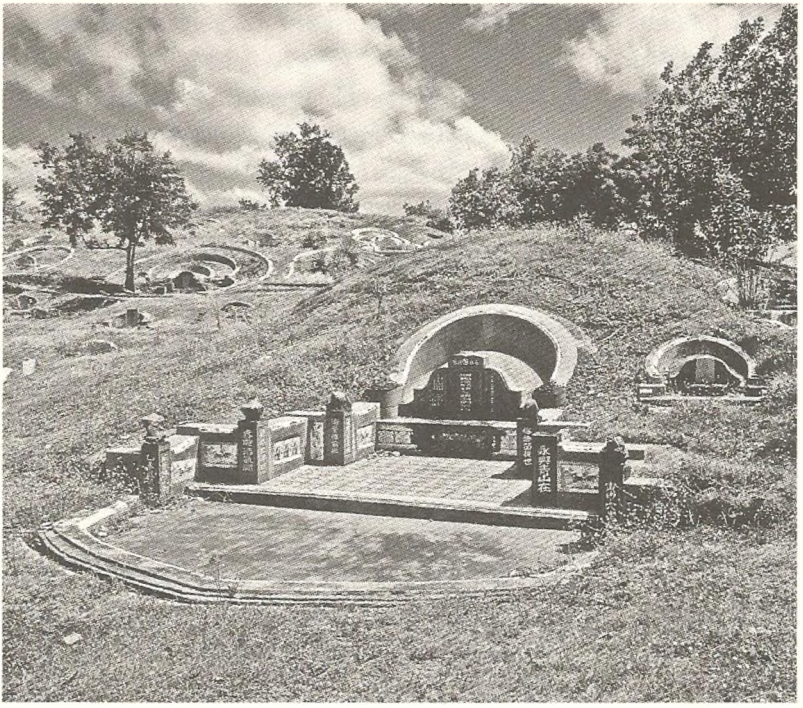

Malezya, Malakka'daki Çin mezarlığının yumuşak eğrileri ve şişme höyüklerinde rahim ve mezar fikri bir araya gelir.

Batı okulunun ne yaptığını bilen bireyciliğiyle yetiştirilen bir okuyucunun perspektifinden bakıldığında, yaşam doğrusalmış gibi gözükür; rahim ve mezar zıt uçlardadır. Ancak birçok kültür var olmayı doğal olarak ölüm ve yeniden doğma döngüsü açısından görmektedir. Yahudi-Hıristiyan geleneği bile daha soyut olan teolojik düzeyde bunu yapmaktadır. Malacca'daki Bukit China'daki (Çin mezarlığı) mezarların çoğu, bu birliğin fiziksel bir biçimidir; mezar girişi, çimenli yamacın kabarık dışbükeyliği vajinaya benzer şekilde açılır. Diğer gelenekler bu bağlantıyı daha az gösterebilir, ancak hamile bir karın yuvarlaklığındaki tepecik ya da mezar höyüğünde insan doğurganlığı ile ilgili en azından bir ipucu bulmak zor değildir.

Bazı kültürlerde ölüm ayinleri, gençlikten erkekliğe geçiş törenine benzer bir dizi geçit töreninin başka aşaması olarak görülebilir. Bu, ölümün daha yetişkin başka bir yaşam evresine geçişi anlamına gelir ki atalarının yaşayanlar arasında mevcudiyetlerini geri planda sürdürdüğü düşünülen kültürlerde bu mantıklı görünmektedir.

Kamerun'daki Dowayo dilini konuşanlar ölümün ergenliğe erişime benzer olduğunu düşünmektedir ve dolayısıyla törenleri de sünnet törenlerine benzemektedir. Beden sünnet edilen bir oğlanınkiyle aynı şekilde bağlanır. Bu düşünce, Dowayo için Batı Afrika'daki ve başka yerlerde yaşanmış birçok kültürde olduğu gibi, yaşayan gençlerin erkeklik ritüellerini sürdürmesi mecazi ölümü ve yeniden doğuşu temsil ettiği düşünülürse mantıklı görünmektedir.

KALICI ŞÖHRET

Antropologlar bazen 'utanç kültürü' ile 'suçluluk kültürü' arasındaki ayrımdan bahsederler. Birçok erken dönem toplumu 'utanç kültürü' kategorisine girmektedir. Cesaret en büyük erdem, şan büyük ödüldür; savaşçı içindeki sesten ziyade daha fazla silah arkadaşlarının hor görmesinden korkar. X. yüzyılın Hıristiyanlaşmış Anglo-Sakson İngiltere'sinde dahi, bir kahraman şiiri olan 'Denizci'nin yazarı fikrini şöyle beyan eder:

Benim için sahiden
Tanrı'nın sevinci
Bu fani topraktaki
Ölü yaşamdan daha yakın.
Dünyanın zenginliğinin
Sonsuza kadar dayanacağına
İnanmıyorum...

Bu kemale ermiş ve tanınabilir bir Hıristiyan görüşüdür ancak şair, bu fani dünyanın ötesine geçeceğimize nasıl inanıyor?

Ve bu yüzden her insan için
Yaşayanların övgüsü,
Yani sonra konuşulanlar,
İşte bu, en iyi kitabedir,
Gitmeden önce
Çalışmalı,
Dünya'da cesur olmalı.

Burada, amacı hem şarkıda hem de hikâyede kutlanmak ve kalıcı

bir üne kavuşmak, hakkında iyi konuşulmak olan eski savaşçı idealiyle birleşen sonsuz yaşam fikrini görürüz. Tarihte birçok toplumda böylesine bir etiğe sahip olmanın gücünü takdir etmek ölüm düşüncelerini anlamaya çalışırken önemlidir.

Prehistorya'nın büyük taş gömütleri, Amerika'daki Adena kültürünün (ç.n: MÖ 1000-200 yılları arasındaki Kuzey Amerika yerlileri kültürü) mezar höyükleri, firavun piramitleri, yalnızca ölüler için bir ev ya da hazine depoları değil, aynı zamanda anıtlardı. Bu anıtlar uzaktan bakıldığında da anlaşılabileceği gibi içinde yatanların önemini görenlere ilan ediyordu. Yaklaşık MS 300 ila 600 yılları arasında Yamato döneminde yükselen Japonya'nın *kofun*'u (ç.n: Japonya'da MS III. yüzyıl başlarında ve erken VII. yüzyıl arasında inşa edilen megalitik mezarlardır.) buna bir örnektir. Genellikle kuş bakışı bakıldığında ayırt edici bir şekilde 'anahtar deliği höyükleri' olarak bilinirler ve oldukça büyük olabilirler. Örneğin 427 yılında ölen İmparator Nintonku için yapılmış olan höyük 35 m yükseklikte, yaklaşık 480 m uzunluğunda, 458 dönüm bir alanı kaplamaktadır ve üç adet eş merkezli hendek ile çevrilidir. Japon arkeolog Umehara Sueji, bu höyüğün dört yıldan daha uzun süren yapımında binlerce işçinin çalışmış olduğunu tahmin etmektedir.

Elbette bu ölçek anlatılmak istenilenin önemine işaret etmektedir. Bu tür toprak tahkimatı büyüklüğüyle, toprakların bu önemli kişi sayesinde dönüştüğünü ilan etmektedir. Ancak *kofun* bu dönüşümü daha ince bir şekilde anlatmaktadır. Bu höyükler silindirik seramik heykelleriyle oklu kirpi gibi toprağa saplanmış tılsımsal *haniwa* gibi tipik bir şekilde dik ve dış dünyaya yüzünü dönmüş durumdadır. Bunlar sevimli hayvanlar (balıklar, tavuklar, atlar ve yaban domuzu) biçiminde olmakla birlikte güzel bir şekilde detaylı insan biçiminde de karşınıza çıkabilir. Çoğu zaman çiftçi, şahinci, asker, seyis, müzisyen, dansçı ve cariye şeklindelerdir. Bunlar ölen hükümdara öbür dünyada katılacak olan 'personel' olarak düşünülmüş olabilirler, ancak daha çok onun ölümlü egemenliğinin ihtişamını ilan ediyor gibi görünürler. Ayrıca ölen kişinin mülkleri ve ilgilendikleri konular hakkında ayrıntılı bilgi vermekle birlikte bütün bunlar bir tahmin olarak kalmalıdır. *Kofun*'un merkezinde –en kutsal kısım– *haniwa*, tipik bir ev biçimindedir (bu ruh için güvenli sığınma imkânı mıdır?) ve kuşlar ile tekneler de ruhu nihai evine götürürler.

KUTSAL YERLER

Eski efendisinin Isabella Baumfree adını verdiği Afro-Amerikan kölelik karşıtı kadın sonunda kendi adını seçebildi ve kendisine 'Misafir Gerçek' adını verdi. 'Gerçek', çünkü kendisi gerçeği konuşmaktaydı ya da ona göre sözleri Tanrı'nın onun aracılığıyla konuştuklarıydı; 'Misafir', çünkü o sadece dünyadaki bir ziyaretçiydi. Evanjelist Hıristiyanlar, kendi ölümlü varlıklarının onlar için önemli olan öbür dünyada Tanrıları ile yaşayacakları hayata bir hazırlık olduğuna yönelik inanışları genellikle ciddiye almışlardır.

Bu nefes alan ve acı çeken bedenin yalnızca bir yük olduğu görüşü, Madagaskar animistlerinin inançlarıyla iyi bir şekilde örtüşmektedir. Gerçek hayat, bu acıların bitip yükten kurtulan ruhun ataları na katılması için özgür kalmasıyla başlar. Genellikle, ölüler zahmetli ve sıklıkla pahalı bir şekilde inşa edilmiş taş mezarlarına yerleştirilmiştir; kaba ahşap barınaklar yaşamak için yeterli sayılmaktadır. Bu mezarların çevresinde yerde duran zengin oyma ahşap direklere *aloalos* denilir ve çoğunlukla üstünde ölmüş kişinin mesleğini temsil

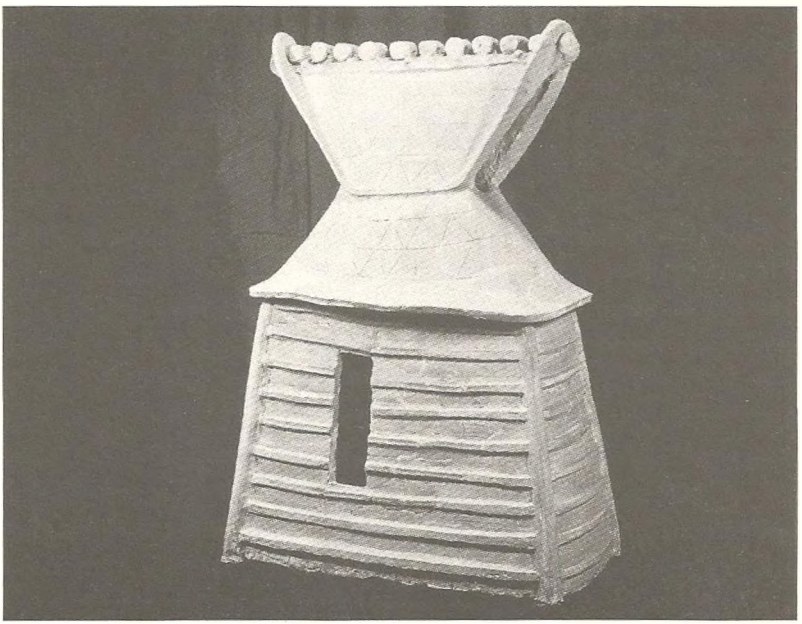

Haniwa, yüzlerce Japon *kofun* mezar höyüğünün süsüdür ancak anlamı pek açık değildir. Bu evin dünyevi gayrimenkulü mü yoksa merhumun evi mi olduğu belli değildir.

eden bir tasarım bulunur. Bunlar sevgiyle yapılmış şeylerdir. Sevdiğini yitirmiş bir aile bu tasarımlara çok özen gösterir ve bol bol harcama yapılır, ancak sonuçta hepsi solup çürümeye bırakılmaktadır. Fakat, ölüler yalnızca bellekte değil canlı olarak bekletildikleri için bunlar anıt ya da abide olarak tasarlanmamıştır. Daha ziyade iki dünya arasındaki bağlantının belirtisidirler. Bu bağlantı, atalarla ya da beslenmeye ilgili konulardan tarımsal yöntemlere kadar yüzlerce *tuhaf* kural ve tabuyla vurgulanmaktadır.

Birçok kültürde, mezar höyüğünün ölülerin ve yaşayanların kutsal dünyasının bir araya geldiği bir düğüm veya temas noktası olarak benzer bir amaca hizmet ettiğini gösteren kanıtlar vardır. Gömülme işleminin yapılacağı yerin hâlihazırda kutsal mı olduğu ya da ölen kişinin gömülmesiyle mi kutsallaştığı bilinmemektedir, ancak höyüklerin ve tepeciklerin mistik önemi olduğu açıktır. Bunun en birincil göstergesi belki de arka arkaya yapılan gömüler için kullanılmasıdır. Ipatovo'daki *kurgan*'ı[4] araştıran arkeologlar, M.Ö. 4. binyıldan MS II. binyıla kadar uzanan 13 farklı kullanım aşaması tespit etmişlerdir.

YENİDEN ZİYARET EDİLEN ÖLÜ

Gel gelelim gömü alanlarının başka ritüel faaliyetlerin merkezleri haline geldiği de düşünülmektedir. Araştırmacılar David Lewis-Williams ve David Pearce, *Inside the Neolithic Mind* (Neolitik Aklın İçerisi) kitabında megalitik 'mezarlar' olarak adlandırdıklarımız için aslında daha çok: "Ölülerin tekrar ziyaret edildiği ve insanların ölülerle uzun süre ilişkilerini sürdürdükleri yerlerdir; dini ve toplumsal odaklardır." diyor. Daha da öteye giderek kışkırtıcı bir şekilde, defin alanlarının bu ilkel oldukları düşünülen insanların dünyalarını örgütledikleri düşüncelerinin somutlaşmış biçimleri, düşünce anıtları olduğunu öne sürüyorlar. Konumlandırırken; geçitler ve kenar taşlarını ele alış biçimleri; dış biçimler ve iç düzenleri, farklı odacıkların dağılımı; nişlerin, işaretlerin veya daha ayrıntılı yazıtların varlığı veya yokluğu, tüm bu yönleriyle Neolitik halklar bir estetik ve düzen duygusu planladılar. İnşa edenler evrenlerini ya da evrendeki konumlarını nasıl kavradılar? Gök ile yeryüzü nasıl ilişkiliydi? Ölümü

4 Gömüt üzerine toprak yığılan küçük tepe.

sabit bir durum, bir geçiş, bir değişim hali olarak mı gördüler? Ve ne tür bir yaşama –ve öbür dünyaya– inanıyorlardı? Tüm cevaplar muhtemelen bu yapılarda bulunabilir. Ve kozmoloji bilinci yansıtıyorsa nihai olarak onları yapanların zihinlerini biraz kavrayabiliriz; sadece ne düşündüklerini değil, nörolojik olarak nasıl düşündüklerini.

Gerçekten heyecan verici bir girişim ama Lewis-Williams ve Pearce, bu anıtların nasıl 'okunması' gerektiğini bilmenin güçlüğünü kabul ediyor. Akademisyenler bu mekânların yüzlercesini kapsamlı bir şekilde incelediler fakat tüm bu detayların arasından hangisinin olayı çıkartan olduğunu nasıl bilebilirler? Bununla birlikte, mutlaka kesin olmasa da, teorileri heyecan verici olmaya devam ediyor ve bize genel olarak gömülme uygulamalarının incelenmesinde mevzubahis olanın ne olduğunu, farklı insanların dünyada ve evrendeki yerlerini nasıl gördüklerini gösterebiliyor.

"Seçilmiş kadınlar", Inca kralı *Aqllakuna* için tanınmış tekstille dokuma yapmakla uğraşırdı; bu kadınlar özel statülerini mezarda korudular.

Antik Dönem'in tanınan kalıntısı olan Tutankhamun'un ölüm maskesi, en azından bizim için Mısırlıların ölüm ritüelleri aracılığıyla yaşamış oldukları anlamına geliyor.

BÖLÜM İKİ
ANTİK CENAZE TÖRENLERİ

Her uygarlığın kendine özgü bir yaşam şekli ve kendine özgü bir ölüm şekli de vardır. Sonuçta, ölüler canlılar tarafından bertaraf edilmek durumundadır. Her toplumun cenaze töreni, o toplumun kapsamlı ritüel yaşamının bir veçhesidir ve kültürel geleneklerine nüfuz etmiştir. Ölümün kamusal ve politik yönleri vardır: Ölümlü olmaktan korkuluyorsa ve öbür dünya umudu varsa toplum ve devletin de ölüm ve diriliş fikrine bazı yatırımları vardır. Bir erkek ya da kadın ölünce oğulları ve kızları hayatta kalır ve her gün bir ölüm vakası olsa da toplumun yaşamı devam eder. Toplumlar bu tür döngülere dayanır.

Antik dünyadaki birçok medeniyet, ölüm ritüellerini kamusal yaşamın tam ortasına yerleştirmişti. Bunun en ünlü örneği Mısır'da bulunur. Piramitler, Krallar Vadisi, Tutankhamun mezarı, ölüm maskeleri ve mumyalar. Firavun ölümlerine ait özel eşyalar modern hayal gücünü yansıtıyordu. Çoğumuzun, antik fanilikle ilgili şeylere yönelik çok iyimser bir merakı vardır. Peki acaba Mısırlıların kendisi ölümü nasıl görüyordu?

MISIRLILARIN ÖLÜM BİÇİMLERİ

Eski Mısır'a gönderme yaparken farklı egemen hanedanlar döneminde gelişen karmaşık bir toplumdan bahsediyoruz. Çeşitli siyasi krizler ve çevresel felaketlerden geçerek 3000 yıldan uzun bir süre ayakta kaldı, başka bir deyişle Homeros'un eserlerinin oluşumunu ya da Roma kentinin Latin kabileler tarafından kurulmasını ve sonrasını da içeren uzun bir zamandan bahsediyoruz.

Antik Mısır'ın her iki taraftan çöl ile sarılmış ve güneyde dağlarla çevrili bir bölge olduğunu ve bu anlamda doğal olarak bir dereceye kadar içe dönük ve kendine yeten bir alan olduğunu hatırlamak iyi

olur. Nil Nehri'nin taşkınlarına bağlı olarak yüzyıllar boyu ekonomik üretim konusunda rutin bir uygulamaya sahip oldukları için, kültürel yaşamda da bir devamlılık içinde olmamaları için hiçbir neden yoktu. Daha sonra bakıldığında daimi olanın 'Mısırlı' olduğu hemen fark edilip tespit edilebiliyordu.

Ölüme verilen önemden dolayı Mısırlıların özellikle hastalıklı ya da depresif olduklarını varsaymak yanıltıcı olur. Ölüme bakışları hiç de vahim bir durum arz etmemektedir. Yeraltı dünyasının Tanrısı Osiris, aynı zamanda doğurganlığın Tanrısıydı, hem yeni başlangıçlar hem sonlar için vardı. Çünkü Mısır temelde bir tarım toplumuydu ve toprağa tohum ekilmesi, yeniden doğuş vaadiyle gömülmek için olumlu bir analoji sağlamıştı. Bu perspektif ters yönde

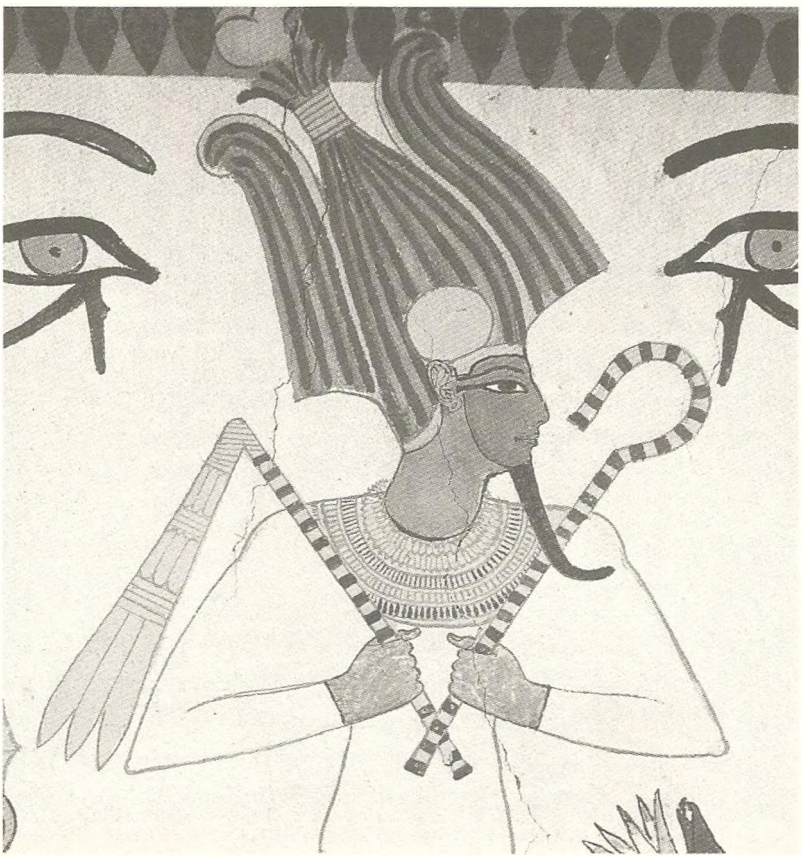

Osiris, Mısır'ın doğurganlık ve ölüm Tanrısıydı: Çobandeğneği ve gürzü ile kısmen yeni yaşamın ekicisi, kısmen asık suratlı orakçı görünümündeydi.

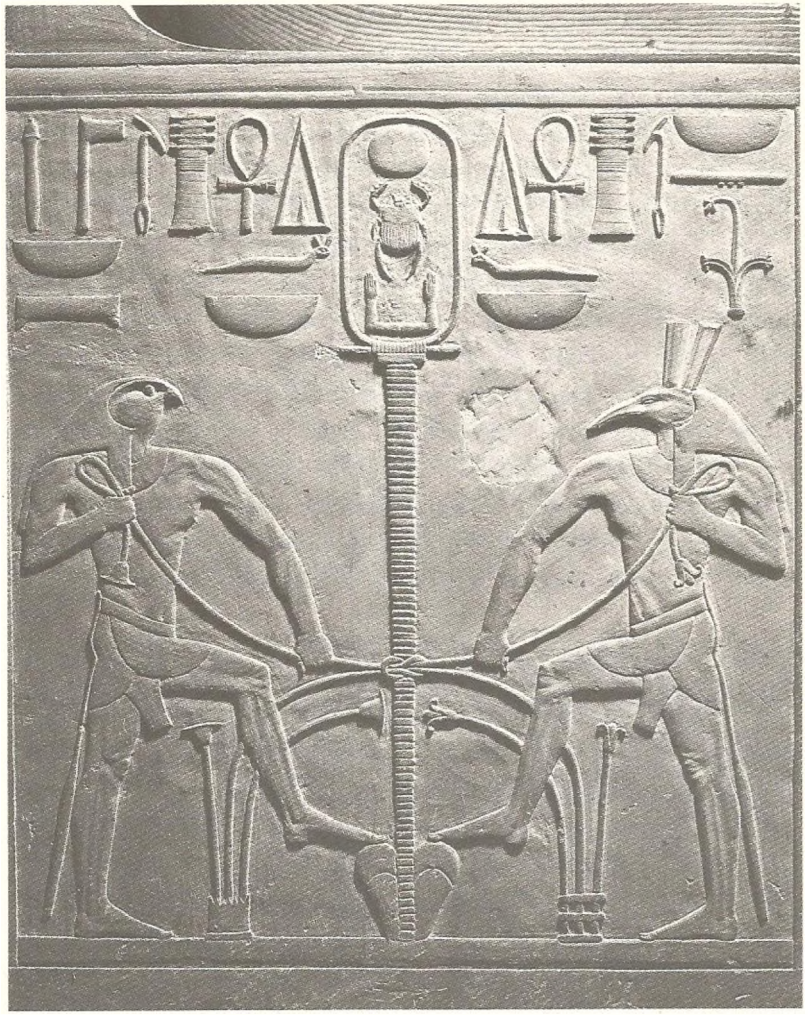

Ayırt edici burnu tarafından tanınabilen Osiris'in oğlu ve canavarı Seth, Mısır'daki otorite için amcası Horus ile savaşıyor.

de işledi: Ölülerin gömülmesi ve dirilişlerine olan güven, Nil çamurunun yeniden hayat vereceği inancını güçlendirdi. "Ben hayatın köküyüm", ölenlerin tabutlarında sıkça bulunan bir metindi, "Halkın yaşamasına ve Tanrıların ulvi olmasına izin veriyorum... Tahıl tanesi gibi, yaşayanların hayatını yaşıyorum... Sevgim gökyüzünde, yeryüzünde, suda ve tarlalardadır." Mısır'da yaşam ve ölüm görüşleri birbirlerini yansıtır ve güçlendirir, bu yüzden onları ayrı ayrı incelemek için hiçbir neden yoktur.

Ölüm hayatın orta yerinde gerçekleşiyorsa, sembolik olarak ya da bazı durumlarda kelimenin tam anlamıyla hayat mezarlıkta da sürmektedir. Yeniden canlanma fikri, Yeni Krallık'ta (MÖ 1550-1070, Tutankhamun ile birlikte bulundu) mezarların bir özelliği olan 'Osiris Yatağı' ile birlikte fiziksel olarak bir gerçekliğe kavuştu. Tanrı figürü gibi şekillendirilmiş ahşap bir çerçevenin içi toprak ve tohumlarla doldurulmuştu ve mezar kapandıktan sonra bu tohumlar filizlenecekti. Yine bilindiği üzere "tahıl mumyası" Firavun'un umduğu dirilişin canlı, büyüyen bir amblemiydi; kıskanç kardeşi Seth tarafından efsanede öldürülen Tanrı'nın yeniden doğuşunu da canlandırıyordu. Dul eşi İsis, katilin yere fırlattığı dağılmış vücut parçalarını toplamış, sonra canlandırmış ve onu uyarmaya başlamıştı. Cinsel birlikteliğin sonucunda, babasının intikamını alacak olan oğlu Horus doğdu ve Seth'i öldürdü. Osiris ayrıca, sabahları yükselmek için her gece batan ve gündönümünden sonra geri dönmek için kışın uzaklaşan ölen güneş ile ilişkilendirilir.

SPİRİTÜEL EVLER

Belki de beklendiği üzere Mısır'ın öbür dünyası ya da Duat, bu dünyaya çok benziyordu. Ölüler diyarı batı ufkunun (güneşin 'ölünce' gittiği yer) ötesindeydi. Ölü Firavun, kamıştan yapılmış salıyla gökyüzünde ya da ahşap bir teknede yelken açmıştı, yelkeni her zaman arkasına dönüp bakan uğursuz görünümlü bir dümenci kullanıyordu. Bazen "Kamış Tarlası" olarak bilinen diğer dünya aslında değişiklik geçirmiş Mısır anlamına geliyordu: Dağların etrafında dönen açık ve düz bir ovaya akan büyük bir nehir. Osiris burada bir Firavun gibi hüküm sürmüştü (ve elbette tersi de: Firavun, yaşayanların ülkesinde Osiris gibi görev yapmıştı).

Mısır'ın dünyevi yöneticisi gibi Osiris mahsullerini yetiştirmek ve hasat yapmak için ölenlerden işçi askerler yaratırdı ancak bazı kişiler yanlarında *shabtis* getirmişti (bkz. Bölüm 1) böylece onlar çalışmayacaktı. Ya da bu görevlerden kaçmalarını sağlayacak bir büyü yaptırmış olarak gelirlerdi. Bu Mısır büyüsü kişinin özellikle öbür dünyada çürümemesi ya da çalışmaması için yapılıyordu. Papirüs artıklarına yazılmış kısa metinler, genellikle mumyanın bandajına bağlı bir şekilde bedenin yanına konulurdu. Ölülerin krallığına yönlendirilmek

için Osiris'e dualar, iblislerin saldırılarına karşı nazarlıklar gibi binden fazla farklı türde 'tabut metni' bilinmektedir. Bazıları bokböceği şeklindeki tılsımlar da dahil olmak üzere diğer eşyalara yazılmıştır: Bu şekilde kişinin kalbi kendisine karşı bir kanıt sunmasını engellemek için durdurulacaktır. Bu bilgeliğin çoğu, daha sonra yaklaşık 200 bölümden oluşan Ölüler Kitabı'nda toplanmıştır. Bazı anlatımlarda, ruhun gün boyunca süren çalışması bittiğinde (veya eğer şafaktan alacakaranlığa kadar *shabtis* tarafından yapılıyorsa) ölüler krallığında sahiden ödüller vardır. Ruh sonrasında ziyafet ve sevişmek için özgürdür. Bununla birlikte, diğer efsaneler daha nahoştur, ruhun soğuk karanlıkta çağlar boyu beklediğini tarif eder.

Mısırlı bir ruh, kişinin adı ile gölgesi dahil olmak üzere bir takım veçhelere sahipti. Sırf yaşam prensibi veya enerjisi olarak, ruha *ka* deniyordu. Bu canlı bedeni cesetten ayıran güçtü. (Sonra hikâye şöyle ilerler, yaratıcı-Tanrı olan Khnum, Nil çamurundan erkek ve kadın kalıpları yapar, spritüel eşdeğerleri olan *kas*'larını da şekil-

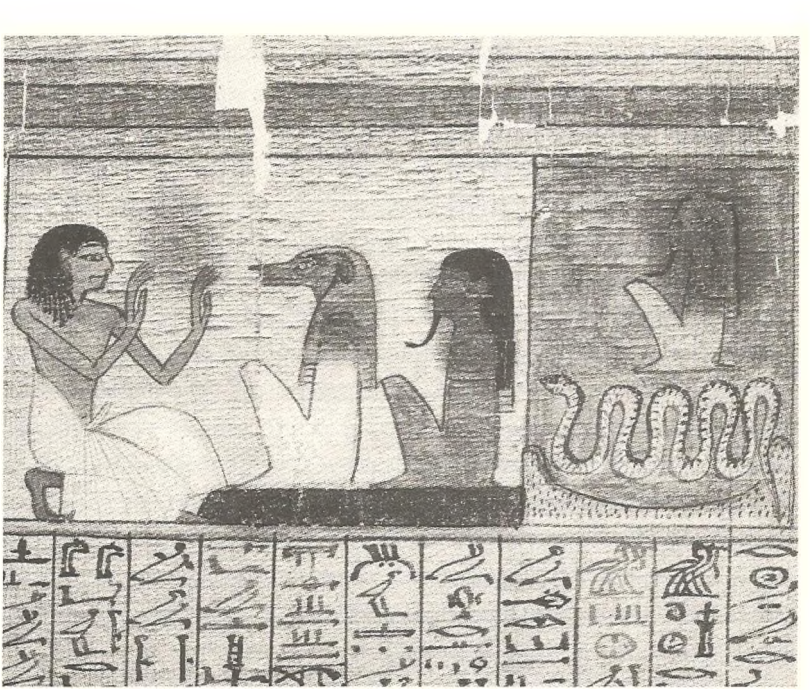

Mısır'ın öbür dünyasından bir sahne, M.Ö. 1250 civarında ölen II. Ramses'in bir yazması olan ve Neferrenpet'in mezarında bulunan papirüs *Ölüler Kitabı*'ndan gelmektedir.

lendirir.)

Ba, bireyin kişileştirilmiş ruhuydu ki bu da onları oldukları şey haline getiriyordu. *Akh* "ölümsüzlük ruhu" olarak tanımlanmış ve ölüm sonrası *ka* ve *ba*'nın birleşmesinden oluşmuştu. Bu herhangi bir insanın ulaşabileceği en yüksek manevi durumdu ve her Mısırlı bunu başarmak isterdi (ikonografik olarak, ibikli çeltik kargası tarafından temsil edilirdi). Eğer doğru sunular verilmez veya doğru dualar söylenmez ya da büyüler yapılmazsa bu birliğin gerçekleşmediği ve bedenin ikinci kez öldüğü söylenirdi. Ölüler diyarına son yolculuğunu yapan ruhtu; diğerleri mezardaki mumyanın yanında kalıyordu. Yeni bir *ba* oluşturulmuştu ve bunun, modern anlayışımızın 'hayalet'ine çok benzer şekilde davranan yaşayanlar diyarına kısa bir ziyaret yapabileceğine inanılıyordu.

Hanedanlık öncesi zamanlarda –diğer bir deyişle, Firavun devletlerinde bir araya gelmeden önce– Mısır halkı ölülerini mezarlarında toprağa gömüyordu. Ölülerini, dünyanın ötesinde yeniden doğuş için hazır hale getirmek adına muhtemelen cenin pozisyonunda gömüyorlardı. M.Ö 2686 yılında bilim insanları tarafından Eski Krallık olarak bilinen dönemin başlamasıyla, doğuya doğru bakacak şekilde sırtüstü yatırıyorlardı.

İlk piramit, kısa bir süre sonra, Memphis'teki kraliyet başkentinin nehri boyunca Sakkara'da inşa edildi. Mısır hükümdarları, kendileri için öbür dünyada geçirecekleri zamana özel Abidos'ta taştan yapılma 'saraylar' olarak inşa edilmiş görkemli mezarlara zaten sahiptiler. Fakat Imhotep, Üçüncü Hanedan'dan bir Firavun olan Djoser'ın veziri, efendisi için daha özel, daha muhteşem bir şey istedi. Bu nedenle ilk piramit yapıldı. Kademeli olarak 60 m boyundaydı. Gökyüzüne doğru çıkan bir merdiven gibiydi, Djoser öldüğünde bu merdivenle öbür dünyaya doğru ilerleyecekti. Bu geniş anıtın önünde heybetli bir duvarla çevrili bir yürüyüş yolu düzenlendi: Piramit, kraliyetin görünüşü ve geçitler için etkileyici bir arka plan oluşturacaktı. Görünüşte bir mezar olarak hizmet etmek üzere tasarlanmış olmasına rağmen, bu kompleksin öncelikle Firavun'un ölümlü saltanatını yükselttiği düşünülmektedir.

Firavun'un yaşayan bir Tanrı olarak tanımlanmasıyla birlikte, sonraki hükümdarlar zamanında daha karmaşık bir ölü kültü ortaya çıktı. O, Güneş Tanrısı Ra'nın yeryüzündeki temsilcisiydi ve

öldüğünde gökyüzüne, ölüler ülkesine çıktı ve Osiris'in kimliğini edindi. Bu döneme ait bir piramit metni, "cennete merdiven" fikrini açıkça ifade etmektedir:

'Kral, çiftine doğru gider... Onun tırmanması için bir merdiven kurulur.' Ancak, zaman geçtikçe güneş kültü bir ivme kazanır ve imparatorluk mimarları daha iddialı hale gelir, bu tür bir basamaklı piramit pürüzsüz kenarlı yapılara yol açtı. Piramitlerin açılı kenarları, izleyicilere güneşin ışınları izlenimi veren düz çizgiler oluşturuyordu. Merdiven fikri kolayca yüceltme fikrine yol açıyordu. Firavun, güneş Tanrısı'na başka bir kitabede "senden gelen ışınları kendim için yükseleceğim bir merdiven olarak ayaklarımın altına döşedim" diyordu.

Bu gerçek piramitlerin ilki, daha önceki yapının basamakları tamamlandığında, Sneferu döneminde (M.Ö. 2613-2589) şekillendi. Sneferu, Dahshur'da iki piramit daha inşa etti. Ama piramitlerin en büyük ve en ünlülerini oğlu Khufu meydana getirdi: Giza'daki Büyük Piramit, 5.3 hektarın (13 dönüm) üzerindedir ve gökyüzüne doğru 146 m yüksekliktedir. Piramit pusula noktalarına göre hizalanmıştı ve hacmi, beceriyle yapılmış iç pasajları ve odaları gizliyordu, Khufu'nun cesedi bundan dolayı konfor ve emniyet içinde barınacaktı. Ancak XIX. yüzyılın sonunda Eyfel Kulesi'nin yapımına kadar dünyanın en uzun inşaatı olması en dikkat çekici özelliğiydi. Piramitler halen Kahire'nin banliyösünde yayılan apartman bloklarına hâkim durumdadır. Yapının usta mimarları ve nitelikli taş ustaları çok ince bir iş çıkarmıştır ama piramitlerin inşası mühendislik kadar bir organizasyon mucizesiydi aynı zamanda. Firavun yazmanları, ayrıntılı bir angarya sistemiyle çiftçilerin ve köylülerin emeğini bir tür vergi olarak sunmalarını sağlıyorlardı. Çiftçiler ve köylüler deneyimli denetçiler altında büyük gruplar halinde çalışıyorlardı. Taş ocağından taş çıkarma ve taşıma gibi bir yığın ağır iş, büyük sel mevsiminde tarlada hiçbir şey yapılamadığı zaman yapılırdı. Giza'nın Büyük Piramiti'nde birçoğu 15 ton ağırlığında, 2 milyon bloktan fazla kireç taşı bulunduğundan, yapılacak bir sürü iş vardı.

Piramitlerin en belirgin özelliği, ölülerin kabul edileceği tapınakların ve yatacakları son yere taşınırken geçit töreni yollarının olduğu geniş cenaze kompleksleri olmasıydı. Eski Krallık, piramit

oluşumunun altın çağıydı; Orta Krallık (M.Ö. 2055-1650) ise derme çatma bir şekilde inşa edilmişti; taş veya kerpiç molozlar yığılıp bir süre sonra bel vermiş veya çökmüştü. Ancak işi düzgün yapmak bir Firavun için bile yıldırıcı bir taahhüt içeriyordu ve Büyük Piramit'in 20 yıl ya da daha fazla sürede 20.000 işçinin çalışmasıyla yapıldığı düşünülüyor.

Ölülerini, dünyanın ötesinde yeniden doğuş için hazır hale getirmek için muhtemelen cenin pozisyonunda gömüyorlardı.

Bu düşünce, piramitleri mezar soyguncularından korunmanın zorluğu ile birlikte, Yeni Krallık döneminde (M.Ö. 1550-1069) yeraltı mezarlarına geçilmesine yol açmış görünüyor. Bu zaman zarfında, imparatorluk başkenti Memphis'ten yaklaşık 600 km nehrin yukarısına Thebes'e taşındı. İlk defa Amenhotep'un Nil'in öbür tarafındaki uzak bir vadinin kayalarından oyulan gizli bir mezarı oldu. Bu yerleşimde sembolizm vardı: Yaşayanların ülkesi doğudaydı; diğer dünya ise batıda, güneşin batışı yönündeydi. Yüzyıllar boyunca, Kralların Vadisi olarak bilinen bir alanda bir site inşa edildi. Bu sitenin yeraltı odaları ve pasajları yeraltı dünyasının sembolik bir kopyasıydı. Vadinin ağzında, her biri farklı bir Firavun'un gövdesini taşımak üzere özel olarak inşa edilen 'ölüm tapınakları' vardı.

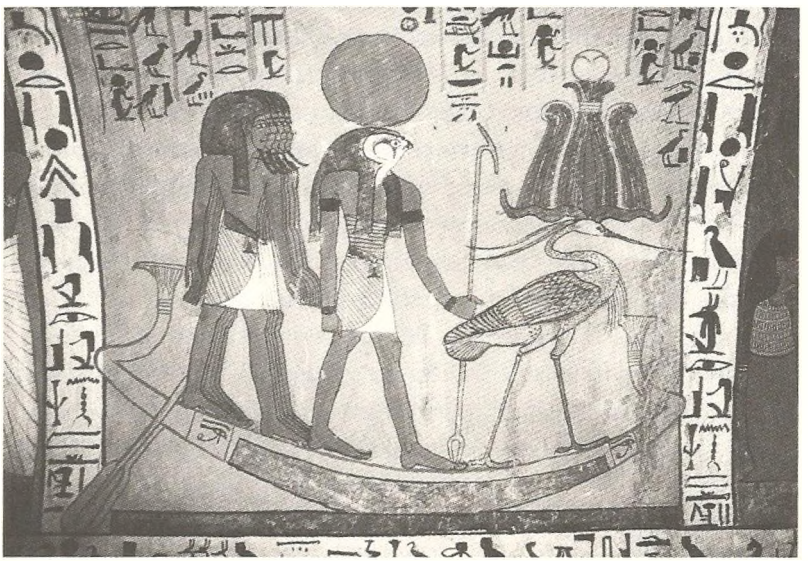

Re-Harakhty ya da Horus, güneş teknesi ile gökyüzüne doğru yelken açtı, ölüm yolculuğuna doğru süren bu hayat yolculuğu günlük gezintiyi andırmaktadır.

MUMYA YAPIMI

Tabii ki, bir beden mezara konmadan önce yapılması gereken çok şey vardı çünkü Mısırlılar çürümeden korkuyordu. Bu sadece bir titizlik meselesi değildi. İnançlarına göre eğer beden bozulmadan kalamazsa ruh acıya katlanamazdı. Hanedanlık öncesi zamanlarda, bedenler doğrudan çölün kavuran kumu içine konulurdu ve doğal olarak mumyalanırdı. Şimdi ise firavunlar göz kamaştırıcılıklarının bedelini ödüyordu. Kuru çöl topraklarından çıkarılıp bir piramit veya anıt mezara yerleştirilen bedenler başka herhangi bir yerde de olacağı gibi parçalandı. Firavunlar muhteşem anıtlarından vazgeçmek konusunda isteksizdi ve böylece mumyalama sanatı ortaya çıktı.

Mısır'ın mumyalama işi nitelikli bir teknikle yapılan ve uygulayıcıların nesiller boyu hanedanlıkları aracılığıyla sırlarını aktaran mistik bir ritüeldir. Yazılı Mısır anlatımlarının yokluğunda, firavunların birkaç yüzyıldır azaldığı zamanlarda, Mısır'ı ziyaret eden Herodot ve Diodorus Siculus gibi eski yabancı tarihçilerin ifadesine dayanmak zorunda kalıyoruz. Buna rağmen söyledikleri kimyasal analizle doğrulanıyor gibi görünüyor. Belki de dehşetle karışık bir hayranlıkla gördüklerini detaylarıyla açıkladılar. Herodot'un notu: "Bu onların yöntemi."

> Mumyalamanın mükemmel olması için her şeyden önce, burun deliklerinden bir demir kanca kullanarak beyni çekerler. Ellerinden gelen her şeyi çıkardıklarında, kalıntıları ilaç aşılaması yolu ile yıkarlar. Sonra, keskin bir obsidyen taş kullanarak böğür boyunca keserler. Böylece karındaki her şeyi çıkarırlar. Daha sonra karın temizlenir, palmiye şarabı ile durulanır ve arkasından tekrardan bu sefer tütsülenerek değil tozlu baharatlar ile durulanır ve dikilir. Ve bunu yapınca vücudu yetmiş günlüğüne, daha fazla değil, natron [bir dehidrasyon tuzu] ile yüklemiş olurlar ve mumya meydana getirilir. Yetmiş gün geçtikten sonra da bedeni yıkar ve reçine ile kaplanmış en iyi keten sargı bandajlarıyla baştan aşağıya sararlar.

Diodorus Siculus bedenin işlenmesinde alternatif bir yöntem anlatmaktadır:

> Biri elini vücudun yarasından göğsüne doğru sokar ve böb-

rekler ile kalp dışındaki her şeyi çıkarır. Bir başka adam bağırsakları temizler, palm şarabı ve tütsü ile yıkar. Sonunda, bütün cesedi yıkadıktan sonra, otuz gün boyunca ilk önce sedir yağı ve diğer şeyleri sonra da mür, tarçın ve baharatları vücut üzerine özenle uygularlar.

Mısır'daki mumyalama işleminin azametli olduğu günlerde, beyni çeken uzun kanca demirden değil bronzdan yapılmış olurdu, bunun dışında mumyalama işlemleriyle ilgili diğer açıklamalar oldukça ikna ediciydi. Organlar çıkarılır; akciğerler, karaciğer, mide ve bağırsaklar 'kanoptik kavanoz' olarak adlandırılan özel kaplara yerleştirilirdi. Bunların dekoratif tıpaları vardı ve bunlar genelde Horus'un dört oğlu biçimini alıyorlardı: Bir insan, bir şahin, bir çakal ve bir Habeş maymunu. Bandajlanmadan önce, vücudun 'doldurulmuş' olması gerekir, karın boşluğu bez veya talaş ile doldurulurdu.

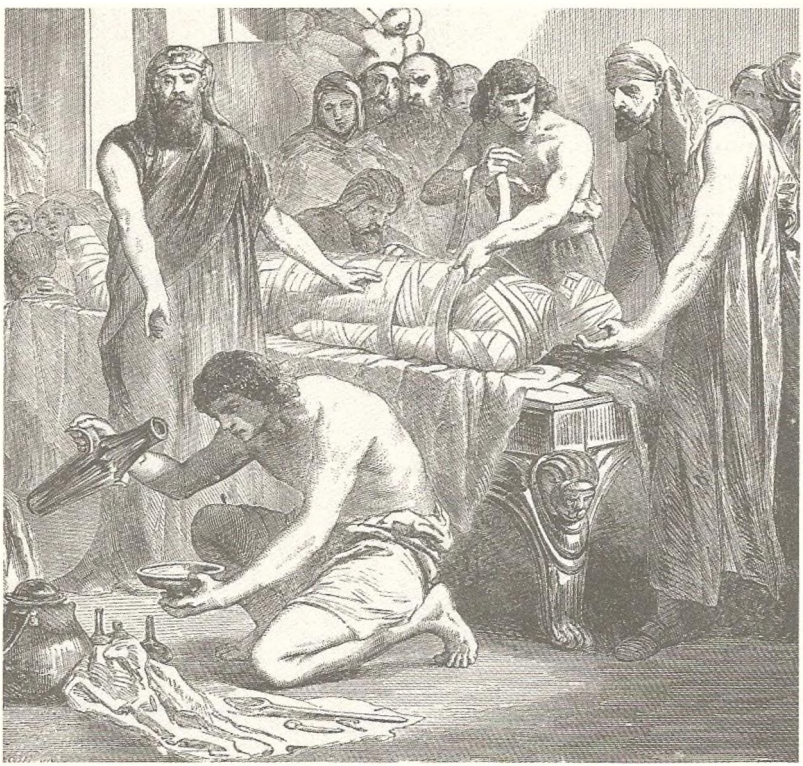

Bu XIX. yüzyıl baskısında gösterildiği gibi, eski Mısır mumyacılığı kısmen teknik bir işlem ve kısmen de dini ritüeldi.

Nefertari uzun yıllar yaşadı, burada eşi II. Ramses'e kendisine Kraliçeler Vadisi'nde görkemli bir mezar yapması için zaman verirken resmedilmiştir.

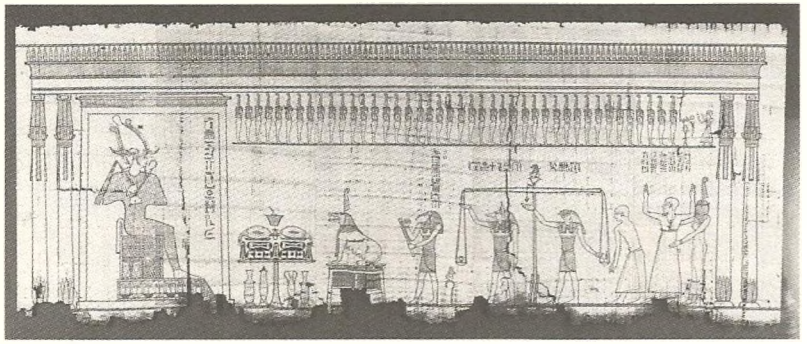

Osiris, Mısır'da *Ölüler Kitabı*'ndaki bu illüstrasyonda yardımcı ruh üzerine konuşmaktadır.

Keten bandajlar kat kat uygulanırdı. Her birinin arasına iyi şanslar totemi konulurdu. Hepsi 368 metrekareye kadar birçok katmandan oluşurdu. Bağlama işlemi genellikle 15 gün sürerdi. Bittiğinde, biten mumya basit bir örtüyle sarılırdı. İtina ile boyanmış bir ölüm maskesi, daha sonra mumyaya bir insan yüzü vermek için mumyanın kafasına takılırdı. Büyük Firavun'un ölüm maskesi, altın ve değerli taşlardan yapılmıştı muhtemelen. Mumya kabaca insan şeklindeki bir ahşap tabutun içine yerleştirilir, içte ve dışta dekoratif motifler ve sihirli takılarla süslenirdi. Yine bilhassa zengin bir yönetici, Rus bebekleri gibi birbiri içine yerleştirilmiş tabutlar içine gömülebilirdi.

Ancak bütün bu hazırlıklar oldukça titiz bir ayrıntıyla yapıldığında cenaze töreni hakkında plan yapmak mümkün olurdu. Mısır devletinin Firavun ölüm kültünü yalnızca ritüel hayatının ana dayanağı değil, ekonomisinin motoru haline getirdiği göz önüne alındığında, bu hayal edilebileceği gibi büyük bir fırsattı. Rahipler ve üst düzey görevliler, aile üyeleri ve diğer yas tutanların katıldığı cenaze töreni Thebes'den yola çıkacaktı. Firavun'un mumyalanmış cesedi muhteşem bir cenaze töreniyle bir dizi hizmetçi tarafından taşınarak tahta bir kızak üzerinde nehre doğru götürüldü. Orada başka bir kızağa bindirilmeden önce geçişi yapmak için bir tekneye nakledildi. Beden son dinlenme yerinin eşiğine geldiğinde ritüelistik danslar yapılır, dualar söylenir veya büyüler yapılırdı. Tüm bunlar daha sonra yeniden uyanma hazırlıkları için özellikle bedenin farklı bölümlerine yöneltilirdi. Bu aşama "Ağız Açma" ile sonuçlanırdı: Ağza dokunularak ruhun öbür dünyada konuşup nefes alabilmesi için büyüler yapılırdı.

Bu formalite bittikten sonra ceset taş lahit içine yerleştirilir ve yeniden doğuşunu beklemek için mezara sevk edilirdi. Mezarda çoğu kez bol miktarda eşya olurdu. Bunların arasında yeniden doğmadan ruhunu sürdürmek için gereken yiyecek ve içecek olurdu; Tutankhamun'un mezarında pişmiş et ve ekmekle birlikte, 100'den fazla meyve sepeti ve 40 kavanoz şarap vardı. Belirli operasyonlar için donatılmış şabitler, model refakatçiler vardı; bunlar, tarım emekçileri ve öküzleriyle köylüler ve kadın hizmetkârlardı.

1925'te keşfedilen piramit yapımcısı Firavun Sneferu'nun karısı Queen Hetepheres'in mezar odası, rahat edebilmesi için ihtiyaç duyduğu her şeyi içeriyordu. Yatağı, baş dayanağı ve bir çift taşınabileceği tahtırevan gibi koltuk vardı; koltukların üzerinde altın ve abanozdan kraliyet unvanı yazılmıştı. Ayrıca, altınla kaplanmış ve 20 gümüş bilezik içeren bir mücevher kutusu vardı. Bunlar, lacivert taş (lapis lazuli), akik ve turkuaz renklerinde kelebek şeklinde kakma işlenmişti. Mezarda kraliçenin ihtişamlı biçimde süslenmiş perde kutusu da olmakla birlikte içindekilerin muhtemelen gömüldüğü zaman çalındığı düşünülüyor. II.Ramses'nin kraliçesi Nefertari'nin mezarı antik dönemde sistematik bir şekilde yağmalanmıştı, bu nedenle 1904 yılında yeniden keşfedildiğinde boştu, ama yine de alçı kaplamasının şaşırtıcı güzelliği nefes kesiyordu. Altın yıldızlarla süslü koyu mavi bir tavan altında, resim ve hiyeroglifler en son kraliçenin, Tanrıların koruması altında öbür dünyaya yolculuğunu tasvir eder. Onu bir mumya ve senet, kutsal bir masa oyunu oynayan bir kadın olarak görüyoruz; ölülerin krallığının bekçileri tarafından sorulan bilmeceleri yanıtlarken görüyoruz. Ölülerin Kitabı'ndaki resimli pasajlar sayesinde onlara cevap verebilmektedir. Mezarın en içinde, pembe granitten bir lahit içine defnedilmiştir: Mısır bilimci Joyce A. Tyldesley bu durumu 'kraliçenin sonunda yeniden doğacağı rahim,' olarak betimlemiştir.

ÖLÜMÜN HAYATTA OLDUĞUNDAN DAHA MI MUHTEŞEM?

Akademisyenler hâlâ 1922'de Archaeolog Howard Carter tarafından ortaya çıkarılan Tutankhamun hazinelerini kabullenmeye çalışıyorlar. Howard Carter, 26 Kasım'da kapalı kapıdan bir delik açtığını açıkladı:

İlk başta odadan sızan sıcak hava mum alevinin titremesine neden oluyordu, ancak sonrasında gözlerim ışığa alıştıkça içerdeki ayrıntılar yavaşça bir sis bulutunun ardından ortaya çıktı; garip hayvanlar, heykeller ve altınlar. Her yerde bir altın ışıltısı vardı.

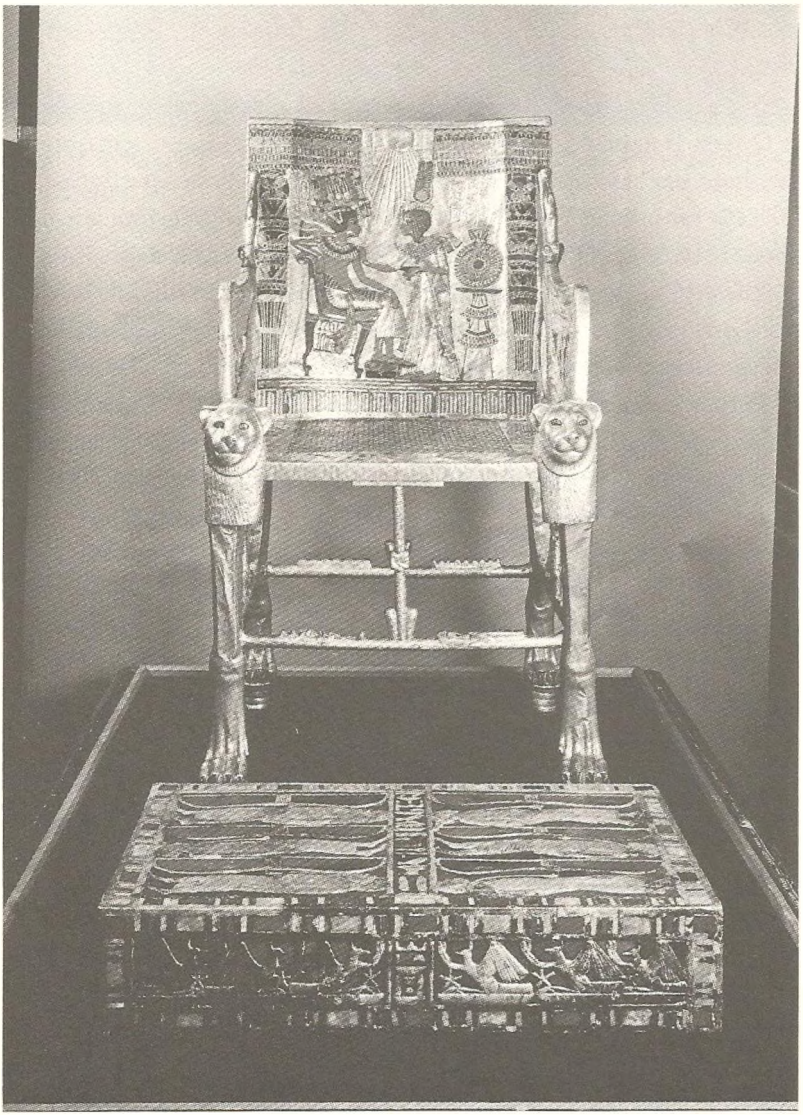

Tutankhamun, süslü tahtını onunla birlikte mezara götürdü, bu sayede Osiris'in yönetimindeki öbür dünyada hüküm sürmeye devam edebilecekti.

Odanın gerisinde mobilyadan çiçeklere, zarif vazolardan kıymetli mücevher kutularına ve iki tekerlekli arabaların bazı kısımlarına kadar her şey vardı. Tanrı ve Tanrıça heykelleri, küçük şabti figürleri ve kralın kendisinin gerçeğe uygun boyutta bir büstü vardı. Yaldızlı yataklar, süslü bir başlık ve kakmalı bir taht vardı. Kralın nedimeleri her şeyi düşünmüşlerdi, çünkü ateş lambası malzemeleri ve yiyecek malzemeleri dahil olmak üzere burada pek çok mütevazı sunu vardı. Bu mezarın içinde kutsal masa oyunu olan senet seti vardı. Mısırlılar, bu masa oyununu oynamayı ruhun öbür dünyaya ilerlemesi için saygı uyandıran bir metafor olarak görüyor gibiler.

Bunlar sadece girişte bulunan eşyalardı. Howard Carter, bu eşyalar bir hafta boyunca sistematik bir şekilde temizlendikten sonra gerçek mezar odasına girebildi. Masif taş lahitin kapağını kaldırmak için bir kasnak sistemi kullanıldı. Mezarın içinde, üç tabutun 'yuvası' olduğu ortaya çıktı. En kalını 2,5 cm saf altındı. Kapağı kaldırıldığında, genç hükümdarın mumyalanmış cesedi, 3000 yıldan fazla bir süredir insan gözlerine ilk kez maruz kalıyordu:

> Bizden önce, altın tabutun iç kısmının tamamını işgal eden etkileyici, sade ve özenle yapılmış bir mumya vardı, üzerine kutsal yağlı merhem dökülmüştü. Bu yağlı merhemden dolayı, karanlık ve loş bir efektin aksine; muhteşem, hatta görkemli kafa ve omuzlarını örten cilalı altın maske ya da kral benzeri bir yüz ayaklar gibi kasıtlı olarak merhemlenmemişti.

Bu muazzam ölüm maskesi sayesinde, Tutankhamun çağımızda en tanınan Firavun haline geldi, ancak yaşamı boyunca Nil'e inmemişti. Son yıllar, hanedan mücadelesinin sürdüğü bir dönem olduğu için suikasta uğrayıp uğramadığı üzerine tartışmalar sürüyor. Tahta çıktığı zaman 14 yaşındaydı ve öldüğü zamansa sadece yirmili yaşlarındaydı. Çabucak unutulmuş olması mezarının korunmuş olmasında önemli bir olgudur. Krallar Vadisi'ndeki diğer yapım projelerindeki molozlar ya da taşkın sular tarafından sürüklenen alüvyonlar mezarın olduğu alanın üzerini kapladığı için mezar girişi daha sonraki araştırmacılardan gizlenmiş olabilir. Howard Carter hırsızların ondan önce orada olduğuna dair kanıtlar bulmasına rağmen, bu çok erken bir dönemde olmuştur ve her ne alınmış olursa olsun, paha biçilmez hazineler kalmıştır.

MEZARIN ÖTESİNDEKİ YUNANLAR

Yunanlar modern dünyaya yaptığı birçok katkı arasında bize Batı kültürünün en renkli hikâyelerini içeren muhteşem bir mitoloji bırakmışlardır. Bunların arasında, kasvetli ölüler diyarının büyük salonlarının çok altındaki nemli ve çaresizlik çukurundaki Tartarus'un masalları da vardır. Burada, Tanrıları rahatsız edenlerin sonsuza dek eziyet çektiği söylenir. Örneğin Titanlar burada hapsedilmiştir: Göklerin ilk babası Uranüs'ün ve yeryüzünün anası Gaia'nın çocukları Zeus tarafından devrilir ve Olimpiyat Tanrılarına yerlerini bırakmaya zorlanırlar. Tartarus, ilkel kaosun kalıntılarıyla, yaratılışla yaşıttır ve bu onun sembolik coğrafyasını önemli kılmaktadır. Lanet korkusuyla desteklenen ebedi bir düzeni ima eder, varoluşun ciddi bir iş olduğunu sürekli ortaya koyan bir uyarıdır.

Bununla birlikte Tartarus efsaneleri, korkunç oldukları gibi bir şenlik gibi de görünür, tıpkı Ixion'un tekerleğinde çektiği eziyetler gibi. Lapiths Kralı, kendi kayınpederini acımasızca öldürür, ancak Zeus ona merhamet gösterir ve hatta Olympus'u ziyaret etmesi için davet eder. Ixion, bu iyiliğe Zeus'un kraliçesi Hera'yı baştan çıkarmaya çalışarak karşılık verir ve bu suç için uçurumdan aşağı atılır. Onun cezası, sonsuza dek dönecek olan ateşli bir tekerleğin üstünde durmaktı. Misafirperverliği kötüye kullanmaktan ötürü lanetlenenlerden biri de Tantalus'tu. O Zeus'un oğluydu, peri Pluto'dan doğmuştu. Babasıyla yemek yemesi için davet edilmişti ama o, ölümsüzlük yemeğinden –Tanrıların cennet yemeği– çaldı; ailesi ve arkadaşlarıyla paylaşmak için dünyaya getirdi. Ev sahibi olarak da, konuk olarak da uygun birisi değildi, Tanrılara yemek olarak kendi oğlu Pelops'u kesip pişirerek servis etti. Açlığını sonsuza kadar tatmin edememeye mahkûm oldu ve dalları meyveyle dolu bir ağacın altındaki bir havuzda beklemeye mecbur bırakıldı. Her seferinde meyvelerden koparmaya çalıştığında ağaç dalı geri gitti; havuzdan su içmeye çalıştığında su çekildi ve susuz kaldı. Dolayısıyla, tam arzularının gerçekleşeceği anda kazık atılan bir kişi haline dönüştü. Bu efsane bize modern 'umut uyandırıp kıvrandırmak' anlamını vermektedir.

Sisifos da Yunan kültürüne kök salmış misafirperverlik kodlarını ihlal ediyordu. Seyahat edenleri evine götürür ve onlardan bir şeyler çalardı. Ayrıca bir hilekârdı, defalarca Tanrıları aldattı; bu olmaması gereken bir aşağılamaydı. Tartarus'taki cezası, bir kayayı

Sisifos, günahları için büyük bir kaya yığınını yamaçtan itmeye mahkûm edildi; her üste yaklaştığında taş aşağıya geri düştü ve bu böyle devam etti.

tepeye doğru itmekti. Tam başarılı olacakken, kaya elinden kayar ve tekrar aşağıya düşerdi. Tantalus gibi o da bitmeyen 'çok yakın ama çok uzak' hüsranına uğramış bir tiptir, fakat mücadelesi güneşin sonsuz yükselişini ve batışını da ima etmektedir. Elbette Ixion'un tekerleği açıkça bir güneşi akla getirmektedir. Farklı şekillerde, tüm bu öyküler sonsuzluk fikri üzerine masallar ve bu masalların ne anlama geldiğiyle ilgili olarak görülebilir.

Ama bu masallar güvenilir ikazlar olarak görülmemelidirler. Mizahi bir üsluba sahiptirler; Hieronymus Bosch'un[5] cehennemi bu üslupla ilgili bir ipucu vermekte ve hummalı bir korkudan çok onun eğlenceli yaratıcılığını hatırlatmaktadır. Dahası, Yunan efsanelerinin kanununda tamamen olağanüstüdürler. Bu betimlemelerde ölümlü erkeklerin ve kadınların kaderlerinden korktuklarına dair bir fikir

5 Asıl adı Jeroen Anthoniszoon van Aken olan, sanatıyla çağının resim anlayışından 500 yıl öteye gitmiş, XX. yüzyıl sürrealistlerine ilham kaynağı olmuş, XV. yüzyıl flaman ressamı.

Sisifos, günahları yüzünden koca bir çukura itilmeye mahkûm edilmişti. Çukurun başına her ulaştığında geri yuvarlanıyordu ve bu ceza sonsuza kadar tekrarlanacaktı.

edinmeyiz. Bu hissedilenlerin normun dışına çıktığı izlenimi, destansı edebiyatta kahraman *katabas*'ın[6] ölüler diyarına yaptığı yolculukla tartışmaya açık bir şekilde vurgulanır. Ulysses, Homeros'un 11. Kitabı *Odyssey*'de bu duruma geçiş yapar ve Sisifos, Tantalus ve diğerlerinin cezalarını kendi gözüyle görür. Benzer geçişler, sonraki destanlarda da öngörülür: Virgil'in *Aeneas* destanında ve çok daha sonraları

6 Katolik rahip.

Güney İtalya'da bir Yunan yerleşim yeri olan Paestum'da bulunan bu kadın gerçekten de özleniyor olabilirdi fakat ağıtlar daha çok onun sınıfı ve statüsüyle ilgiliydi.

ortaçağda Dante'nin *Cehennem*'inde. Ancak bundan çok önce, M.Ö. 405 yıllarında Aristofanes'in *Kurbağalar* oyununda, komedi yazarları bu tür hikâyeler ve resimlerin taklidini yapmıştır.

Klasik mitolojinin abartısı hesaba katıldığında kaynaklandığı kültürde bu mitolojilerin gerçekte ne anlama geldiğinin kesin olarak belli olması zordur. Yunanlar ve Romalılar, modern bir Hıristiyan ya da Müslüman'ın yaratıcısına inandığı gibi kendi Tanrılarına 'inanıyor' muydular? Budistlerin her şeyin geçici olduğuna inanışı her zaman yaşadıkları gibi Yunanlar ve Romalıların da gecesi gündüzü Zeus ve Venüs ile mi geçiyordu? Aslında, kaynaklardan da anlaşılacağı üzere, Yunan mitolojisinin genel olarak renkliliği ve canlılığı düşünüldüğünde, ölünün kaderi oldukça donuk griydi.

Bazı hikâyeler, "Elysian Field"'de[7] ödüllerini kazanmak için erdemli olduklarını ima eder ama bu hikâyeler Tartarus'un hikâyeleri kadar istisnaidir. Anlaşılan ölülerin yanına madeni para konulma-

7 Cennet Bahçeleri.

sı ve feribotçu Charon'un bedeli olarak görülmesi ölülerin Acheron Nehri'ni veya Stiks'i geçtiği konusundaki geleneğin doğru olduğunu gösteriyor. Ama bunun ötesinde mitler belirsiz. Pek çok eğitimli Yunan, ölümü bilinmeyen bir yolculuk olarak ya da metafizik bir sorun olarak görüyor denilebilir. Atina gençliğini "yozlaştırdığı" düşünülen Sokrates, ölüme mahkûm olur ve kaderine ilişkin layıkıyla felsefi bir tavrı vardır:

> Buna nasıl baktığımıza bağlı olarak, ölümün bir çeşit ödül olduğunu umut edebiliriz. Ölümde iki şey başımıza gelebilir. Ya kişi artık yok olur, tüm algılarını bir hiçlik denizinde yitirir; ya da birçok insanın inandığı gibi, bu bir değişimdir; ruhun başka bir yere doğru göçüdür.
>
> Öyleyse, ölüm basitçe algılarımızın sonuysa, o zaman uzun durgun bir uykuya benzer ve bu nedenle oldukça hoş bir olasılık. Rüyalarla rahatsız olmadığınız kadar derin uyuduğunuz nadir geceleri hatırlayabilirseniz bundan daha hoş bir şey var mı? Ölüm böyleyse, o halde sabırsızlıkla bekliyorum. O zaman sonsuzluk tek bir geceden daha fazla bir şey değildir.
>
> Ama ölümün aslında başka bir yere yolculuk olduğunu varsayalım. Varılacak yerde, genelde hayal edildiği gibi ölü kişilerin ruhlarının da olduğunu varsayalım. Sormak istiyorum hangi beklenti bununla boy ölçüşebilir? O diğer dünyaya kim gitmek istemez ki? Orpheus ve Musaeus'l, Hesiod ve Homeros'la sohbet etmek, buna değmez mi bir düşünün!

Ortalama bir Yunan'ın ölümle böyle sakin bir şekilde yüzleşmesi biraz şüpheli olmakla birlikte Sokrates, ölümle ilgili yaygın olduğu düşünülen korkuya karşı çıkıyor gibi görünüyor. Bununla birlikte bu tür kanıtlar, insanların en çok korktukları şeyin ceza ihtimalinden ziyade yaşam kaybı, yaşamın getirdiği sevinç ve zevklerin mahrumiyeti olduğunu göstermektedir. Homeros'un Akhileus'u, "ölülerin ev sahiplerinin efendisi için çalışmaktansa küçük mülkiyetli bir adam için yeryüzünde gün boyu emekçi olmayı tercih ederim" demektedir.

Yunanlar cenaze ritüellerini ciddiye almışlardır, çünkü öbür dünyada sabırsızlıkla beklenecek çok şey olmamasına karşın, yer-

yüzünde hayaletler olarak kalma lanetinden korkmaktadırlar. Gömülmemiş ya da yakılmamış bir ceset, ölüler diyarına yolculuk yapamaz; bu da son istirahat yerine kavuşamayacağı anlamına gelir. Ritüeller şehirden şehre ve zamandan zamana değişiyordu, ancak temel süreç neredeyse sabitti, genellikle üç aşamaya ayrılıyordu.

İlk önce, cesedin işaretlenmesi ya da söylenildiği gibi *protez*'i yapılırdı. Beden yıkanır, yağlanır, örtü ile örtülür ve bazen birkaç gün boyunca tabut sehpasında sergilenirdi. Ölen kişi daha sonra arkadaşları, akrabaları ve komşuları tarafından ve bilinen birisiyse daha

Büyük Cyrus, kendi mezar yapısını, İranlı halefleri tarafından kuşaklar boyunca devam ettirilecek bir emperyal kültün merkezi haline getirdi.

geniş bir topluluğun üyeleri tarafından ziyaret edilecektir. Daha sonra "taşıma" ya da *ekphora* gerçekleşir: Beden bir arabaya yerleştirilir ve mezarlığa genellikle müzisyen eşliğinde götürülürdü. Aile üyeleri ağlar ve elbiselerini parçalar ya da başlarına aşırı duygusal bir şekilde (histrionik) şaplak atarak yas gösterisi yaparlar. 'Histrionik' kelimesi aslında bu uygulamadan çıkmıştır.

Dünyanın ilk demokratik toplumlarında kamusal imaj çok şey ifade ediyordu, bu nedenle popülerlik algısı çok değerliydi. M.Ö. IV. yüzyılda Platon, her vatandaşın "son yolculuğuna mükemmel bir tarzda çıkmak" istediğini söylemişti. Dolayısıyla ölüler için yas tutulan gösteriler yapılırdı. Bu arada Yunanlar profesyonel yas tutanlar konusunda bir şey yapmamıştır. En sonunda ceset mezarında dinlenmesi için yatırılır ya da bir odun yığını üzerine bırakılır ve yakılırdı. Daha sonra küller bir kavanoz veya ayaklı kupa içine konulur ve gömülürdü. Mezar ailesinin arsasında açılırdı böylece ölenler sevdikleri ile birlikte olabilirdi. Şarap, yağ veya hatta kan toprağa dökülürdü.

Klasik dönemlerde en azından Yunan mezarları yerdeki basit çukurlardan oluşuyordu. Daha erken dönemdeki Ege kültürlerinde daha heybetli mezarlar vardı. Miken döneminde (M.Ö.1600-1500), sıradan insanlar basitçe yere, kayalık yamacında oyulmuş doğal mağaralara veya oyuklara yerleştirilirdi. Basit mezar malzemeleri ölülerle birlikte bırakılırdı. Yiyecek ve içecek sunuları, geç klasik dönemlere dek gömülmenin bir özelliğiydi. Bu mezarlar büyük ihtimalle resimli ahşap anıtlarla işaretlenmiş olurdu. Büyük savaşçılar derin taş döşeli şaftlarla defnedilirdi. Mezara konulan malzemeler yine yiyecek ve içecekten oluşan basit sunulardan altın hazinelere kadar çeşitli şeylerden oluşurdu. *Stelae* –oyma taşlar– bu tür mezarları işaretlerdi; bunlar, ölen kişinin soylu meşguliyetini göstermek için bir savaş ya da avlanma sahnesi olabilirdi. Daha sonra Miken döneminde, önemli kişiler için arı kovanı şeklinde mezarlar veya *tholos*[8] inşa edildi. Bunların çapı 14.5 m ve yüksekliği 13.2 m olabiliyordu.

Demokratik çağın daha mütevazı mezarları tercih etmesi mantıklı gibi görünüyor ve kesinlikle Miken dönemindeki *tholos*'lara benzemiyordu. Atina hükümeti süslü mezarların inşasını sınırlayan kanunlar getirdi tabii ki, bazı vatandaşlarının bu tür mezarları cazip gördüklerini ifade etmek durumundaydılar. Çoğunlukla mezarlar

8 Yuvarlak planlı ve bindirme kubbeli yeraltı mezarları.

basitti ama çok şatafatlı oyma işli *dikili taşların* bakımı ve maliyeti çok olsa da bu bir statü işaretiydi.

Büyük İskender, suikastten sonra III. Darius'un cesedini buluyor. Pers hükümdarlarının mezarları dini merkezler haline gelmiştir.

PERSLİLERİN UYGULAMALARI

Yunanların büyük düşmanları, gelenekleri Avrupalı düşmanlarının geleneklerine gerçekten yabancı olan Ahameniş Persleriydi. Son yıllarda akademisyenler, bu büyük Asya İmparatorluğu'nun şaşırtıcı başarılarını daha net bir şekilde görmeye ve Yunanların "kara propagandasına" şüpheyle bakmaya başladılar. Bununla birlikte, Yunan yorumcular kendi tarihi eserleri büyük ölçüde kaybolmuş eski Persler hakkında sahip olduğumuz en önemli kaynaklar arasında yer alıyor.

Tüm kanıtlar Ahameniş imparatorlarının dikkat çekici derecede aydınlanmış hükümdarlar olduklarını öne sürme eğiliminde olmakla birlikte, onların içgüdüleri bağlamında kesinlikle demokrat olmadıklarını destekler. Mısır firavunları gibi mezarlık geleneklerini devletin kurumsal yapısının bir parçası yaptılar. İmparatorların gizemli hale getirilme ve güçlerine bir anıt yaratılması arzusu, Ahamenişlerin önceden yerleşik geleneklerine göre ölen kişinin bedeninin leş yiyen kuşlar için açıkta bırakılmasına karşı geliştirilmiş olabilir. Herodot'a göre, "Perslerin cesetleri kuş ya da köpek tarafından parçalanmadan önce gömülmezdi".

Hükümdarlar kendileri için bir istisna oluşturmuşlardır. M.Ö. 529'da ölümüyle birlikte, Ahamemiş Hanedanlığı'nın kurucusu olan I. 'Büyük' Cyrus, Pasargadae'deki başkentinde anıtsal bir mezara gömüldü. Kapının üstünde, Plutarch tarafından şu anda bize tuhaf gözükecek şekilde, yarı kibirli, yarı mütevazı bir şekilde Aramice yazılmış bir yazıt var:

> Ey kişi, sen her neredeysen, nereden geliyorsan gel, çünkü geleceğini biliyorum, ben Cyrus'um ve Perslere imparatorluklarını kazandırdım. Bu nedenle, bedenimi örten bu küçük toprağı benden esirgeme.

Bununla birlikte içerideki herkes görkemli ve ihtişamlıydı. Bir diğer Yunan tarihçisi Arrian, M.Ö. 333 yılında Büyük İskender, Pers İmparatorluğu'nu devirdikten sonra bu mezarın kutsallığını ihlal eden Yunanlardan bazılarından bahsetmektedir.

> Özel haznede bir Cyrus'un cesedinin gömüldüğü altın bir lahit vardı; yanında altınla işlenmiş ayakları olan bir kanepe duruyordu. Bir Babil renkli halı yatak örtüsü, mor kilim de halı ola-

rak iş görüyordu. Üzerinde kollu bir harmani ve Babil zanaatıyla yapılmış diğer giysileri yerleştirilmişti. Aristobulus'a göre, bazıları koyu, çeşitli tonlarda iç pantolonlar vardı ve cüppeler maviye boyanmıştı; kolyeler, palalar, bir dizi altın küpe ve bir masa duruyordu.

I. Darius (M.Ö.521-486) Persepolis'de yeni bir başkent inşa etmeye başladı ve mezarını Naqsh-i Rustam'daki kaya katmanındaki bir kayayı parçalayarak inşa etti. Mezarın cephesi, Darius'un imparatorluk sarayının görünüşünü yansıtıyordu, böylece altın çağın devam ettiğinin vurgusu yapılıyordu; Darius kapının üstünde, sadık kulunun yukarıya kaldırdığı tahtın üstündeyken betimlenmişti. Yazıt Zerdüşt Tanrısı, ışık efendisi ve Büyük Darius'un fetihlerini kaydeden Ahura Mazda'ya övgüler sunuyor. İçinde hazineyle dolu bir dizi oda vardı, muhtemelen Büyük İskender buralara gelmeden önceydi. Çünkü imparatorun kendisi mezarın en içteki girintilerinde yatıyor olurdu. Darius'tan sonra gelenler "Kralların Tepesi" olarak bilinecek olan bu yerde daha fazla, toplam yedi mezar inşa ettiler ama III. Darius'ün mezarı bitmedi.

Etruryalıların mezarlıkları, Cerveteri, "Ölülerin Şehri".

ETRÜSK VE ROMAN

Bu arada Batı'dan çok uzakta Orta İtalya, M.Ö. IV. yüzyılda Roma'nın gücüyle çakışan, kuvvetli medeniyetleriyle bilinen Etrüskler'in yükselişi ve düşüşünün ya da tarihlerinin altın çağının tek gerçek kaydını bu mezarlık sayesinde elde ettik. Arkeologlar çoğunlukla tepelerde ve görünüşte ahşap ve çamur tuğlalı yapılardan yerleşimlerin kalıntılarını buldular, ancak ölülerin ikametgâhları çok daha dayanıklı bir şekilde inşa edilmişti. (Çünkü mezarları daha uzun süre işgal etmeyi bekliyorlardı.)

En ünlü Etrüsk Mezarlığı, Cerveteri yakınlarındaki Banditaccia'dadır. Buradaki mezarlar şehir binaları gibi düzenlenmişti. Yüzlerce 'sokak' toprak seviyesinin üstünde ve altındaydı; yeraltı geçitleri ve odaları sağlam kayaların oyulmasıyla yapılmıştı. Ancak, taş bloklar da kubbeyle şekillendirilmiş çatılarıyla bazıları 40 metreden daha büyük çaplı dairesel üst yapılar oluşturmak için kullanılmıştı. Bunlar toprakla örtülmüş ve sonra kaplanmıştı. Bu höyüklerin en büyüğünün altında dört farklı mezar kompleksi vardır; tek mezarların üzerindeki daha küçük kare yapılar daha fakir ailelerin ölülerinin mütevazı ikametgâhlarıydı. Gel gelelim en büyük, en prestijli mezarlar; süs sütunları, kapıları ve hatta kayanın oyulmasıyla yapılmış eşyalar ile gerçek bir ölüm mansiyonuydu. Ölenler, kanepeler şeklindeki kayalık raflara yatırılmış gibi yerleştirilmişti –başları bazen taş yastıklar üzerindeydi– ya da taş veya pişmiş toprak lahitlere yerleştiriliyorlardı. Bunların bazılarının kapaklarında içinde yatan kişinin oyulmuş figürleri vardı. Ünlü bir örnekte, bir çift sanki birlikte yemek yiyorlarmış gibi birbirlerine yaslanmıştı. En görkemli mezarların bazıları canlı bir iç mekânda bulunuyormuş hissini uyandıracak şekilde zengin oyma taş veya sıva kabartmaları ile boyanıp veya süslenerek zenginleştirilmişti. Şölen sahneleri favorilerdendi –belki de bunlar cenaze törenini göstermekteydi– ancak aslanlardan fırtınalı denizlere kadar her şeyi içermekteydiler. Bununla birlikte, Etrüsk duvar resminin en güzel örnekleri, günlük hayatın, efsane ve ritüelden sahnelerinin şaşırtıcı detaylarıyla çarpıcı güzellikte uygulanmış olan Tarquinia'daki başka bir mezarlıkta bulunabilir. Antik sanatın bu harikaları, Etrüsk mezarlıklarının ünlü ölülerin sonsuzluğunun belli bir tarzda geçirilmesinin beklendiği bir medeniyete dair izlenimi tamamlıyor.

Cenaze töreninde, başka birçok şeyde olduğu gibi Romalılar da Yunanları izledi. Öbür dünyaya kavuşma biçimleri aynıydı. Gömme

ayinleri de aynıydı, fakat ölüme daha mesafeli yaklaşmak konusunda Yunanlardan daha kararlıydılar. Romalıların ölüleri, güvenli bir şekilde yaşayanların bölgesinden uzaklaştırıldı. Kelimenin tam anlamıyla, mezarlıklar şehir sınırlarının dışında kuruldu. Arkeolog Jon Coulston ve Hazel Dodge, Roma metropolünün yaygınlaşmasıyla birlikte 'mezarlıkların nasıl dalgalar halinde yayıldığını' anlattılar. Çoğunlukla mezarlar şehir içine giriş çıkışlardaki ana yolların yanında toplanmıştır ve birçoğu hâlâ Appian Yolu boyunca görülebilir.

Ancak ölüler, ailenin ve toplumun yaşamında bir rol oynamaya devam etti. Gömülmemiş ölüler ya da lemurlar hayaletler olarak gezinip bir sığınak bulamazken, doğru törenlerle gömülenler, kolektif bir Tanrı'yı, *dimanes*'i bünyelerinde bulundurdular. (*di*', 'Tanrılar' demek, *manes*, 'atalara ait ruhlar' anlamına geliyor). Roma mezar taşlarında, çoğunlukla atalara ait ruhlar için *dis manibus* anlamına gelen 'D.M' yazılmıştır. Bu kişiler önemli olsalar da, önemlilikleri tamamen ölümlü akrabalarına dayanıyordu, ölümsüzlükleri ancak kutsal ayinler gözlemlendiği sürece devam ediyordu. Her yıl, 13-21 Şubat tarihleri arasında Parentalia festivalinde akrabaları mezarlığa tahıl, şarap veya yağ ikramı yapmak için giderek onları şereflendiriyorlardı. Bunlar mezara dökülürdü; Roma limanı Ostia'daki mezarlıkta bazı mezarların yüzeyinde özel tüpler vardı; böylece toprağa dökülen şaraplar doğrudan ölülere gidiyordu. Bu, bir aile pikniği lezzetinde olan neşeli bir kutlamaydı, ama onu Feralia'nın tamamen karanlık ayinleri izlemekteydi. Bu, daha çok yasaklayıcı yönleriyle ölümlülüğe değinen ve cehennem ruhlarını yatıştırmak için yapılan bir törendi. Parentalia, Carista festivalinde yeniden yaşayana döndüğü için bu bir çeşit 'kapanış'tı. Herhangi bir çekişme şimdi tamamlanmalıydı ve ailenin bir araya gelmesi gerekiyordu, önlerinde onları bekleyen zorluklarla karşı karşıya kalmaya hazır olmalıydılar.

Zaman geçtikçe zengin Romalılar, Augustus ve Hadrian'ınkiyle zirvesine ulaşmış daha da muhteşem mezarları devreye sokmak için birbirleriyle mücadele ettiler. Bu mezar odaları başkalarının mezarları tarafından asla gölgede bırakılmamalıydı, başta Roma'nın kodamanları, kuşku götürmez biçimde, imparatorlarını gölgede bıraktıkları izlenimi vermekten çekindiler. Aslında, MS I. yüzyıldaki eğilim daha az iddialı, hatta sade mezarlara doğru gidiyordu. Bununla birlikte, aynı zamanda orta derecede müreffeh bir 'orta sınıf' üyesi, bu pazarda yükselmeye

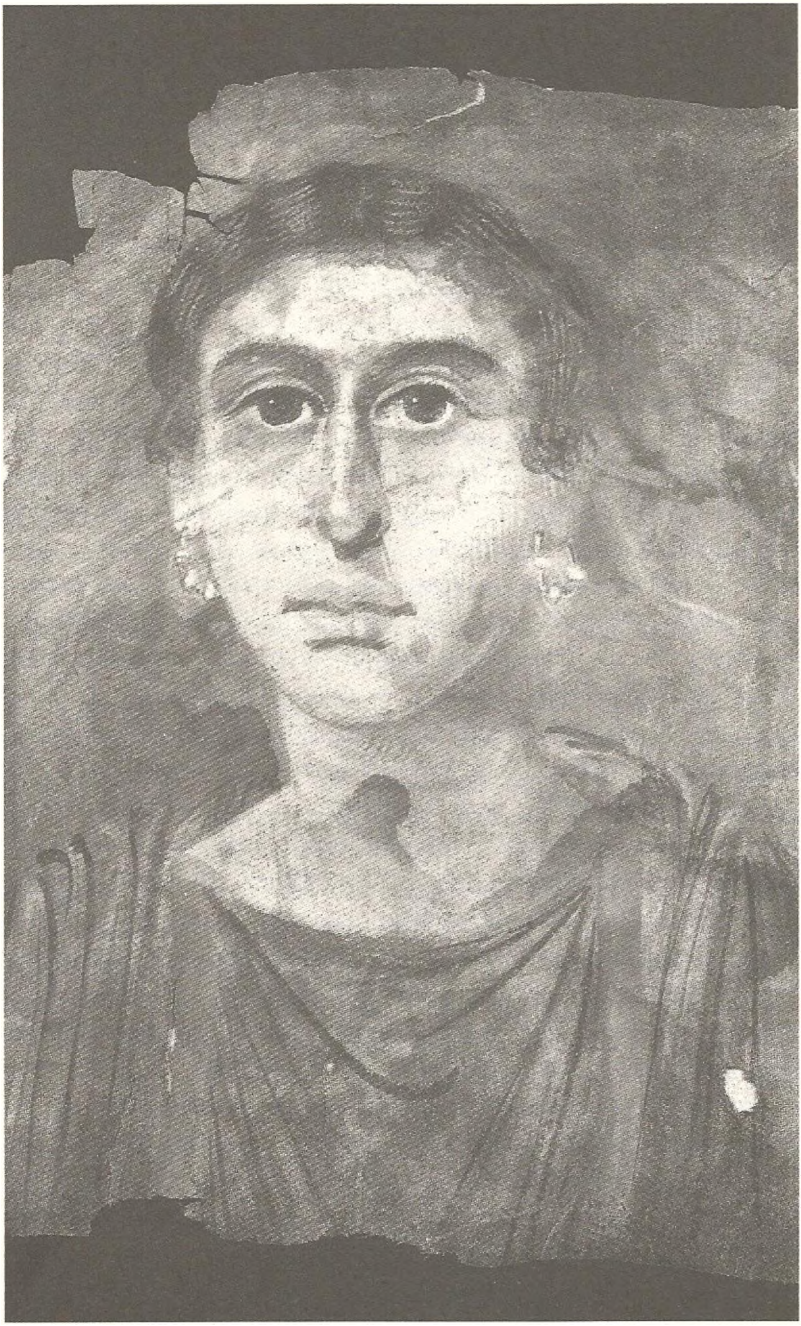

Mısır'ın Fayyum kentinde bulunan mumya portreleri, etkileyici özellikleriyle son derece modern görünüyor.

başladı, cenaze törenine ilişkin dernek ya da kulüplere katılıyor, taş ve tuğla yapımı anıtmezar hisseleri satın alıyordu. Bazen yüzlerce, hatta birkaç durumda binlerce krematoryum kül kapları bu kulüplerin iç mekânlardaki duvarlarında bulunan oyuklarda duruyordu. Katmanlar halinde ve sıraya dizilmiş bu kaplar, Roma güvercinlik nişlerine benziyor veya şu an bu tesislerin bilinen adıyla *columbarium*'u andırıyordu. Yeraltı mezarlık kompleksleri veya katakomplar da inşa edildi: Bunlar da diğerleriyle hemen hemen aynı çizgide düzenlendi.

BELLEK MASKELERİ

Tarihsel gelenek, bölgeler bağlamında, Mısırlıları, Yunanları, Romalıları ayrı ve her zaman farklı medeniyetler olarak düşünmeyi uygun buluyor. Bu gibi bölünmeler belli bir noktaya kadar mantıklı, ancak Mısır'daki Fayyum'da bulunan mumya portreleri yaşamın ya da ölümünün gerçeklerinin kategorize edilmesinin o kadar kolay olmadığını hatırlatıyor.

Ahşap panolar üzerine resmedilmiş bu portreler, çok eski sanatın katı ve stilize formlarına aşina olduğumuz için duyarlılıklarında çarpıcı bir biçimde modern görünüyorlar. Özenli bir biçimde gerçekçi ve tamamen insani, direkt bize bakıyorlar, ifadeleri net ve açık, 2000 yıl öncesinden bizimle duygusal bir bağ kuruyorlar. Bu portrelerin aynı şekilde, MS I. yüzyılda ölen kişiler ve mezarlarını yapan yaşayan aileleri arasındaki insani bağın korunmasına yardımcı olacaklarına inanılıyordu. Akademisyenler, bu portre maskelerinin büyük olasılıkla bu mekânların giriş salonlarında dik konulan mumyalanmış cisimlerin kafaları üzerine yerleştirildiğini ileri sürmektedirler. Burada hayatta kalan akrabaları gelip gittikçe girişte her gün onları karşılayacaklar ve selamlayacaklardı ve ancak aylar sonra gömüleceklerdi.

Resimler, Mısır'ın üç yüzyıl ve daha fazla süre boyunca ilk olarak Yunan Ptolemaiosların sonra Roma İmparatorluğu'nun egemenliğinde olduğu dönemde yapıldı. Tam olarak nasıl olduğunu gerçekten bilemeyiz ama bu farklı kültürlerin tutum ve gelenekleri birbirine karışmış ve birbirleriyle etkileşim içindeyken bu başyapıtlar meydana gelmiştir. Sonuçta, bütün bu eski medeniyetler hem birbirleriyle hem de bizle ölüm gerçeğine bir anlam bulmanın güçlü ve etkileyici ihtiyacını paylaşmaktadırlar.

Sibirya göçebelerini, ölenin öbür dünyaya güvenli geçmesini sağlayacak olan kurban edilmiş ren geyiğini hazırlıyorlar.
Fotoğrafın kenarındaki illüstrasyon: Hartman Schedel'in XIV. yüzyıldaki ölüm dansını gösteren bir illüstrasyon

BÖLÜM ÜÇ
ÖLÜM VE YARGI

Sinematik bir klişeye göre, kurşun bedeni delip geçerken ya da yere hızla düşerken kişinin gözünün önünden hayatı hızlı bir şekilde geçer. Tüm bunlar bizim ölüyü hatırlama görevimizle ilgili ancak ölümün kendisi de bir hatırlama anı olarak görülebilir; sonuç anlatının tümüne şekil ve anlam kazandırır. Sofokles'in, "Hiç kimsenin hayatı sona erene kadar mutlu olduğunu düşünmemeliyiz." açıklaması (bkz. Giriş), ölümün bir hesaplama ve sayım anı olduğu fikrinin temelini atmıştır.

Antropolog Piers Vitebsky, Sibirya'nın kuzey kutup bölgesinde bulunan ren geyiği süren göçebe Evenyler[9] arasında bir cenaze törenini tarif eder. Beklenildiği gibi bazı açılardan bu her yanıyla egzotik ve 'etnik' bir şeydir. Tercih edilen bir ren geyiği ölenin şerefine kurban edilir yani eti yas tutanlar ve ölen arasında paylaşılır ve mezara koymak üzere bir parça et ayrılır. Temizlenen kemiklerin tam olduğundan emin olmak için önce dikkatle sayılarak bir kutuya yerleştirilir; eğer eksik kemik varsa, hayvan topal olur ve son göçünde ruhu son yerine taşıyamaz. Kafa ve boynuzlar mezarın yanında bırakılan bu kutunun üstüne bırakılır. Tüm bu süreç, çağımıza kadar bozulmadan gelen tarih öncesi bir gelenektir.

Tamamen bozulmamış diyemeyiz, nitekim daha yakından incelendiğinde burada ne simgesel olarak ne de kelimenin tam anlamıyla hiçbir şeyi sağlam bulmuyoruz:

> Mezar, geçen 300 yıl boyunca Eveny'e dokunan birbirine rakip kesinlikler sunmak için ölüm gizemi etrafında kümelenmiş tüm doktrinlerin bir parşömenidir. Plastik çelenklerdeki yavan vecizeler, ahşap Ortodoks haçlar ve kırmızı boyalı sacdan kesilmiş Sovyet yıldızlar gibi şamanist sunumların bir kurgusu için nötr başlıklar olarak iş görüyordu...

9 Kuzey Sibirya'daki göçebe halk.

> Yakın geçmişteki bir mezarı ziyaret etmek, her biri sembolik olarak 'öldürülmüş olan', böylece bir sonraki dünyaya geçebilecek parçalanmış nesnelerin ürkütücü bir sessizliğinde durmaktı. Votka şişeleri kırılmış, sigara ikiye ayrılmış, tahta kızaklar kırılmış, teneke küvetler delinmişti. Bir çocuğun mezarındaki oyuncaklar parçalanmış ve bebekler kesilip biçilmişti. Mezar, sadece ölüleri değil aynı zamanda yaşayanın sunmak için getirdiği her şeyi ve hatta geriye dönüp bakarlarsa kendi yaşamlarını emen bu dünyadan diğerine bir kapıydı.

Bu son yorum, mezarlıktan çıkarken akrabaların sabit bir şekilde ileriye doğru bakmak için neden özel olarak özen gösterdikleriyle alakalıdır; "Çünkü ölülerin geriye doğru anlık bakışı, hasretlik duygusuna bir ihanet, yas tutanı beraberlerinde götürmeleri için bir davet olarak yorumlayacağından korkulduğu içindir." Geriye doğru bakışlar bir bakıma, ölülere aittir.

Dünya, Eveny ve herkes için değişti ve zaman hiç kimseyi beklemiyordu, göçebeleri bile. Bireysel düzeyde de çocukluktan yetişkinliğe geçildiğinde zaman değişir ve uzun, dolu bir hayattan sonra ruh ölümde ayrılır. Fakat eğer hayat açıkça bir ilerleme olarak görülebilirse, hayatın sonu da geçmişi anımsama içermektedir. Vitebsky, Evenyler arasında gelecek hayatın nasıl olacağı konusunda anlaşmazlık olduğunu ama kaleydoskopik inançları arasında oraya yapılacak yolculukla ilgili bir fikir birliğine varıldığını keşfeder:

> Ölen kişi, ilk kırk gün boyunca 'cennete uçmadan önce buradaki çalışmalarını tamamlamak için' etrafta uçacak, yeryüzünde yaşadıkları bütün yerleri tekrar ziyaret edecektir.

"İşlerin" bitmesi için kontrol edilmesi, tekrarlanması, provası yapılmalıdır; sadece ölümde bu tür yoklama mümkündür.

SON ANALİZDE

Modern hayal gücünde "ölüm" ve "yargı" kelimeleri bir aradaymış gibi görünür ama biz zaten bunun her zaman böyle olmadığını görmüş bulunuyoruz. Birçok Avustralya Aborijin kabilesi arasında, Inuit ve diğer Kuzey Kutbu avcıları arasında olduğu gibi dünyanın

ötesi, bu dünyanın bir kopyası ya da hatta devamı olarak görülüyor. Budizm ölüm ve reenkarnasyon kavramını getirmeden önce, Japon Shinto, ölülerin –yaşamda olduğu gibi– toplumsal zümreler olarak bölündüğü bir öbür dünya tasavvur etmişti. Onların öbür dünyası Yomi denilen karanlık ve kasvetli bir yerdi, fakat sosyal coğrafyası yeryüzü gibiydi. Yunanların, Tanrıların korkunç düşmanı için Tartarus'u ve bazı hikâyelerde Cennet Bahçeleri ya da 'Kutsal Ada' türü bir cenneti vardı. Bununla birlikte, sıradan erkekler ve kadınlar için, ölüm yok olmak gibi bir tehditten (ya da vaatten) başka bir şey değildi ya da kasvetli ama yargılayıcı olmayan Hades gibi bir sonsuzluktu. Mısır geleneği, bir dereceye kadar ölenin yaşamının değerini biçmeyi tasavvur etti: Çeşitli kabartmalarda, mumyalamanın Tanrısı olan çakal başlı Anubis, ölen kişinin kalbini tartan bir el terazisi tutarak betimlenmişti. Fakat bu yargının öbür dünyada ödül ya da ceza olarak "gerçekleştirildiği" konusunda pek az bir kanı mevcut; hiçbir Mısırlı için cennet veya cehennem önerisi yoktur.

MS I. yüzyılda yazan Çin filozofu Wang Chong, vatandaşların geleceğe nasıl yolculuk edeceği ile ilgili *Shan-hai-Ching*'i alıntılamaktadır:

> Tu-shuo Dağı, mavi (doğu) okyanusun ortasından doğar. Dağın üzerinde 3000 m^2'lik bir alanı kaplayan büyük bir şeftali ağacı vardır. Kuzeydoğudaki dallarının açıklığı, kuei-men, 'ölülerin ruhunun kapısı' olarak adlandırılır. Oradan on binlerce ölünün ruhu içeri girip çıkar. Onların üstünde Shen-t'u ve Yu-lu adında iki Tanrı vardır. On binlerce ölünün ruhunu kontrol etmek onların sorumluluğundadır. Bunlar kötü ve zararlıları ele geçirirler, iple bağlarlar ve kaplanlara yem olarak atarlar.

Wang Chong'un 'özgür düşünceli' olduğu, çağdaşlarının görüşlerinin birçoğunu batıl inanç olarak görüp alay ettiği söylenir. Örneğin hayaletler (kuşağının tamamıyla inandığı) fikriyle dalga geçmiş ve kesin tahmin olarak gördüğü şeyleri göstermiştir:

> İnsanlar, ruhların ölü insanların ruhları olduğunu söylüyor. Durum böyle olunca, ruhlar daima çıplak görünmek durumundadır yani insanların yanı sıra elbiselerin de ruhları olduğu ileri sürülmüyorsa tabii.

XVIII. yüzyıl gravüründe görülen Ixion, cehennem çarkında sonsuza kadar dönüyor.

Öyleyse bile, Wang Chong'un, Shan-hai-Ching'in son -ve gaddar- yargı öngörüsünü değerlendirmesinden şüphe etmek için bir sebebimiz yok.

Modern 'Batı' dini ve ahlaki inançlar köklerini genellikle Yahudi-Hıristiyan geleneğine borçludur ve on üzerinden dokuzu için bu varsayım doğrudur. Bununla birlikte, bizi yanıltması muhtemeldir. Eski Ahit ateş ve kükürtle dolu olabilir ancak öbür dünyaya ilişkin tanımları tahmin edildiğinden daha az şiddetlidir. Erken yüzyıllarda, en azından Yahudilikte, ölülerin varış noktası o kadar belirsizdir ki gözden ırak olanın gönülden de ırak olduğu görülüyor gibidir. Davut peygamber "Ben güçsüz bir adamım," der, "Ölüler arasında özgürüm, mezarda yatan hatırlamadığınız bir maktul gibi: Ve onların eli kesilir." Sadece gitmemiş, ama unutulmuştur; sadece ölmemiş kasıtlı olarak ıskartaya atılmıştır: Öbür dünya Sheol, terk edilmiş bir yerdi. İncil'deki Gehenna, üzerine basa basa bir unutulma biçimiydi. İlk önce Yehoşua Kitabı'nda bahsedildi, Kudüs'ün dışındaki bir tepe noktasına verilen isimdi. Burada atılmış cesetler de dahil olmak üzere çöpler yakılırdı.

Hıristiyanlığın eskatoloji (Dört Son Şey: Ölüm, Kıyamet, Cennet ve Cehennem) ile ilgili bir kaynak bulmak için, Yahudiliğe değil Zerdüştlüğe bakmalıyız. Bu eski İran dini, tek Tanrılı dinler tarafından ilk başta putperestlik ve bir ateşe tapma biçimi olarak aşağılandı ama gerçeklerden bu kadar uzak bir şey olamazdı. Hint-Aryan ataları ateşe tapmış olabilirdi ama ateşi kutsamak için her türlü nedenleri vardı. Ateş onlara sıcaklık ve ışık veriyordu; onları vahşi hayvanlardan koruyor ve yiyeceklerini pişirmelerini sağlıyordu; esrarengizdi ve o çağda her halükarda ateş yakmak zordu. Ancak Zerdüştçülük döneminde bu kutsallık sembolikleşti: Ateş; ışık, aydınlanma ve arındırmanın kaynağıydı.

Değişiklik M.Ö. 1200'de (bazı âlimler 5000 yıl önceki bir tarih öne sürmesine rağmen) Zerdüşt'ün ilk defa inancını ortaya koyduğu zaman oldu. Pers İmparatorluğu'nun resmi doktrini olan Zerdüştçülük Batı Asya'da (Büyük İskender'in ve Romalıların bölgede yaptıkları fetihlerden sonra etkisi Batı'ya da sızdı) yayıldı. Zerdüşt evreninin Tanrısı Ahura Mazda düzen ve aydınlığın babasıydı, fakat başından beri karanlık, keşmekeş ve yıkımın yaratıcısı Angra Mainu ile çatışmaya başlamıştı. İkisi arasındaki savaş sonsuza kadar, bir

Yama –ya da Persler'de Yima– Ölüm Tanrısı idi. Bütün evreni ve döngülerini sürekli dönen bir tekerlek formunda zapt etti.

bütün olarak evrenden bireysel vicdana kadar varlığın her seviyesinde sürer. Zerdüştler, dünyanın yaratılmasından gündelik hayatın ahlaki sorunlarına kadar her şeyi bu ikili şema açısından gördüler. Zerdüşt, hepimizin yaşam boyu ve son derece kişisel olarak büyük bir mücadeleyle karşı karşıya olduğumuzu ve bu mücadeleyle ruhlarımızı ele geçirmek için savaşan karanlık güçler üzerinde ışığın egemen olmasına izin vereceğimizi düşünüyordu.

Hem Hindistan hem de İran'ın yönetici kastlarının doğduğu Orta Asya göçebeleri öbür dünyayı dünyevi bir çizgide örgütlenmiş olarak görüyordu. Soylular, hayattaki mevkilerinin ve ayrıcalıklı yaşamlarının ölümden sonra ilahi bir cennette de devam edeceğini umarken, yoksul (ve tüm kadın) ölüler fark gözetmeyen bir diyara gidiyordu. Bu, daha sonra Vedik Tanrısı Yama ya da İranlı Yima (ya da daha sonra Jamshid) olan günbatımı ile ilişkili bir Ölüm Tanrısı tarafından yönetiliyordu. Böyle bir düzenleme zıtlık bağlamında düşünen Zerdüştlere yabancıydı çünkü onlar için erdemin ve kötülüğün birbirinden farklı kaderlere sahip olacağı açıktır. Ahura Mazda'nın Angra Mainu üzerindeki son zaferini evrenin sonunda elde etmesiyle sonuçta herkes kurtarılacak olsa da, iyi ve kötü o zamana kadar kendi yollarından gidecekti. Ölümden sonra, ölümlü dünyayı geride bırakmak konusunda gönülsüz olan ruh geride bıraktığı bedenin yakınında kalır. Ruh üç gün üç gece boyunca yaşamıyla ilgili meditasyon yapar. İlk gecede sözleri, ikinci gecede düşünceleri, üçüncü gecede de yaptığı işler üzerine düşünüp taşınır. İblislerin öbür dünyaya çekmeye çalıştığı gibi ölümde bile karanlık ve aydınlık ruhu ele geçirmek için mücadele etmeye devam eder. Fakat erdemli ruh, iyiliğiyle ve onun için yas tutanlara ait dualarla neşelendirilirdi. Ruh dördüncü günde öbür dünyaya doğru yola çıkardı. Ruh dünyanın ötesine geçmek için 'Hesaplaşma Köprüsü' olarak tercüme edilebilecek 'Chinvat Köprüsü'nü (*chinvat* sözcüğü aslında 'kâtip' veya 'muhasebeci' anlamına gelir) geçmek zorundaydı. Burada ruh gözden geçirilir, içindeki iyiler ve kötülükler değerlendirilirdi. Bu, Yazata'nın (tapılası olan) sorumluluğuydu. Mithra, Sraosha ve Rashnu, kurtulmaya ya da lanetlenmeye layık olup olmadığını belirlemek için ruhları tartılarıyla ölçerdi.

İyi olan, güzel bir kızın koruması altına köprüden geçerek Şarkılar Evi'ne, aydınlık cennete götürülürdü. Diğer yandan kötü, ko-

Çoğu yüzyıl gibi bugün de İran'daki Zerdüştler ateşe spritüel bir arınma olarak taparlar.

kuşmuş, buz gibi, iğrenç bir kocakarıyla karşılaşırdı; bu kocakarı yaşlı ve hastalıklıydı; kötünün bozuk ruhunun cisimleşmiş haliydi. Erdemli olanlar için, köprü geniş ve kolay bir geçitti; kötüler için, kayalık bir bayır üzerinden tehlikeli bir tırmanıştı; er ya da geç aşağıdaki iblislerin çukuruna düşerlerdi. Bu açıkça bir ceza yeriydi, ancak diğer açıdan karanlık ve kasvetli bir çaresizliğin yeri olarak eski dönemin öbür dünyasına benziyordu. Ateşin Zerdüşt düzenindeki çağrışımı karşı konulmaz şekilde olumluydu, onun için Hıristiyanlığın cehennem alevi uygunsuz kaçacaktı. Fakat bu umutsuzluk çukuru, ruhların ayrı tutulduğu bir ayrım yeri olarak da farklıydı. Bu, sadece Zerdüştlüğün değil, Doğu Hıristiyan geleneklerinin de bir özelliği olacaktı. Alice K. Turner, *Cehennemin Tarihi (The History of Hell)*'nde gözlemlediği gibi; 'Bizans sanatında lanetliler, cehennemin karakteristik olarak kaotik ve kalabalık olduğu Batı'da görülemeyen bir aparat olan izole edilmiş "kutular" içinde gösteriliyor.'

Yazata'nın yargısı kusursuzdu. Tek bir günah bile kelimenin tam anlamıyla teraziyi yana yatıracaktı. Fakat yaşamlarında iyi ve kötüyü tam olarak dengeleyen bazı kişiler vardı. Bunlar ölümsüzlüklerini beklemek için üçüncü bir yere gönderilir, sırasıyla soğuk ve sıcaklıkla saldırıya uğrarlardı. Hamestagan olarak adlandırılan bu durum genellikle daha ileriki zamanlarda Hıristiyan bir kavram

olan arafta olma haliyle eşdeğer bir durumdu ancak bu karşılaştırma tam olarak geçerli değildir. Gerçekten de Zerdüştlerin Ahura Mazda'nın zaferiyle, kötülüğün yok edilmesi ve dolayısıyla herkeste iyiliğin geri kazanılmasıyla varlığın doğruya ulaşması bekledikleri göz önüne alındığında onların cehennemi, sonlu ve nihai olarak temizleyici olan muhtemelen araf gibi bir yerdi.

YARGI, YAHUDİLER VE HIRİSTİYANLAR

Yahudilerin lanetlenme ile ilgili görüşü için de aynı şey söylenebilir ki Hahamlık geleneğinin genelde maksimum bir yılın üzerinde olması konusunda anlaşmıştır. M.Ö. VI. yüzyıldaki Babil Sürgünü sırasında Yahudilerin Zerdüşt fikirleri ile temas ettiği ve bunun Yahudilerin yargı ve ölümle ilgili tutumlarına renk katmış olabileceği ileri sürülmüştür. Ama ne zaman ve nasıl olduğu belli değildir. Bununla birlikte, Perslerin inancının Museviliğin gelişimini etkilemesi oldukça büyük bir olasılık gibi görünüyor. Kuşkusuz, M.Ö. ilk yüzyılda, eski farklılaşmamış Sheol (ölüler diyarı) öbür dünyanın çift yönlü tasavvuruna yol vermeye başlamıştı; iyi İbrahim'in sinesine giderken kötü lanetleniyordu. Bu ayrım net gibi görünse de daha spesifik olarak ne anlama geldiği tam olarak söylenmemektedir. Gördüğümüz kadarıyla kurtuluş, yaratıcı ile mutlu bir birliktelik durumuydu; lanetlenme, bu mutluluktan sınırlı bir süre boyunca yoksun bırakılmaktı. Bunun ötesinde, ölüler diyarına bir topografya bahşedilmesine yönelik bir girişim yoktu. Bu diyar daha önceki Sheol veya Ghenna'ya benziyordu.

Cehennem ateşi fikrinin Yahudi düşüncesinde emsalleri vardır: Yeşaya Kitabı, 'insana karşı günah işleyen insanların' "karkaslarını" bekleyen kaderi hakkında bir uyarı ile sona erer. Peygamber şöyle der: 'Solucanları ölmeyecek ve ateşleri söndürülemeyecek ve onlar bütün insanlığa karşı tiksindirici bir görünüş sergileyecek' (LXVI, 24). Açıktır ki, tarih Gehenna'yı (cehennem) cesetlerin bir atık ve ortadan kaldırılacak bir şey olarak yakıldığı bir çöplükle ilişkilendirirken İşaya burada ateşi ayrıca bir ceza şekli olarak görüyor. Markos İncili'nde (IX, 45), 'asla son bulmayacak olan bir ateşte sonsuz lanetten bahsederken İsa Mesih'in kendisi bu metne geri döner. İncillerin çoğunlukla bize öbür dünya ile ilgili anlatacakları çok az

Kilise papazları bir sorunla uğraşıyor ve bu titizlikle yorumlanmış; İsa'nın öğretisi, İbrahim gibi bir aile reisini bile kurtuluşa dahil etmiyor.

şey vardır. Alice K. Turner'ın işaret ettiği gibi, kötüleri bekleyen işkenceleri önemle vurgulamak için yola çıkan Matthew bile bize çok fazla ayrıntı vermiyor. Bununla birlikte, 'ağlatan ve dişleri gıcırdatan' (XIII, 402, 50) ve 'dıştaki karanlık' (XXV, 46) gibi bir yer olarak tanıdık cehennem görüntülerini ona borçluyuz.

Deliller, erken dönem Hıristiyanların benzer şekilde gelecek dünya olasılıkları konusunda kesin olmadıklarını ancak Tanrı ile sonsuz bir yaşam süreceklerini umuduyla coşku dolu olduklarını gösteriyor. Lanetlenenlerin sürgün edileceği diyar konusunda pek kafa yormadıkları kesin gibi görünüyor. Hâkim görüş, lanetin bir dışlanma meselesi, 'unutulmaya bırakılma' gibi eski bir Yahudi görüşü gibi gözüküyor. Bu bakış açısı, kasvetli ve kederli Hades'leriyle, Greko-Romen kültür dünyasında büyüyenler için bir anlam ifade edebilir. Hıristiyanlar sonsuz yaşamı arıyorlardı; bunu elde edememek yeterince lanetlenmek demekti, bu nedenle St. Paul 'günahın karşılığı ölümdür' demiştir. Paul'un tutumu özellikle ilginçtir çünkü genellikle affedici bir inancı alarak ondan haşin bir intikam şiddeti yaratan, ilk püriten, acımasızca sert bir ahlakçı olarak ele alınmıştır. O bile, iyi bir Hıristiyan için neşeli bir kurtuluşu ödül olarak gördü;

bundan mahrumiyet günahkârlar için yeterli bir cezaydı.

Poena damni[10] ya da 'kayıp acısı' bugüne kadar Katolik doktrininin bir parçası olmaya devam ediyor; oysa, *poena sensus*[11] ya da 'duyu acısı' da bu doktrinin bir parçasıdır. Bu görüşte cehennem gerçek bir yerdir, lanetlilerin sonsuzluğu Lucifer ve onun iblisleri, yani cennetten kendisiyle birlikte atılmış isyankâr meleklerle birlikte geçirdiği çukurdur. Birçok modern teolog bu tür bir cehennem fikrinden rahatsızdır çünkü mecazi olanın birebir ele alındığını düşünmektedirler. Tanrı'ya yabancılaşma; sevinçten dışlanma; ebedi mutluluğun yokluğu: Bunlar negatif, hatta soyut kavramlardır; oysa okuyucular olumluya, somuta bir tepki verirler. Bu sorunun karşısında İncil yazarlarının uyarılarını güçlendirecek bir görüntü aradıkları söylenebilir: Onlara göre gerçekten bir öbür dünya oluşturmaya çalışmıyorlardı. Bu bakış açısını tavsiye etmek için çok neden var. İncil yazılı bir metindir –ve olağanüstü derecede zengin ve karmaşıktır– bu yüzden, farklı vurgularla her şekildeki farklı yorumlara açıktır. Ancak, 'dışlama teorisi' olarak adlandırılacak olan şey halk geleneğinde marjinalize edilmiştir çünkü insanlar, 'salt' kayıptan çok alevler ve acılarla ilgili cehenneme daha çabuk tepki gösterirler.

Ortaçağ kilisesi, öğrenmenin elit bir kitleye ait olduğu ve bu elitlerin cahil kitleye neye inanmaları gerektiğini öğrettiği bir toplumun ürünü ve devam ettiricisiydi. Baştan itibaren, eğitimliler için cehennemin dışında kalma ve kaba kitleler için (kelimenin tam anlamıyla) şaşkınlık yaratma gibi bir ikilik çıktığını görüyoruz. Bu, basit bir ayrım değildi: Ateş ve Şeytanlı bir cehennem resmi bir öğretidir ve herkes buna inanmıştır ancak en azından bir ölçüde hiyerarşinin yukarısında daha "felsefi" bir cehennem anlayışı eğilimi olduğunu görüyoruz. St. Chrysostom, 'cehennemin nerede olduğunu sormamalıyız' ama 'ondan nasıl kurtulacağımızı' sormalıyız diyordu. Bu kuşku yaratacak derecede makul bir soruya benziyor.

Ancak St. Augustine, hiçbir zaman sorunlardan kaçınmadı ve *De Civitate Dei*'sinde (Tanrılar Şehri, 426) elle tutulur fiziksel bir tanımla derinlere daldı:

10 Poena damni, kayıp acısı, Tanrı'nın yokluğudur. Cehennemin saf çekirdeği olarak anlaşılmaktadır.

11 Ateşin ve dirgenin olduğu popüler cehennem imajı.

> Ateş ve kükürt gölü olarak da adlandırılan cehennem, maddi bir ateş olacaktır ve ateş lanetlilerin ister insan ister Şeytan olsun bedenlerine -birinin gerçek bedenine diğerinin hayali bedenine- eziyet edecektir. Veya ruhun yanı sıra bedene de sahip olanlar sadece insanlar olsa da kötü ruhlar bedene sahip olmasa da hayatları bağışlanmadan acı çekecek kadar ateşle bağlantıları olacaktır. Kesinlikle bir ateş her ikisi için de yeterlidir.

Açıklama bizi ürkütüyor çünkü kısmen bize önemsiz geliyor; ruhun acı çekip çekemeyeceği üzerine neden bu kadar çok entelektüel enerji harcanıyor ya da neden lanetlenen insan ve Şeytanlar ayrı ayrı lanetlenmeye katlanıyor? Ve elbette, lanetlenenlerin işkence edilmelerinden sevgiyle bahsederek doğruculuğu sadizm ile ilişkilendirmiş gibi görünüyor. Her şey bağlamda tabii ki: Augustine, zamanının kilisesindeki bir eğilime tepki gösteriyordu; insanın kendi kurtuluşunu garanti altına alma yeteneğinden çok emin olduğunu düşündü. Halinden memnun bir Hıristiyanlığın korkuyla sarsılması gerektiğini hissetti.

Yine de öte dünyayı ayrıntılarıyla açıklama dürtüsü sadece cahil kitleler için şeyleri açıklığa kavuşturmak ya da onları itaatkârlıkla korkutmak ihtiyacından kaynaklanmıyordu. Hıristiyan düzeninin bazı etkileriyle uğraştıkları için kilisenin önde gelen din adamları arasında hakiki bir tartışma ortaya çıkmıştı. Ortaçağdaki kilise, bu çok can sıkıcı soru hakkındaki pozisyonlarının ne denli sorunlu olduğunun çok iyi farkındaydı. Yeni akademik bir konu gelişti; "Eskatoloji". Bu, 'Son Dört Şey' –Ölüm, Yargı, Cennet ve Cehennem– hakkında bir çalışmaydı ve Hıristiyan teolojisinde artık tartışmalı bir alan olmamalıydı.

ARAF, YÜKSELİŞİ VE DÜŞÜŞÜ

Örneğin, İsa'nın antik dönemin en erdemli figürlerini ve en masum bebekleri mahkûm ettiği sonsuzluğun lanetini ele alalım: Kutsal metinler dikkatli bir şekilde okunduğunda Kral Herod'un kutsal masumların öldürülmesini emretmesi Tanrı Mesih'in ölü bebekleri cehenneme gönderişini andırır.

İlk bakışta İncil mesajı basit ve eğlenceliydi: Mesih dünyayı Yeni Antlaşması'yla kurtarmıştı ve şimdi herkes kurtuluş yolunu özgürce seçebilecekti. Elbette ki, sunulan yardımı reddedenlerin lanetlenmeleri yeterince adildi, ama bu şansı olmayanların başına ne gelmişti? John'un İncil'i bu konuda açıktır: 'Bir insan tekrardan su ve Kutsal Ruh'tan doğmadıkça Tanrı'nın egemenliğine giremez' (III, 5). Bu durum vaftiz ihsanını hiç görmemiş olanları nereye koyar? Gerçekten titiz bir şekilde yorumlarsak bu vaftiz olmayanlar arasında itaatkâr Yahudiler ve muhtelif erdemli putperestlerin yanı sıra aile reisi (sevilen biriydi çünkü Tanrı'dan geliyordu) İbrahim bile vardı. Ve ayrıca ortaçağ dünyasında, günümüzün ileri sanayileşmiş toplumlarından

İsa, Kutsal Kabir kilisesinin sunak bölümünde temsil edildiği gibi, yürek burkan cehenneminden erdemli ruhları serbest bırakır.

Görünüşe göre sonsuza kadar Araf'da kaybolan erdemli ölüler yeraltı dünyasına onları özgür bırakmak için inen çarmıha gerilmiş İsa'ya uzanıyorlar.

çok daha fazla sayıda vaftiz edilmeden önce ölen bebek vardı. Bu bebekler zamanından önce yaşamları son bulduğu için cehennemle nasıl lanetlenebilirlerdi? Bazı alternatif durumlara ihtiyaç olduğu açıktı.

Bu nedenle Araf fikri, Tanrı'nın lütfuna sahibi olma şansı olmayanların sonsuza kadar yaşayabilecekleri bir alandı. Asla vaftiz olmamışlardı, Tanrı ile olmanın mutluluğunu asla bilemeyeceklerdi fakat cehaletleriyle o nihai saadeti kaçırmayacaklardı. Bunun yerine, Son Gün kurtuluşuna kadar kilisenin 'doğal mutluluk' dediği duruma katlanacaklardı. "Sınır" anlamına gelen Latince *limbus*tan alınan *limbo* kelimesi, iki seçenek arasında ne o ne bu durumunda kesin bir sonuç elde etmeden asılı durma hali için yaygın olarak kullanılmaktadır ancak limbo kavramının cennet cehennem ikilemini tamamen devre dışı bıraktığını söylemek daha doğru olabilir. Bilginler aslında iki limbo olduğunu ileri sürüyorlardı. İlki, İsa Mesih'in insanlığı kurtarmaya gelmeden önce ölenler için bir *limbo patrum*'du (papazların arafı). Aslında ölü İsa'nın yürek burkan cehennemden ruhları özgürlüğüne kavuşturan çarmıha gerilmesinden ve gömülmesinden sonra yaptığı yolculuk (epik tarzda *katabasis/yeraltına giriş*), *limbo patrum*'du.

Bu düşünce, Havari Öğretisi'nde bahsedilmesine rağmen modern dini gelenekte kaybolmuştur: Kendi zamanımızda vaftiz edilmemiş

bebeklerin kaderi çok daha ehemmiyetli gibi görünüyor. Bebeklik döneminde vaftiz edilmemiş olarak ölenler *limbo infantium* olan ikinci arafa gönderildi. Bu araf giderek tartışmalı hale geldi. Son yıllarda Katolikler neden doğumdan hemen sonra ölme talihsizliğini yaşayan günahsız çocuklara karşı bir ayrımcılık yapıldığını sormaya başladı. 1984 yılına gelindiğinde, Kardinal Joseph Ratzinger –daha sonra Papa XVI. Benedict– arafın Katolik doktrininin hiçbir zaman kesin bir öğesi olmadığı görüşünü ifade etti. Bu bir "teolojik hipotez"den daha fazlası değildir, dedi. 2006'da bir Kilise Komisyonu, tüm konseptin kaldırılmasını ve bebeklikte vaftiz edilmemiş olarak ölenlerin doğal olarak kurtuluşu kazanacaklarını söyleyen bir doktrin sunulmasını önerdi. Nisan 2007'de bu önerge onaylandı ve Vatikan arafı kaldırdı.

'CEHENNEMİN ALTIN ÇAĞI'

Alice K. Turner XII. yüzyılda 'cehennemin altın çağını' belirledi, ancak tüm ortaçağ dönemi bu temayla ilgili yazılar açısından zengindir. Augustine ile birlikte gördüğümüz gibi, zamanın en büyük zihinlerinden bazıları kendilerine lanetlenmenin en gizemli detaylarını açıklığa kavuşturmak gibi bir görev verdiler. Turner "şaşırtıcı olan" için şöyle der:

> Teologların konuyla ilgili edebi eğilimi aslında edebi olana katkıda bulunmamalarıdır. Zeki ve eğitilmiş insanlar yüzyıllar sonra doğmuş olsalardı tanımlanamayanı ya da metaforik olanı kara delikler veya temel zerreler açısından açıklayabilirdi. Bunun yerine dikkatlerini yaşamları sırasında tükettikleri gıdaların diriliş sırasında bedenin bir parçası olup olmayacağı gibi hususlara verdiler.

Ancak yine de somut imge, soyut düşüncenin ötesine geçecek gibi görünüyor ve bu cehennem takıntısı en dolu ifadeyi görme sanatında buluyordu. Heykeltıraşlar ve ahşap oymacılar tuhaf iblisler ve lanet sahneleri, koro sahneleri, kilise sıraları başlıkları, sütunların ve kapı çevrelerinin başlıkları üzerine çalıştı. Sert geçen birkaç yüzyıldan sonra şeytani olan dekoratif hale geldi. Kiliseye gidenlere baktıkları her yerde, yeryüzünün zevklerini öbür dünyanın mut-

luluğuna yeğleyenleri bekleyen kader hatırlatılıyordu. Belki de o dönemin tabloları olduğu için cehennem işkencesi coşkuyla betimleniyordu. Birçok büyük duvar resmi kaybolmuş olmalı ama yaratıcılığın patlamasına şahit olmak için yeterli derecede küçük ölçekli eserler bulundu. Ebedi acılar düşüncesi, garip bir şekilde ortaçağ hayal gücünün kilidini açmış gibi görünüyordu. Sanatçılar, en tuhaf cehennemi, en korkunç canavarları ve en acınası mahkûmları yarat-

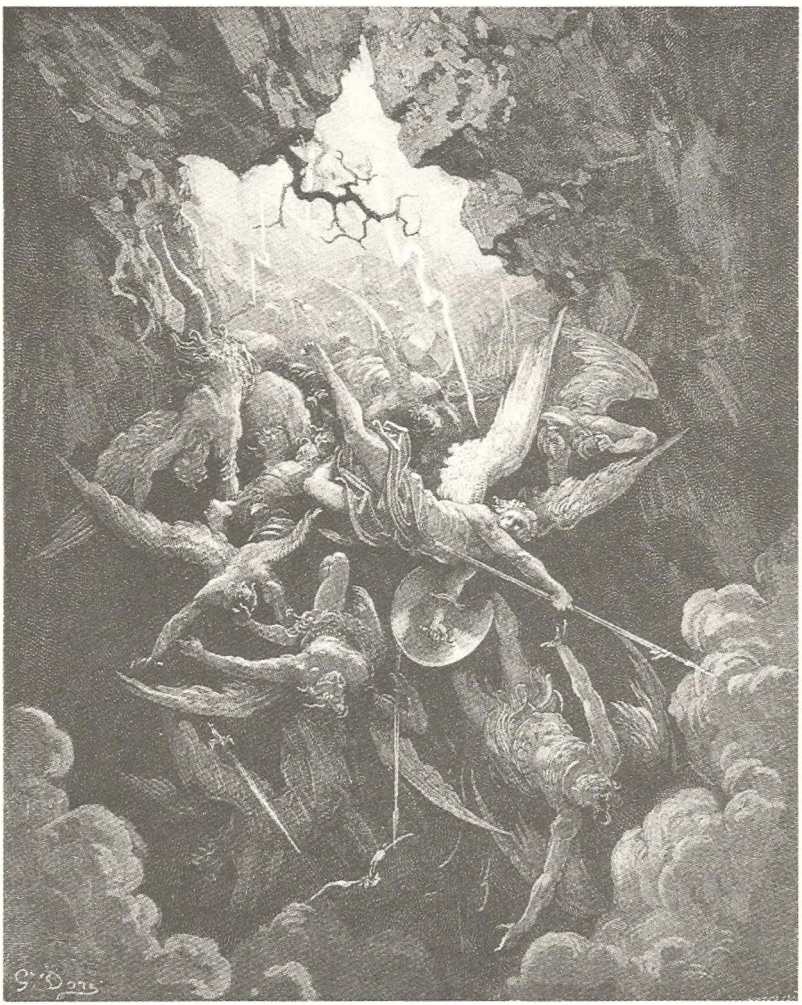

Virgil'in biçimsel olarak karakterize edilmiş hali; ortaçağ sanatçılarının betimlediği korkunç bir ağız. 1866'da bir gravürcünün gözünden Cehennemin Ağzı'nı görüyoruz.

mak için birbirleriyle mücadele ettiler.

Onlar dünyevi ziynetlerinden soyunmuş çıplaklar şimdi; kaybolan ruhlar aşağıya uçuruma doğru fırlıyor ya da çaresizce kızgın ateşe inip çıkarak havada asılı duruyorlar. Neşeli görünümlü Şeytanlar etrafta oturuyor, günahkârların uzuvlarını duygusuz bir şekilde yiyorlar. Diğerleri iş başında, ruhları kürekle devasa kazanlara atıyorlar. Çoğu resimde cehennem, dünyevi iştahlarından lanetlenenleri yiyip bitiren ağzı açık, şeytani bir canavar biçimindedir. 'Cehennemin ağzı' imgesi mecazi olanın nasıl birebir anlam kazandığına dair bir başka örnek olarak görünüyor ve Virgil'in (IV.Georgics), 'Taenarus'un çenesi'ne yaptığı atıftan kaynaklandığı anlaşılıyor. Bu açıkça daha güçlü ve daha yırtıcı bir şeyleri ima etse de Avernus vadisinden öbür dünyaya çıkan kayalık boşluğun şiirsel bir tanımlamasıydı. Bu ipucu, ortaçağ sanatçıları tarafından intikam alınırcasına, dişlerle çevrili ve günahkârların doldurulduğu geniş, yaygın bir ağız olarak betimlenmişti. (Ahşap cehennem ağızları, şehir işçisinin loncaları tarafından sahnelenen "gizemli oyunlar"da aşırı derecede popüler olan ölüm ve yargı dramları için cehennemin ana öğesi olarak inşa edildi.) Bazı temsillerde cehennem ağzı Şeytan'ın cinsel organları olarak iki kat büyütüldü, böylece bir kez daha dünyevi arzuyla sonsuz tükeniş arasındaki bağın altı çizildi.

Bu kalabalık tuvaller, lanetlilerin çok sayıda olmasını ve daha önce yaşanmış hayatlarının gelişigüzelliğini düşündürüyor. Fakat aynı zamanda enerji ve yaşamın ilişkilendirilmesinin de önüne geçemiyor; çünkü coşkulu bir espri ve ölümle ilgili bir mizah da var bu betimlemelerde. Ortaçağ cehenneminin sık sık karnavalesk nitelikte olduğu göze çarpar. Bu eserlerde neredeyse şenlikli bir şeyler vardır. Ölüm ve lanetliliği bir şekilde hayatla barışık hale getiren bu paradoksal bakış açısı Dante Alighieri'nin *İlahi Komedya*'sına karşı gösterilen tepkilerde de belirgindir. Batılı edebiyatın klasik eserlerinden biri olan bu büyük şiir, ölüm sonrası ruhların durumu hakkında kapsamlı bir açıklamadan, öbür dünyayı şematize etmekten başka bir şey değildir.

Dante, her biri bir destan olan üç kitabında sadece cehennemi değil, ruhun arındırılması için acı çekilen yer, araf ve cenneti de ayrı ayrı ele aldı; ancak pek çok okuyucu ikinci ve üçüncü kitabı yazmasına gerek olmadığını düşünmüştür. Bu üzücü bir şeydir ve edebi bir

perspektife göre haksız bir yorumdur (gelecek kuşaklar bu anlamda gözden kaçırılır), ama gerçek dile getirilmek istenirse bu tepki şaşırtıcı değildir. Özellikle XIX. yüzyıl romantikleri için şairin araf ve cennet tasvirleri cehennemin kâbus tasvirlerinin yanında önemsiz görünmektedir. Dante'nin katışıksız taşkın tasavvuruna sadece birkaç fantezi yazarı yaklaşmıştır ve hiçbiri bu eserdeki insanın yürek

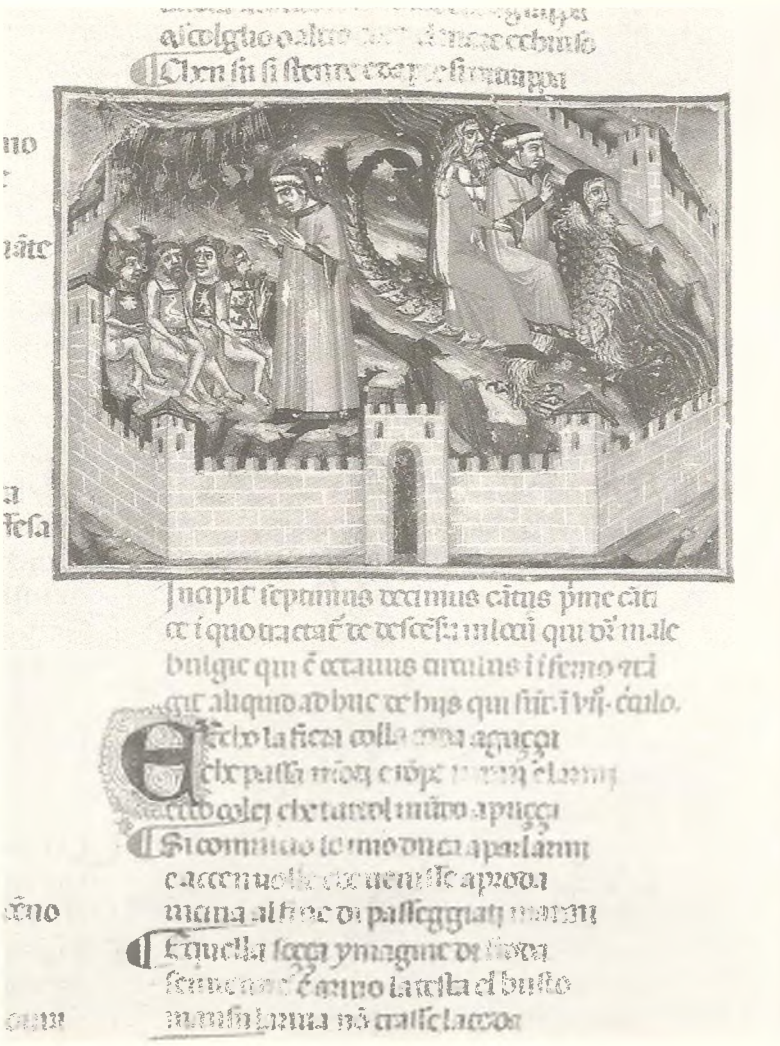

Şair Dante, cehenneme destansı bir tur gerçekleştirdi. Onun *İlahi Komedyası* (1308-21), ortaçağ düzenini en unutulmaz terimlerle detaylandırmıştır.

parçalayıcı hikâyesine henüz rakip bile olamamıştır. Dante, Romalı şair Virgil'in ruhunun yarattığı cehennem odalarının kılavuzluğunda XIX. yüzyıl Floransa yaşamındaki eski dost ve tanıdıklarıyla tanışır. Dost bir şair ve Dante'nin sevdiği öğretmeni olan ve aynı zamanda genç erkeklerden hoşlanan homoseksüel Brunetto Latini burada yasak özlemlerinin bedelini ödemek zorundadır. Francesca da Rimini, kayınbiraderi ve nihayetinde sevgilisi olan Paolo, zina anındaki halleriyle sonsuzluğa kadar şiddetli rüzgâr ve şehvetin fırtınalarına maruz kalarak uçarlar.

Lanetlenenlerin çoğu –ölümcül günahları bir tarafa– sempatik karakterlerdir ve Dante, cehennemin Tanrı sevgisinden nasıl kurulmuş olabileceğini görmek için çok uğraşmak zorunda kalır. Ancak inancı asla gücünü kaybetmez: Bu açıdan o tam da zamanının adamdır ve günahkârlık için ağlamasına rağmen genel düzen için de teşekkür eder. Bu anlamda Dante, *Cehennem*inin daha sonra kendisini tamamlayan cantiche'yi[12] nasıl kenara ittiğini anlamakta güçlük çeker çünkü cehennemin acıları evrensel düzenden soyutlandığında bir anlam ifade etmiyordur. Ve düzen burada esastır: Dante, öbür dünyasına, bütün iyilik ve erdemin ve bütün insanların yerinin ayrıntılı şekilde belli olduğu, organize edilmiş olan mimariyi getirdi.

Cehennem, beklenebileceği gibi, büyük bir kapıyla içeri girilen geniş ve her şeyi yutan bir çukurdur yukarısında da ünlü bir yazıt vardır:

Lasciate ogni speranza, voi ch'intrate (*içeri giren, tüm umudunu terk et*). Ancak, çoğu ortaçağ cehennemi daha önce gördüğümüz gibi kalabalıklarıyla kaotik bir anarşi sergiler, Dante'ninki ise en iyi şekliyle "güzel" bir düzenin hüküm sürdüğü bir yer olarak tanımlanabilir. Cehennem yolculuğu onu farklı cinsten günahkârların gruplaştığı, giderek derinleşen iğrençlik seviyelerine inilen dokuz adet eşmerkezli çember yoluyla dünyanın bağırsaklarına götürmektir.

İlk çember, cehennem olarak anlaşılabilecek bir yer değildir, *Limbo Patrum*'dur[13]. Dante burada Homeros, Horace ve Jül Sezar gibi Hıristiyanlık öncesi geçmişin aydınlatıcıları ile birlikte İncil'in Eski Ahit'inden birkaç figür görür. Onların tek cezası, bağışlanmalarının inkâr edilmesinden duydukları hüzün ve hiç tanımayacakları cen-

12 Araf ve Cennet.

13 Sadece İsa'dan önce öldükleri için cennete gidemeyenlerin olduğu yer.

net özlemidir. İkinci çemberde şehvet düşkünleri, efsanelerin ve tarihin büyük âşıkları vardır. Dante, Francesca ve Paolo için duyduğu merhametten ötürü bitkin düşer. Sonra oburlar ve onlardan sonra zenginlik ve servet için açgözlü olanlar geliyor. Beşinci çemberde gazaba gelenler ve tembeller vardır. Daha aşağıdaki altıncı çemberde – günahlarıyla başkalarının zihnini bozmaya çalıştıklarından ötürü– kilisenin öğretilerini saptırmaya çalışan sapkınlar bulunmaktadır.

Yedinci çemberde kendilerine karşı şiddet uygulayan kişiler (intihar edenler) ve Tanrı'ya karşı şiddet uygulayan kişiler de dahil olmak üzere dine, kutsal şeylere küfür etme günahını işleyerek şiddete yol açanlar bulunmaktadır. Aldatma ve sahtekârlık, basit günahlardan daha kötü sayılır, böylece dolandırıcılar ve dalkavuklar sekizinci çembere gönderilir. Baştan çıkarıcılar ve büyücüler, her ikisi de farklı türden aldatmacalar olarak ayrı hücrelerdedir. Ayrıca ikiyüzlüler ve sinsice ikilik çıkartanlar da buradadır. Dünyanın tam ortasında dokuzuncu ve en derin çember, Şeytan ve Tanrılarına karşı hainlik edenlerin evidir. İşte İsa Mesih'e ihanet eden Yahuda İşkariyot'un kafası sonsuza dek Şeytan'ın ağzındadır, diğer parçalarının

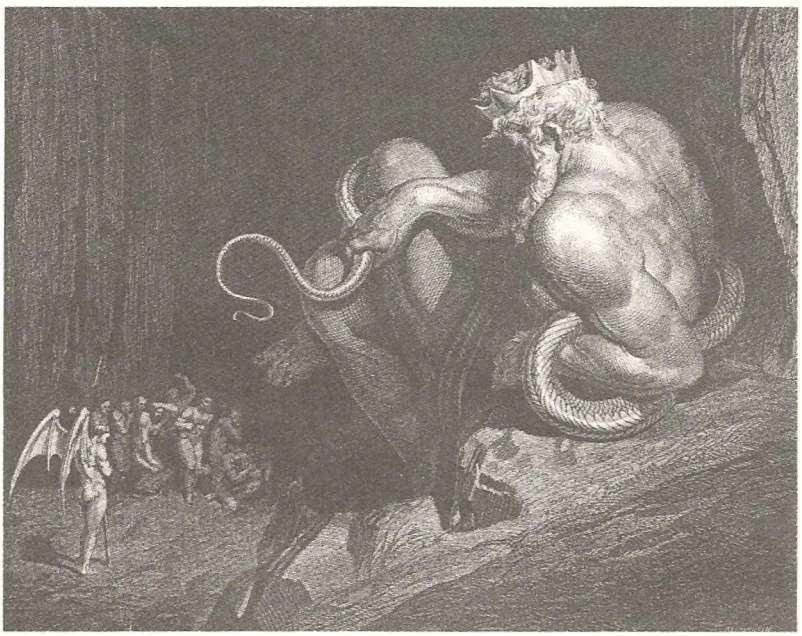

Dante'nin ölüler diyarında Şeytan aykırı bir şekilde taçlandırılmış bir 'kral'dır: Cehennemin derinliklerinde dondurulmuş olarak yatmaktadır.

derisi Şeytan'ın pençeleri tarafından sonsuza dek yüzülür. Burada ayrıcı Jül Sezar'ı katleden komplocular olan Brutus ve Cassius gibi politik hainler de vardır. Shakespeare'in tiyatro oyunlarıyla Sezar'ın hikâyesini bilen Anglo-Sakson dünyasındaki okuyucular, Sezar'ın idealist cumhuriyetçiler grubu tarafından tam zamanında bir zorba olarak alt edilmesine yabancı değildir. Dante'nin zamanında katiller, hükümdara isyan edenler olarak görülüyordu ve bu devletin bütününü rahatsız edebilecek bir suçtu.

Dante'nin cehenneminde Şeytan asli özelliğinde gösterilir: Güçlü ve heybetli değil tamamen yenilmiştir. Virgil ve Dante onun çaresiz bedeni üzerinden zemine doğru güçlükle tırmanırlar. Sonrasında dağa tırmanmaya hazırlardır, bu durum Dante'nin düzeninde arafı simgelemektedir ve ruhun kurtuluşu kazanabilmesi için ahlaki bir yükseliş gerekir. Yamaçlarının etrafında teraslar vardır; bu teraslar yedi ölümcül günaha aittir: Gurur, kıskançlık, gazap, tembellik, açgözlülük, oburluk ve şehvet. Cezalar suça uygundur; örneğin obur acıkmaya başlar, şehvet düşkünü olan yanar ve sürtük avareliğinin kefaretini durmadan koşarak öder. Diğer cezalar o kadar görünür değildir: Paragöz, maddi ihtirasını ve rezil harisliğini belirtecek şekilde yüzükoyun yatmak durumundadır; gazaba gelen, bir zamanlar muhakemesini bulutlandıran öfkesinin simgesi olan yoğun bir duman arasında dolaşmaktadır. Ruh her birinde uzun ya da daha kısa bir zaman geçirerek her seviyedeki cezasını tamamladığında dünyevi tutumuna bağlı olarak diğer seviyeye yükselmekte serbesttir.

Ruh, masumiyet durumu eski haline döndüğünde dağın zirvesindeki Eden Cennet Bahçesi'ne gidebilir. Dante bu zamana kadar onun rehberi olan Virgil'i bırakmak durumundadır; cehennemin ilk evresine "erdemli bir kâfir" olarak dönmelidir. Bir başka ruh onu cennetin dokuz gök kubbesinden geçirecektir. Bu ruh, Dante'nin *La Vita Nuova* ('Yeni Hayat', c.1293)'daki anılarının konusu olan gerçek hayatının büyük aşkı ve idealleştirilen tutkusu, güzel ve ısrarcı Beatrice'dir.

Cennet de kendi hiyerarşisine sahiptir: Farklı gezegen kürelerinin, fiziksel evrenin Ptolemaic modeldeki şeklini yansıttığı düşünülmektedir.[14] Önce ay küresi gelir çünkü ayın evreleri değişekenlikle ilişkilendirilir. Burada refah içinde yaşayanları yani dini yeminden

14 Evrenin merkezini Dünya olarak kabul eden bu model, her şeyin Dünya'nın etrafında döndüğünü söylüyor.

vazgeçmiş olanları buluruz İkinci küre yani Merkür'de şöhret arzusuyla zengin bir hayat sürenler vardır; üçüncü küre yani Venüs'te, aşkla hareket edenler vardır. Beşinci küre Mars'a aittir ve şimdi Tanrı ülküsü için savaşan kutsanmış ruhlara ev sahipliği yapmaktadır. Altıncı küre Jüpiter'de ilahi adalet kahramanları vardır. Satürn, Ptolemaic modelde tefekkür ile ilişkilendirilir bu nedenle yedinci kürede Dante, dini bütünlerle buluşur: Keşişler ve münzevi kişilerle. Dante yıldızlar arasındaki sekizinci kürede Yuhanna, İncilci Yahya ve Aziz Petrus ile karşılaşır. Dokuzuncu kürede kendisini melekler arasında bulur ve sonunda Tanrı ile onun aşkın şan ve imkânsız sırrıyla karşı karşıya gelir. Elbette, bunu dünyevi mısrada kayıt altına alma imkânı yoktur.

'HAYATIN ORTASINDA...'

Özetle Dante'nin *İlahi Komedyası'nın* kaçınılmaz olarak şematik bir geçerliliği oluyor. Ama aslında, şimdiye kadar anlatılan en etkileyici hikâyelerden biridir. Dante'nin her aşamada ölülerle konuşmak, yaşamlarını dinlemek, acılarını paylaşmak ve kurtuluşlarından dolayı sevinç duymak için bir şansı vardır. Bu süreç boyunca onun şiiri, sevgiden siyasete insan yaşamının her yönünü ele alıyor ve ortaçağ evrenini ayrıntılarıyla açıklamak için şaşırtıcı derecede iddialı önerilerde bulunuyor. Bu evrenin merkezinde mantıksal olarak düzenlenmiş bir öbür dünya vardır ve bu, dünyadaki varlığımızın akıbeti ve bitişidir. Dante'nin eseri klasiktir, her çağ için bir kozmostur ama bir o kadar da zamanının ürünüdür. Her medeniyetin en kıymetli değerlerinin gizlendiği destanı vardır ama çoğu durumda kahramanlık kökenlerine geri döner. Ortaçağın büyük şairi, bakışlarını sıkı sıkıya ölümlü dünya kadar gerçek ve çok daha mühim olan öbür dünyaya sabitlemiştir.

Bu o kadar şaşırtıcı gelmiyor. Ölüm hepimiz için olsa da, her ne zaman ve nerede olursa olsun özellikle ortaçağda önemli bir yeri var gibi gözüküyor. Savaş endemikti; en hafif haliyle sık sık yiyecek sıkıntısı vardı, tıp gelişigüzeldi. Genel olarak bakıldığında hayat çok kırılgan ve ölüm hiç uzak değildi. Bu hissiyat Dante'nin eserinin yazıldığı yıllardan (1308 ile 1321 arasında) sonraki yıllarda da büyüyecekti. 1315'te, Rusya'dan Batı'da İrlanda'ya kadar Kuzey Avrupa

ülkeleri geniş çaplı bir dizi mahsul kıtlığı çekti. Bunu takip eden 'Büyük Kıtlık' beş yıl devam edecek ve milyonlarca hayat son bulacaktı. Yamyamlık hikâyeleri etrafta dolaşmaya başlamıştı bazıları büyük olasılıkla doğruydu. Ancak açlık sadece başlangıçtı: Kıtlık yaygın olarak ekonomik ve sosyal bozulmaya neden oldu ve birçok yerde hukuk ve düzen tamamen bozuldu.

Kıtlık resmen 1322'de sona ermesine rağmen etkileri birkaç on yıl boyunca devam etti. Avrupa kendine tam olarak gelmemişti 1347'de ilk veba vakaları rapor edilmeye başlandı. 'Kara Ölüm' ya da 'Büyük Ölüm', Avrasya'nın daha doğu bölgeleri zaten tahrip olmuşken küresel bir salgının parçasıydı. Sıçan piresi tarafından taşınan bir bakteri olan *Yersinia pestis* sebebiyle oluşan veba çok kötü terlemeye, koltuk altlarındaki ve kasıklardaki lenf bezlerinin şişmesine neden oluyordu. Yayılması kaçınılmazdı ancak yavaş yavaş oluyordu bu nedenle halk aylarca gergin bir şekilde gelişini bekliyordu. Belki de kendi-

Ölüm her zaman bizle olsa da ortaçağ döneminde yaşamın değişmeyen ortağı olarak görülüyor. Bu resim XIV. yüzyılda Floransa'daki salgını gösteriyor.

lerini ıskalayacağını umut etmeye cüret ediyorlardı (bazı şehirler hiç yakalanmadı bu hastalığa). Avrupa nüfusunun yüzde 33 ile 50'si arasında, bazı yerlerde daha da fazla can kaybı oldu ve hastalıktan kurtulanlar da yapısı çökmekte olan bu toplumla baş etmek durumundaydılar. Veba 1350'lerde azaldı, ancak yenilenen salgınlar hiç de az değildi: Birkaç nesil için, her an ölüm tehlikesi söz konusuydu.

Bunun sonucunda ölümün etkisi XIV. ve XV. yüzyıllar boyunca Batı Avrupa'daki egemen güçtü. Sırıtan kafatasları her yerdeydi ve uyarılarda bulunuyorlardı; *memento mori* (unutmayın, öleceksiniz). İskeletler 'Ölüm Dansı'nda hoplayıp zıplıyordu. Genellikle yakından betimlenmiş dansçılar kraliyet sınıfından kölelere kadar farklı sosyal sınıflara ait rütbe işaretleri takmış olurdu; bunlar ölümün (ki çok kişileştirilmişti) her seviyeyi birleştirdiğini gösterirdi. Bu tuzakların gösterilmesi de dünyevi özlemlerin ne kadar beyhude olduğunu gösteriyordu. Kim olursak olalım mezara doğru dans ediyoruz.

BİRAZ ONDAN BİRAZ BUNDAN

İlk okuyucuları için, *İlahi Komedya* tanıdık ve olağandışının garip bir birleşimini sunmuş olmalıydı. Özellikle bir açıdan vizyonu farklı, hatta uyumsuzdu. Dante'nin Cehennemi belirgin bir şekilde geçmişin çukurunda kök salıp Cenneti de kürenin Ptolematik tasarımı[15] ile uyumluyken, Araf fikri, evrenin bu algılama biçimi içinde şaşırtıcı görünüyordu. Dante'nin dağı, evreni tek ve dikey bir ahlaki hiyerarşisi olan büyük bir boşluk gibi gören bir temayla uyuşuyor olabilirdi; Araf ise, uzam olarak değil daha çok zaman olarak anlaşılıyordu.

Dante kendine bu özgürlüğü tanıyabilirdi çünkü tam olarak yeni olmasa da ortaçağ zihninde Araf kavramı pek yerleşmemişti. Kilise tarihinin erken döneminden itibaren Cennet ve Cehennem arasındaki bölünmenin çok belirgin bir ikilik oluşturduğu duygusu gelişmişti. Birçok teolog, yaşamları genelde erdemli ancak mükemmel de olmayanlar için bir ara durum olması gerektiğini düşünüyordu.

15 Ptolemaik sistem, İskenderunlu astronom ve matematikçi Ptolemeios tarafından MS 150 civarında formüle edilen evrenin matematiksel modelidir ve Almagest and Planetary Hypothesis (Matematiksel Oluşum ve Gezegenlerle ilgili Hipotezler) yazısında ele alındı. Ptolemaik sistem, yerküresel bir kozmolojidir; yani Dünya'nın durağan olduğunu ve evrenin merkezinde olduğunu varsayarak başlar.

V. yüzyılda, geçici, arındırıcı bir ateş fikri bulundu. Cezalar Cehennemle aynıydı, fakat sonluydu. Ruh, çektiği azaptan; lekelenme ve yolsuzlukları yanıp kül olduktan sonra; sonsuza dek cennete kabul edilmek için uygun hale geliyordu.

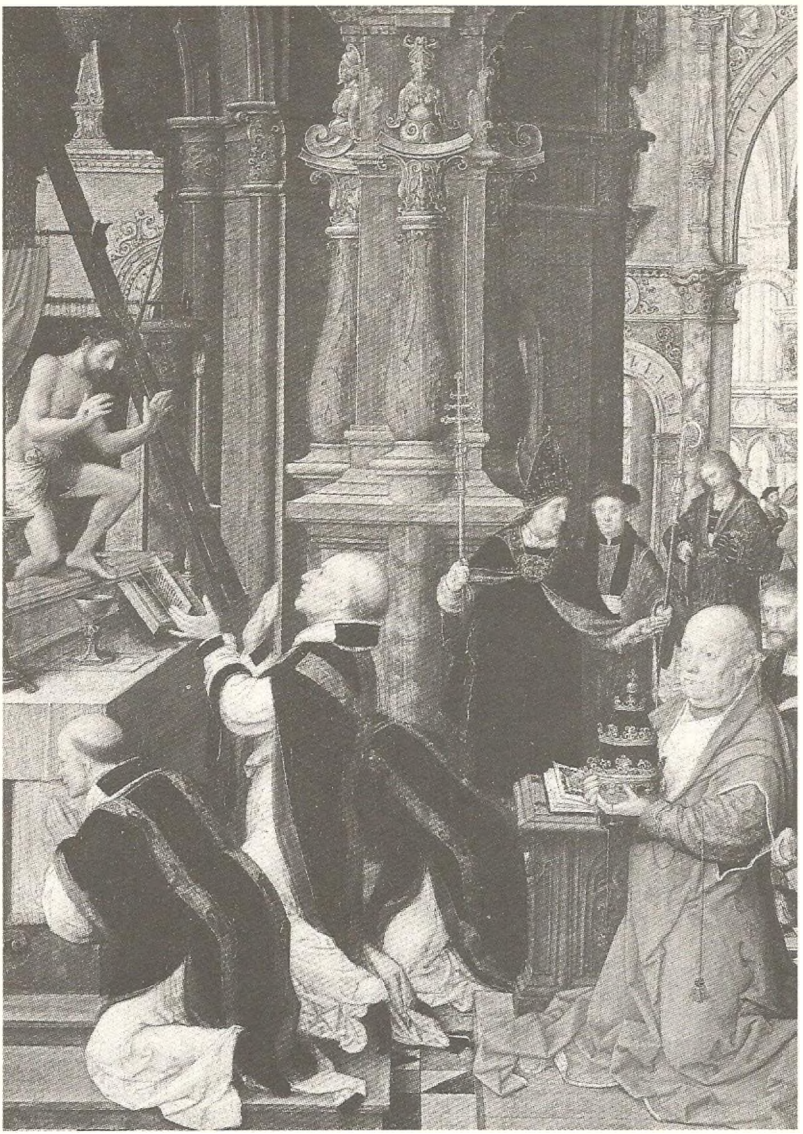

Mihrabın üzerindeki İsa, Papa I. Gregory'e düşüncelerini aktarıyor. "Büyük Gregory" radikal bir şekilde Hıristiyan geleneklerini ölüm ve yargıya göre yeniden düzenliyor.

İlk olarak Papa I. Büyük Gregorius yaklaşık 540 ila 604 arasında, bu hayatta ibadetin veya iyi çalışmaların bir sonraki hayatta ruhun acılarını hafifleteceğini önermişti. Takip eden yüzyıllarda, bu fikir, özenle hazırlanmış oy hakkı sistemi ortaya çıkıncaya kadar geliştirildi ve rafine edildi. Bu gelişmeler, inançlıların kendi sonsuzluklarını temin etmeleri ve ateş aracılığıyla araftan cennete nakillerini hızlandırmalarına yardımcı oldu. Tarihçi Paul Binski, *Ortaçağ Ölümü: Ritüel ve Temsil*'de bu sistem, "etkileyici bir şekilde basit, tamamen hesaplanabilir mantık temeline yani cezanın affına dayanıyor" diyor. Arafa giden her ruh ölümlü yaşamının göreceli kusurlarına göre orada daha az ya da daha uzun süreli bir azap çekecektir. Belirli ibadet düzeninin tamamlanması ve kişilerin adına kitlelerin sözleri (papaza ödenecek bir sunuda bulunarak elde edilen) 'hoşgörü' sağlıyordu; ruhun eziyet süresi kısalıyordu. Çok özel koşullarda, 'genel' (tam) bir affa izin verilebilirdi: Eğer ruh tam o anda öldüyse, derhal cennete gitmesine izin verilirdi.

Protestanlar bunu Tanrı'nın yargısının en rezil 'ikinci tahmini' olarak görüyor olabilir. Bu nedenle birçok modern Katolik bu gidişata kuşkuyla bakıyordu. Ama o zamanlar düzen, İsa'nın ilk Papa St. Peter'ı donattığı hak ve imtiyazların mantıklı bir uygulaması gibi görünüyordu. "Sana diyorum ki: Sen peygambersin Peter" (Matta, XVI, 18). İsa devam etti (18-19 ayet), Latince *petrus* 'taş'a cinas yaparak:

> Ve bu kayalık üzerine kilisemi inşa edeceğim. Cehennemin kapıları buna karşı gelmeyecektir.
>
> Ve sana cennet krallığının anahtarlarını vereceğim. Ve yeryüzünde neye mukayyet edeceksen, cennette de ona mukayyet edeceksin: Ve yeryüzünde ne yarım yamalaksa, cennette de yarım yamalak olacak.

Af sisteminin uygulanması en azından olumlu bir adımla başlamalı, depresyon ve kaderciliğin ortadan kaldırılması ve inançlı kişilere yeniden enerji verilmesine yardımcı olmalıydı. Birçoğu erdemli yaşamayı sürdürmeye çalışsa da, pek azı, cennete kabul edilebilmek için uygun bir durumda öleceğini hissediyordu. Şimdiyse cehennemden kurtulma şansı görebiliyorlardı.

Binski bu sistemi "kurtuluş muhasebesi" olarak adlandırdı ve bu

muhasebenin mali imajı ise ahlaki yükseltme açısından çok elverişsizdi. Kilise kaçınılmaz olarak dünyevi ve manevi bir kurumdu ve bu iki özellik kolay kolay ayrı tutulamadı. Bu "af etme" hakkı kilise için cazipti, papalıkların ruhani gücünü gösterebilmesine en ufak engel teşkil etmiyordu. Örneğin, VIII. Papa Boniface, 1300 yılını kutlu yıl ilan etti; Roma'ya hac yaparak, o yılın günahlarını itiraf edenlerin sınırsız bir affa uğrayacaklarını ilan etti. İki milyon insanın bu çağrıya kulak verdiğine inanılıyor. Bununla birlikte, ruhsal bir etkileşim olması gereken ruhun kutsanması için kitlelere ödemeleri söylenilen ücret pis bir duruma alametti. Papa IV. Innocent, 1245 yılı gibi erken bir tarihte, III. Henry tarafından Londra Westminster Manastır Kilisesi binasına para yardımı yapanların, Araf döneminin acılarından 20 gün affa uğrayabileceğini ilan etti. Şüphesiz, övgüye değer bir projeydi ama açıkça yapılan bu mali değiş tokuş XIV. yüzyılda affedilmenin açıkça alınıp satılır hale gelmesine neden oldu. 1344'te, örneğin, Papa VI. Clement, sadece İngiltere'de en az 200 kişi için sınırsız af ilan etti; bunlar papalık için cömert ödemeler yapan dindar bürokratlardı.

Şiddetli ve gittikçe rahatsız edici olan dini Reformasyon tartışmaları 'lanetlenmiş' ya da 'kurtarılmış' olmanın ne anlama geldiğine ilişkin tamamen yenilenmiş bir değerlendirme sağlayacaktı.

II. Philip'in saray mozolesi, El Escorial, Katolik İspanya'da ölüm ve ölümle ilgili çeşitli ritüelleri dini ve siyasi yaşamın tam kalbine yerleştirdi.

Ortaçağın sonlarına doğru affedilmenin bir satışla gerçekleşmesi ile ilgili kiliseye karşı bir muhalefet oluştu ve bu muhalefet Reformasyon'un ilk seslerini duyurmaya yardım etti. Protestanlık tüm bozuk sistemi süpürüp yıktı: Ruhun son yolculuğu Tanrı'nın elindeydi. Martin Luther'in görüşüne göre, kendimiz ve diğer tüm insanlar için, düşmanlarımız için bile olsa dua etmeliyiz ama ölülerin ruhları için dua etmemeliyiz. John Calvin de araf aşamasının bir 'kurgu' olduğunu söyleyerek reddetti.

ÖLÜMLE İKAMET ETME

XVI. yüzyılda Batı Avrupa'yı sarsan dini isyana kilisenin cevabı kendi "karşı reformasyonunu" başlatarak ateşe ateş ile karşılık vermek oldu. Kilise tartışmalı doktrinlerini terk etmekten çok, onlara daha sıkı ve hatta tutkuyla sarılarak manevi ve ritüel yaşama yeni bir duygusallık enjekte etti. İspanya Kralı II. Philip'in, San Lorenzo da Kraliyet Manastırı El Escoria'yı Madrid'in dışındaki dağlarda, saray, manastır, üniversite ve kraliyet mezarı olarak inşa ettiği dönem de böyle bir dönemdi.

Manastırın yapımına Juan Bautista de Toledo ve Juan de Herrera'nın büyük, görkemli ve çarpıcı derecede sade tasarımlarıyla 1563'te başlandı. 1584 yılında tamamlanan kompleks, geleneksel olarak demir ızgarada yakılarak şehit olan St. Lawrence'in onuruna ithafen ızgara planına sahiptir. Özel Kraliyet Panteonu'nda, sayısız azizlerin kutsal eserleriyle birlikte Philip'ten önce İspanya'nın tahtındaki kralların kalıntıları vardı. Yüzlerce yıldır haleflerinin çoğunun yaptığı gibi, onun da sırası gelince burada defnedilmesi gerekiyordu. Manastırın keşişleri, İspanya'nın ölen krallarının ebedi istirahatları için durmadan dua ettiler ve bu duaların sonsuz sayıda kitlenin araf aşamasından geçişlerini yumuşattığı söylendi. Ortaçağın dâhiyane 'kurtuluş muhasebesi' buradaki ruhların endüstriyel ölçekteki kurtuluşlarıyla kendini gösterdi.

El Escorial bittiğinde Philip buraya yerleşti ve bundan sonra bu kompleks onun evi oldu. Böylece neredeyse açıkça ölü atalarını yaşayanlara tercih etti. Saray etkin bir biçimde onun mezarıydı ve Pantheon'daki son dinlenme yerinden bir taş atımlık mesafedeki boş bir hücrede ölecekti. Bu kesin bir anlam ifade ediyordu: Escorial,

Beş yüzyıllık kraliyet kemikleri El Escorial'da 'Kraliyet Panteonu'nda bulunmaktadır, bunlar bazı açılardan Perslerin imparatorluk mezarlarının modern, Katolik bir versiyonudur.

Reformasyon'a karşı mücadeleyi sürdürmeyi düşündüğü kaleydi ve o savaştaki müttefikleri ölü ruhlardı.

Bugün El Escorial genelde Philip'in çılgınlığını gösteren bir marazilik ve kasvet anıtı olarak görülüyor ancak onun hayatını ve en büyük yapım projesini "okumanın" başka yolları da olabilir. Philip'in saltanatının, yüzyıllar boyunca İspanya'ya karşı propaganda savaşı yürüten Anglo-Sakson tarih yazıcılığındaki 'kara efsane' olması ile onun İspanya'nın Yeni Dünya'daki sömürge projesinin reddi arasında sempatik bir ışık olarak görmek zordur. İşin içine XX. yüzyıl psikanaliz teorilerini de katarsanız patolojik görünüm karşı konulamaz hale gelir ancak alternatif perspektifler de en azından ilginç gelebilir.

Philip'in ölüm fikrini benimsemesi ve ölenlere karşı dayanışma duygusu bize her zaman garip ve yabancı gelecektir; ancak "tuhaf" ve kasvetli bir şey olarak değersiz kılınacağı anlamına gelmez. Son araştırmalar Philip'in entelektüel bir enerjiye sahip, coşkuyla dolu bir tarzının olduğunu gösteriyor. Anıtının gerçekte abideleştirdiği şey, Katolik gelenekteki yaşayan ile inançlı ölen arasında var olan sürekli bağlantıdır. Thomas Aquinas, XIII. yüzyılda bu bağlantıyı hayırseverlik ilişkisi ilan etti, ancak gördüğümüz gibi bu genellikle çok sıkı bir ticaretti. Fakat kilisenin kurumsal eksiklikleri, ölülerle yaşayanlar arasındaki olumlu bir ilişki imkânını ortadan kaldırmaz. Ve inancı saçma olarak görebiliriz ancak bunu marazi olarak görmek üstümüze vazife değildir. Şimdi ise çoğumuz için Protestanlık –iyi ya da kötü– bu 'bağı' kırdı ve bizi ölülerden uzaklaştırdı.

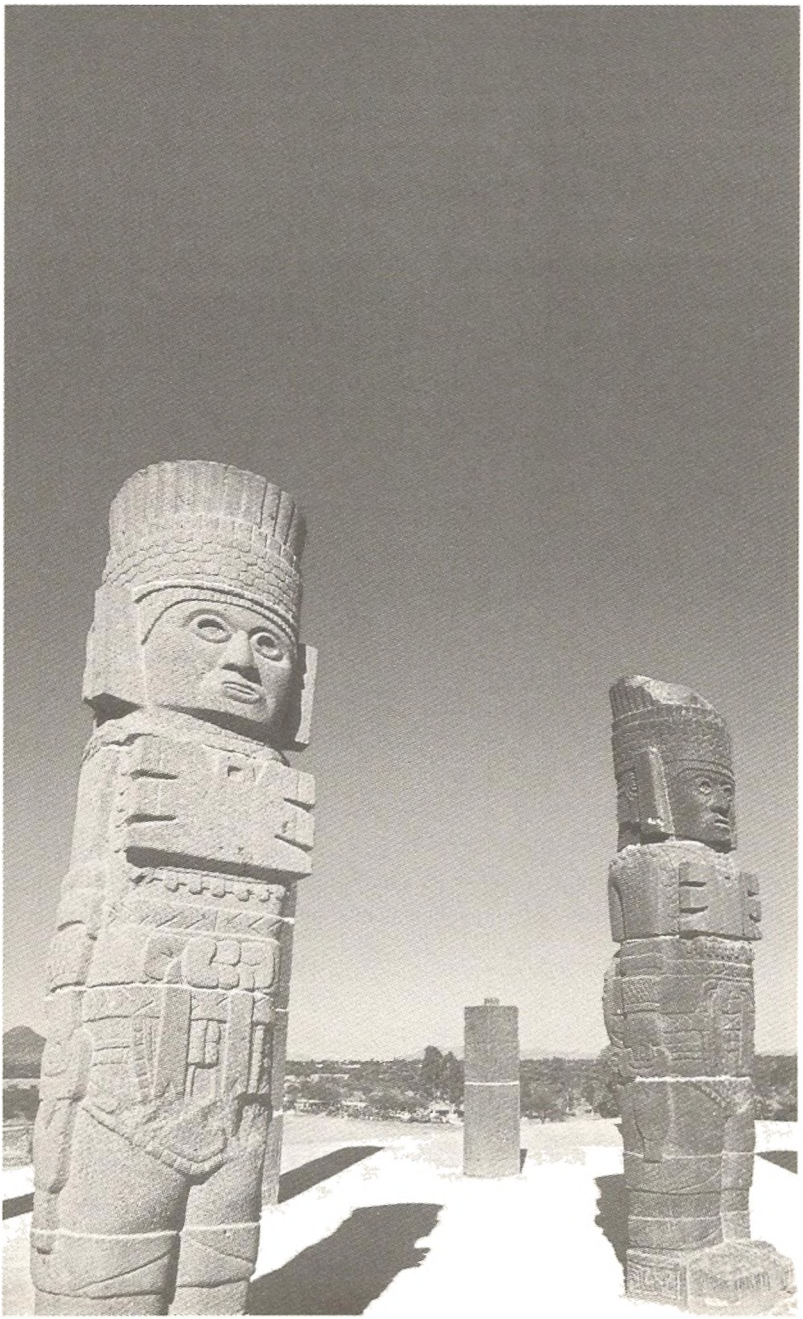

Toltekler için ölülerin kalıntıları hem korkunun hem güvencenin bir kaynağıydı; atalarının miraslarının bir garantisiydi.

BÖLÜM DÖRT
YAKINDAKİ ATALAR

Piskopos Diego de Landa'nın *Relación de las Cosas de Yucatán* (c.1566) kitabında Maya dili ve insanları hakkında yazmıştı:

> Bu insanların çok fazla –hatta aşırı derecede– ölüm korkusu vardı. Ayinlerinde Tanrılardan sunularına karşılık tek istedikleri hayatlarını ve sağlıklarını bahşetmeleriydi; korkularını bu şekilde gösteriyorlardı. Ama bir kez ölüm gerçekleştiğinde, ölenlerin arkasından dökülen gözyaşları, yakılan ağıtlar ve yaslıların derin üzüntüleri görülmesi gereken bir şeydi. Gün boyunca sessizce ağlar geceleri ise yürek parçalayıcı çığlıklar atarlardı. Bu olağanüstü üzüntü uzun süre devam ederdi. Ölünün şerefine özellikle kocası veya karısı oruç tutup, içkiden uzak dururdu ve ölüyü Şeytan'ın aldığı söylenirdi çünkü kötü bir şey olduğunda, özellikle ölüm olduğunda Şeytan'ı suçlarlardı.
>
> Ölüyü yere yatırırlar, ağzına yiyecek olarak öğütülmüş mısır, koyem denilen bir içki ve bunlarla birlikte madeni para olarak kullandıkları birkaç küçük taş koyarlardı. Böylece öbür dünyada hiçbir şeye ihtiyaçları olmayacaktı. Ölünün bedenini evlerinin hemen arkasına ya da içine gömerler ve küçük putlardan birini mezara koyarlardı, eğer ölen bir rahipse birkaç kitap ya da bir falcıysa büyü taşları ve diğer eşyaları konurdu.

Ölümden o kadar sefilce korkan insanların ölülerini bu kadar yakınlarında tutmayı tercih etmesi şaşırtıcı görünebilir, fakat insanların ölümlülük karşısındaki tutumu açıktır. Sapkın ya da değil Mayalar bu geleneği birçok kuşak boyunca sürdürdüler; evlerinde atalarının kalıntıları üzerinde yaşadılar. Dahası, uygarlıkları M.S. 1000'e doğru en yüksek noktasına ulaşan Tolteklerin başkenti Tu-

la'da yapılan kazılarda benzer gömülerin bulunması bu uygulamanın onlardan çok önce gerçekleştirildiğini göstermekteydi. Bu gelenek, uzun ömürlülüğüne rağmen Mayalar için olduğu gibi bize de bir anlamda tuhaf geliyor: Landa, korkularının üstesinden gelene kadar, ölülerini gömdükten sonra bir süre evlerini boş bıraktıklarını söyledi. Ancak daha uzun vadede atalarının sürekli yakınlığı bir konfor, bir hatırlatma, belki de kim olduklarını keşfetmiş olmalarını sağladı.

EV HAKKINDA

Ataları onlara ayrıca sahip oldukları şeyleri de hatırlattı. Arkeolog Susan D. Gillespie, "Ölen aile üyelerinin kemiklerini kendi iç mekânlarında sürekli olarak sergilemek, hane halkının hayatta kalan üyelerinin mülkiyet haklarını güçlendirmiş olabilir" diyor. Mayaların evlerini bizim anladığımız anlamda yapmış olmaları mümkündü –bir yerleşim yeri– ama onların aynı zamanda kurumsal akrabalık grupları anlamında da evleri vardı. Eski Yunanlarda da benzer bir şey vardı, toplumun temel yapı taşı olan, *oikos* ('ev' veya 'hane halkı') böyle bir şeydi. Belli bir yere kadar akla yatkın gibi gözüküyor belki ancak Eshilos, Sofokles ve Euripides'in büyük trajedilerinden biliyoruz ki bu evler ataların dahil edilerek onların isteklerinin yerine getirilmesi, yanlışlarına itiraz edilmesi gereken yerler olarak bu hayatın ötesine geçer. *Oiko*'da uygulanan bağlılık mücadelesi, gelişen devlet ya da *polis*[16] yapılarının bununla rekabet etmesini zorlaştırdı ve bu da Yunan toplumunun kalbinde bir gerginlik yarattı.

Tarihte bilinen eski toplumların bazılarında da benzer gelenekler görülmüştür: Örneğin Anadolu'daki yani modern Türkiye'deki Çatalhöyük. İnanılmaz bir şekilde yeryüzündeki ilk 'kasaba' olarak adlandırılabilecek yerlerden biri olan bu büyük yerleşim yeri M.Ö. sekiz ve altı bin yıllarında gelişmiş ve herkes dip dibe yaşıyormuş. Gel gelelim komünal bir yaşam yokmuş: Her biri kendi bütünlüğü içinde belli kapsama alanlarına sahip yüzlerce ev kazılmış. Evlerin aralarında sokak ya da geçitler bulunmuyormuş, insanlar tavan

16 Şehir devleti.

Arkeolojik seviyelerin biriktirilme fikri Çatalhöyük'te hızla gelişti; canlılar kelimenin tam anlamıyla ölüler üzerinde yaşıyorlardı.

kapakları ve komşularının çatısından dolaşıyorlarmış ya da bölme duvarlarını da paylaşmıyorlarmış. Evlerin arasında boşluklar çoğu zaman sadece birkaç santimetre genişliğindeymiş. Bu nedenle bir yapı olarak 'ev', daha geniş anlamda bir 'ev' için fiziksel bir biçim oluşturmuş. Birçok ayrıntılı duvar resimleri (büyük ölçüde esrarengiz olsa da), zengin bir sembolik yaşama tanıklık etmektedir.

Mayalarda olduğu gibi burada da ailedeki ölüler toprağa yerleştirilmiş: Şimdiye dek birçok iskelet bulunmuş. Bazen ortaya ayrı kafatasları çıkmış, çehreleri kil veya sıvayla yeniden şekillendirilmiş, böylece sanki saygın bir ata mezarının ötesinde canlı tutulmuş. Mutfak ve genel yaşam mahallerinin bulunduğu evin 'kirli' ucunda gömülü olanlar (genellikle güneydeki duvara yakın) ile diğer tarafta ayinsel olarak 'temiz' olanlar arasında bir bölme tespit edilmiştir. Genelde sadece yeni doğmuş bebekler ve küçük bebekler 'kirli' bölgede gömülmüştür, bunun nedeni belki de bu bebeklerin tam bir birey olarak görülememesiydi.

Çatalhöyük geniş bir alana yatay olarak yayılmış olsa da, dikey olarak yükseliyor; evler periyodik olarak döküntü taşlarla doldurulup yeniden inşa ediliyormuş. Bir evi yok edip yerine bir başkasını

yapma nedenini tam olarak bilmiyoruz ama her evin altına ölülerini gömmek için sınırlı alan bırakmaları bu nedenlerden biri olabilir. Bir dereceye kadar esneklik olmasına rağmen (evde yükseltilmiş platformlar inşa edilerek birkaç neslin gömülmesine izin verilmiş) bu alanın ne kadar yaşayan ve öleni barındıracağı konusunda kaçınılmaz bir sınır vardır. Sonuçta zaman ilerledikçe kullanım alanları birbiri ardına yükselmeye başlamış böylece yaşayanlar ölü bedenlerle moral bulmuşlar. Arkeolog Ian Hodder Çatalhöyük için yerleşim yeri olduğu kadar bir nekropol olarak da nitelendirilebilir, demiştir. Ve burada yaşayan sakinlerin bunu yakışıksız bulduğunu düşünmek için hiçbir nedenimiz yok.

ŞAMAN UÇUŞU

Çoğu insan atalarının her zaman onlarla birlikte olduklarını ama kendi erişim alanlarında ikamet ettiklerine inanıyor. Etrafımız hayvanların, ağaçların, kayaların, nehirlerin ve ölmüş akrabalarımızın ruhlarıyla çevrili ve onlar bize nazikçe göz kulak oluyor diye düşünüyorlar. Papaz ya da Şamanlar, bizim adımıza bu alanla iletişim kurar, avlamadan ve öldürmeden önce hayvanların ruhlarıyla barış yapar, atalarımızın gururunu okşar ve onların kötü ruh hallerini yatıştırırlar. Bir zamanlar bütün dinlerin buna benzediğine inanılırdı (buna, en erken mağara ve kaya sanatı yeterince ikna edici bir kanıttır aslında) ve bu tür bir inanç içinde yaşadığımız yüzyıla kadar devam etti. Gerçi bir zamanlar bu tür kültürler 'ilkel' olarak adlandırılıp reddedilmişti.

Şamanizm denilen bu tür inançlar klasik olarak Sibirya'daki Tuvalar, Buryat, Chukchi, Sakha (ya da Yakut) gibi göçebe çobanlarla ve avcılıkla ilişkilendirilir. Fakat dünyanın birçok yerinde pek çok farklı biçimdedir. Bu farklı farklı Şamanizmler arasında gerçekten ne derece bağlantı olduğu tartışılabilir. Bazı antropologlar, Şamanizm terimini kullanmayı reddetmektedir çünkü ilgili kültürlerin çeşitliliğine hakkaniyetsizlik yapılacağını düşünmektedirler. Şamanizm'in, M.Ö. X. yüzyılda Beringia Köprüsü'nden Avrasya'dan Amerika'ya göç etmeye başlayan ilk "Yerli Amerikalılar" tarafından taşındığını hayal etmek yeterince kolaydır. Şamanizm'in bir ya da birkaç farklı türü Afrika ya da Okyanusya'da da gelişir ama bunla-

rın bir şekilde ilişkilendiğini söylemek zordur. Ayrıca Şamanizm'i, geleneksel olarak 'animizm' olarak adlandıran, her şeyin bir ruhu olduğuna inanan dinlerden (veya daha genel hatlarıyla, 'doğaya ibadet'ten) ayırt etmek imkânsızdır. Uygulamada, klasik olarak 'ani-

Orta Asya'dan bir şaman, dini bir festivalde dans etmektedir; coşkunluk anının sonunda spiritüel uçuşa geçer.

Sibirya Yakut'un şamanları, yaşayan ölümlülerin âlemleri ile ölen ataları arasında bağlantı kurar.

mistler' diye adlandırılanlar doğayla ilgili oldukları kadar atalarının ruhlarıyla da ilgilidirler.

Bununla birlikte, bu tanım hâlâ kullanılabilmektedir. Bu kültürler arasındaki farklar ne olursa olsun, benzerlikler çarpıcıdır. Şaman'ın, rahibin ya da 'büyücü doktorun' ölümlü ve ruhi dünyalar arasındaki aracı rolü üzerinde her yerde vurgu yapılır. Çoğu zaman, iki alternatif alan vardır: Üst ve alt dünya, kendi dünyamız üçüncü bir 'orta' dünya oluşturur. Beklenilenin aksine, alt dünya ölülerin olduğu değil doğanın ruhlarının olduğu yerdir; atalar yukarıda, Tanrılarla birlikte cennette yaşar. Bununla birlikte, birçok kültürde, bu ayrım net değildir çünkü insanlar kendilerini kabileye ait totem hayvanlarının torunları olarak görüyor olabilirler. Çoğu, bu 'orta', ölümlü varoluşta mahsur kalmıştır ve yalnızca öldüklerinde ruhlar âlemine geçerler. Şaman ise bu dünyalar arasında gidip gelebilir. Şaman bu nedenle geleceğe ilişkin atalara danışabilecek veya hastalıkların iyileşmesi ya da sorunları çözmek için onların yardımını isteyebilecektir. Atalar gücenirse şaman onları yatıştıracak onlar da kendi dileklerini şaman aracılığıyla topluluğa bildirecektir.

Şaman bir ruh âleminden diğerine kolayca uçmaz, ruhlar âlemine

geçişi kolaylaştırmak için özel törenlere ihtiyaç duyulur. Bu törenler ayrıntıda kültürden kültüre değişiklik gösterse de bir süreklilik de gözlemlenebilir. Heyecan seviyesi tipik olarak gürültülü, monoton bir müzik ve ritmik davul ile gittikçe artar ve buna çoğunlukla dans veya sallanma eşlik eder. Kakofoni etkisi günlük gerçekleri engeller ve dünyadaki tüm bilinçliliği ritüelin ötesine defeder. Benlik bilinci de buharlaşır; herkes büyüleyici bir tutkuya yakalanır, ancak Şaman bir süre duygularını terk eder ve seyredenlerin bildiği kadarıyla kelimenin tam anlamıyla diğer tarafa geçer.

Şaman'ın transı bir deneyim seviyesinden diğerine geçişimizi işaret eden sinematik "geçiş" ile karşılaştırılabilir; Şaman transında da bu dünyadan ruh âlemine giden bir yolculuğa işaret edilir. Ancak inananlar bunu sembolik bir 'ölüm' olarak görüyorlar; yani bu dünyadan ölüler âlemine ve bir gün hepimizin gitmesi gereken son yolculuğa dair bir beklenti. Antropolog Richard Katz, Ju / hoan[17] ya da rahibin neden trans sırasında ölmüş olduğu ve gerçekten ölüp ölmediğini sorunca bir Kung San (Güney Afrika'nın Kalahari Çölü'ndeki 'Bushmen' demek daha doğru) yanıtladı: Evet, ölüm hepimizi öldürür... Ancak şifacılar tekrar dirilebilirler.

Psikoaktif ilaçlar, Şaman'ın uçuşa geçmesi ve gerekli coşku durumunu teşvik etmek için sıklıkla kullanılır. Sibirya'da, tercih edilen "entojen", *Amanita muscaria*, bir sinek mantarıdır. Bu türler, çocuk masalları okumuş olan herkesin anında fark edebileceği, üzerinde beyaz noktalarıyla parlak kırmızı kafası olan mantarlardır. Kuzey Amerika'daki Navaholar ya da Oklahoma'da Kioyovalar arasında yaşayan Şamanlar, geleneksel olarak Mezoamerika'nın Kolomb öncesi Şamanlarının ana dayanağı olan peyote, mescal içeren bir kaktüs kullanıyorlardı. Amazon'da, Ayahuska asmasının yaprakları ve saplarından yapılmış demlenmiş içecek (ve halen bazı kabileler kullanmakta) kullanılırken And bölgesinde ise San Pedro kaktüsü kullanılıyordu. Bununla birlikte, Şaman töreninin gerçekleşmesi için gereken coşku hali için kokadan tütüne ve alkole kadar daha az egzotik uyuşturucu kullanılmış olabilir. Sonuçta araç değil, Şaman'ın ruh âlemine girmesini sağlayan yolculuk önemlidir.

Şamanizm, son yıllarda 'Yeni Çağ' düşünürlerini büyülemiştir.

17 Ju / hoan, binlerce yüzyıl boyunca Güney Afrika bölgesinde avlanıp yiyecek arayan ünlü San halkının üyeleri.

Ama Batılı Şamanizm meraklıları bu dinlere kendi manevi öncelikleri ile yaklaşmıştır. Organize dinlerin kurumsal yapılarının baskısı altında olduklarını hissedenler için Şaman ayinlerinin doğallığı, enerjisi ve de bariz anarşik ortamının çekici gelmesi doğaldır. Bu küresel ısınma ve 'yeşil' siyaset çağında, insanların doğaya hürmetlerinden dolayı Şamanistlerden etkilenmeleri hiç de şaşırtıcı değildir. 1960'lardan bu yana birçok kişinin uyuşturucu ilaçların kullanımı yoluyla ruhsal iç görü elde etme olasılığının çekiciliğine kapılmış oldukları düşünüldüğünde bu durum anlaşılabilir. Ve şamanın transına 'kutsal orgazm' açısından bakmak kimin ilgisini çekmez ki? Ancak geleneksel Şamanizm'in paylaştığı önemli bir şey, yani yaşayanlar ile ölülerin sürmekte olan ilişkisi Batı'nın gönül teline isabet etmemiştir. Bu da şaşırtıcı değildir. Günümüzün sanayileşmiş ülkelerinde, yaşlılık bir bilgelik olarak saygı görmemekte, zayıflık olarak hor görülmekte; tek yapılabilen ebeveynler ile temas

Güney Afrika'daki Ndebele halkının kirpi dikenli Şaman'ı akşam güneşinden bir kehanette bulunuyor.

halinde olmak gibi görünmektedir. Yeryüzünün imhası karşısında, resmi kültürümüze yabancılaşmış olabiliriz belki ama atalarımız ile temas etmek için özel bir istek duymamaktayız.

RÜYADA ÖLÜM

Avustralya Aborijin geleneğinde atalar daima büyük önem taşımıştır. Bazılarına göre bir zamanlar hayatta kalan akrabalarıyla yeryüzüne bizzat yürüdükleri söylenmektedir. Batı Avustralya'daki Kimberley Yaylası'ndan Wororalı birisi bir hikâyede Widjingara'nın nasıl modern anlamda ölen ilk kişi olduğunu anlatıyor. Hikâyede başka kabileden bir yabancı kendi topluluğundan bir kadını talep etmek için geldiğinde Widjingara onu durdurmaya çalışır ve öldürülür. Eşi, siyah başlı bir piton, saçlarını keser ve vücudunu küller ile sıvayarak mübalağalı bir yasa girer; bu tam da kederli bir dul resmidir. Kocasının cenaze töreninin ve beraberinde onurlandırılması için gereken her şeyin yapılmasını emreder, sonra herkesin onun duygusal bağlılığına görülmeye değer bir mucize olarak bakmasını sağlayana kadar ağlar. Ama ölüm o zaman beklediğimiz gibi bir son değildir ve Widjingara çok uzun olmayan bir sürede ölümcül yarasından tamamen kurtulur. Bir gün, bütün eski arkadaşlarına gülümseyerek ve onları dostça selamlayarak kampa geri döner. Karısı mutlu olmaktan çok öfkelidir. Herkesin kalbini kanırtan yas halinden sonra kocası buradadır ve şimdi bu durum onu aptal gibi göstermektedir.

Bu tepki anormal bir şekilde Widjingara'yı incitmez. Topuğunu yere vurarak döner ve geldiği yere doğru yürür. Bir daha geri gelmez ve o zamandan itibaren kimse geri gelemez olur. Yaşayan ve ölenler artık ayrı alanlara yerleştirilir ve yalnızca Şamani rahibin arabuluculuğuyla iletişim kuracaklardır. Bu durumun ölen kişinin bedeninin platformda bırakılarak leşçi hayvanların kemikler kalana kadar etleri yemesine izin verilmesi ve sonra kemiklerin gömülmesi geleneğini açıkladığı söyleniyor. Eğer ölünün bedeni sağlam bırakılırsa, ruh yeniden bedene hâkim olup dünyaya geri gelmek isteyebilir, onun için yanlış anlamaya yer bırakmamak gerekir. Bu olayda, ironik bir şekilde, Widjingara dünyayı tamamen terk etmez, ancak yerli kedi biçimini (aslında küçük keseli bir hayvan) alıp ölümün kesinleşmesini sağlamaya yardımcı olur. Bu leşçi hayvan ölü

insanların bedenlerinden beslendiği için kötülüğüyle ün salmıştır; bu şekilde ölenlerin tekrar geri dönmelerini engeller.

Widjingara'nın öyküsü, Batı geleneğinin "düşüş" olarak adlandırdığı şeyi, ideal bir orijinal varoluşu tahrip eden bencillik anını temsil ediyor olabilir. Yaşayanlar ve ölenleri ayırmakta belli avantajlar olmasına rağmen ölümün geri alınabilir olduğu ve "ölenin" aslında ölüp ayrılmadığı günler için anlaşılabilir bir özlem de vardır. Avustralya'nın kuzey kıyısındaki Melville ve Bathurst Adaları'nda yaşayan Tiwi'nin mezarlarında dikilmiş bol oymalı ve boyalı *pukamani* (cenaze) direklerinin ilham kaynağının bu özlem olduğu görünüyor. Bazen fark edilebilecek şekilde bir insan şeklinde, bazen tanınırlılığın ötesinde stilize edilmiş ayrıntılı görüntüler içeren bu direkler, Aborijinler için ölenlerle ilgili hayati veriler sunmaktadır. Bunlar, ölen kişinin totem hayvanlarını ve bitkilerini, evinin nerede olduğunu, avlandığı toprakları ve benzeri şeyleri içerebilmektedir. Bu direklerin yapımı haftalar sürmüş olabilir ancak bir kez yerleştirildiğinde o şekilde bırakılır. Bu direkler kalıcı bir anıt üretmek niyetiyle yapılmaz. Daha ziyade, yeraltında gömülü olan beden için yaşayanların topraklarında fiziksel bir eşdeğer oluşur ve doğal bir hızda aşınmasına ve çökmesine izin verilir.

Arnhem Land[18] Bölgesi'ndeki Yolngular ölümlülüğe daha felsefi bir çözüm bulmuştur. Onlar için her insanın iki ruhu vardır. Fiona Magowan, 'Ruhun birisi' diye yazıyor: "Barışçıldır ve ölüler diyarına, o yerin gücünü ve kişinin yaşadığı toprakları bünyesine katarak döner". Bu ruh *birrimbirr* olarak bilinir. 'Diğeri, *mokuy* olarak bilinir, yaşayanların dünyasından ölüler diyarına ve yaşadığı topraklara gitmesi için kılavuzluğa ihtiyacı olan haşarı bir ruhtur.'

ATALARIN YARDIMI

Aborijinler arasında ve Okyanusya'daki birçok yerli halk arasında çok sayıda kabile ayini, yaşayanlar ile ölüler arasındaki etkileşimle ilgilidir. Miras kalan kılıklar ve geleneksel totemler ataların hatırasını çağrıştırır ve bu şekilde ruhsal güç atalardan süzülür. Derinin boyanarak desenlendirilmesi antikçağların görüntülerini can-

18 Avustralya'nın Kuzey Bölgesi.

lı tutmaya, yaşayanları geç atalarıyla özdeşleştirmeye yardımcı olur. Genellikle cilt, ölümün beniz solgunluğunu kopya etmek için gri kül veya kil ile boyanır. Bazı Avustralyalı Aborjinleri kendilerini iskelet gibi boyarlar. Yeni Gine'nin doğudaki dağlarında 'çamur adamlar', baştan aşağı beyaz-gri kille boyanır, parmaklarına kemik gibi gözükmesi için bambu tüpleri geçirirler ve yüzlerini sırıtan kuru kafaya çeviren geniş maskeler takarlar. Savaş dansçıları, savaşırken yanlarına yalnızca kabilenin yaşayan savaşçılarını değil atalarının ruhlarını da aldıklarına dair düşmanlarını ikaz eder.

Ataların yaşayanların yardımına gideceği fikri Batı Avrupa kültüründe bile geçerlidir. En ünlüsü, belki de efsanevi Kral Arthur'un şövalyeleri ile birlikte bir tepenin ortasında uyuduğunu ve ancak ihtiyaç duydukları saatte ülkeyi kurtarmak için uyanacağını anlatan bir İngiliz geleneğidir.

Boş bir kil maskesi, pürüzlü bir sırıtış ve kemikli görünümlü bambu parmaklar Papua Yeni Gine'nin çamur adamına atasının iskelet görünümünü verir.

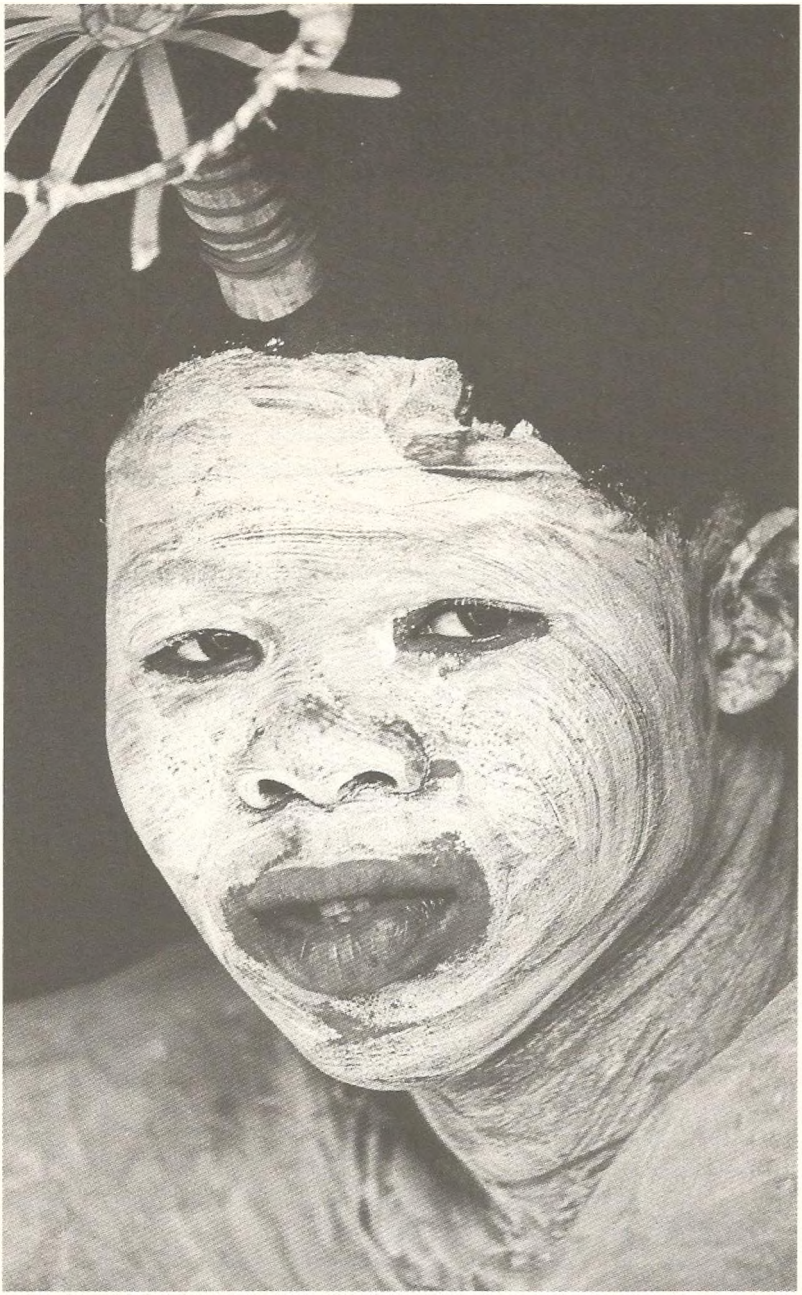

'Savaş makyajı' olarak bildiğimiz şey, genellikle yaşayanlar (Xhosa'nın başlattığı gibi) ile ölü ataları arasındaki ritüel bağlantıya vurgu yapmak için tasarlanmıştır.

İngiltere Shropshire'daki Demir Çağı kalesi olan Berth ve Güney Galler'deki Pontneddfechan yakınlarındaki Craig y Ddinas gibi çeşitli alanların, ataların ebedi istirahatları için ayrılmış oldukları ileri sürülmüştür. Bu tür hikâyeler oldukça sevilir ancak genellikle renkli 'masallar' olarak önemsenmemiştir; fakat tarihte, insanların atalarının yardımına çok daha fazla bağımlı oldukları zamanlar olmuştur. En çarpıcı ve aynı zamanda en trajik örneklerden biri kuşkusuz Xhosa Sığır Öldürülmesi olayı olmalıdır.

Hikâye, Güney Afrikalı Xhosalıların bir taraftan İngilizlerin işgali diğer taraftan kötü hasatlarla kuşatıldıkları 1856 yılında başlar. Ancak topraklarının ele geçirilmesine, köleleştirilmeye ve kültürlerinin tükenmesine mahkûm olduklarını düşünmeye başladıklarında, genç bir kız kurtuluş mesajıyla gelir.

Nongqawuse daha 15 yaşındadır ve anne ve babası İngilizlere karşı savaşta öldürülmüştür. Gxarha Nehri yakınlarında amcası tarafından yetiştirilir. Nehrin kıyısındayken bir gün kutsal bir güven için görev almasını isteyen üç atasının ruhuyla tanıştığını söyler. Başka bir Xhosalı'yı tüm hayvanlarını katletmesi, tarlalarını ekmemesi ve nadasa bırakması için ikna etmesi gereklidir. Ataları bunun korkunç bir fedakârlık olacağını kabul etmiştir ancak gelecekte tayin edilen bir tarihte güneş her zamanki gibi doğudan değil batıdan kırmızı doğacaktır ve bu garip yeni şafakla birlikte bir mucize gerçekleşecektir ve böylece yüz misli ödüllendirilmiş olacaktır. Ataları ruh aleminden geri dönecek ve İngilizleri güçlü bir fırtınayla süpürecektir sonra Xhosa yönetimindeki ecdatlarına ait topraklara geri döneceklerdir. Yeni bir barış ve bolluk çağı başlayacaktır, sürüler yaylalarda gezinecek, tahıl ambarları altın taneciklerle dolup taşacaktır. Kehanette belirsiz olan hiçbir şey yoktur: 18 Şubat 1857'de, ölü ruhlar Güney Afrika kıyılarındaki belirli bir kayadaki belirli bir aralıktan sicim gibi akacaktır. Ancak bu büyük şeylerin gerçekleşmesi için, yaşayanların geçim araçlarını yok ederek rollerini oynamaları gerekmektedir.

Bu hikâye Xhosaların bu tür pervasız nasihatlere kulak vermeye hazır olmaları çaresizlikleri hakkında çok şey anlatıyor; takip eden birkaç hafta ve aylar boyunca ataların istediği şeyi yaptılar. Yüz binlerce sığır öldürüldü ve geniş yığınlar halinde yığılıp yakıldı bu sığırlar; mahsul dolu geniş alanları da yaktılar. 17 Şubat 1857'ye ge-

lindiğinde ve güneş her zamanki gibi doğudan yükseldiğinde açlık başlamıştı. Bundan sonra, atalarının söylediklerini gerçekleştirememeleri gerçekten hiç şaşırtıcı değildi; Xhosaların, açlıktan yavaş yavaş ölmekten başka ellerinden bir şey gelmedi. Takip eden aylarda, nüfusu yaklaşık 100.000'den 30.000'e düştü; 1858 yılına kadar yalnızca 26.000 kişi kaldı. Kurtarılmış olmak bir yana, Xhosa yoksul bırakıldı ve İngilizlerin hizmetine girmeye zorlandı. Sömürgecilerin işçileri olarak tıpkı korktukları gibi dışlanmış bir grup haline geldiler ve kültürel mirasları lağvedildi.

Zulüm görenlerden kurtulmak için atalarına bakan bir başka kuşatılmış grup, Amerika'nın batısındaki Lakotalar'dı. Nevada'daki Kuzey Paiute'lu bir Şaman olan Jack Wilson Wovoka'nın insanlığın yenilenmesi ile ilgili bir düş gördüğü zaman Lakotalar yıllar boyunca baskı altında kaldılar. 1889 yeni yılının ertesi günü güneş tutulması sırasında Şaman, Paiutelu atalarının geri dönüşünü ve Avrupalıların yok edilmesini öngördü. Kendisi bu kurtuluşu ölülerin onuruna özel bir 'Hayalet Dansı' da dahil olmak üzere ahlaki yenilenme ve ritüel düzenini barışçıl bir şekilde takip etmesi gibi görüyordu.

Bununla birlikte, bu kurtuluş mesajı diğer yerli halklar arasında yayılınca deli fişekler mesajı silah çağrısı olarak yorumladı. Bu fikir, yapılan dansın ataların ruhlarını çağıracağı ve bu ataların Kızılderilileri savaşta zafere götüreceği şeklinde algılandı. Lakotalı cesurlar militanlaştı ve beyazlara karşı isyan ederek direnmeleri gerektiği konusunda ikna oldular; kutsal "hayalet gömlekleri" onları her türlü zarardan koruyacaktı. Huzursuz bir ABD hükümetinin aşırı tepki göstermesinin soruna ne ölçüde katkıda bulunduğu bilim insanları tarafından tartışıldı ama bu arada huzursuzluk 1890 yılının sonunda şiddete yol açmış ve yetkililer açık bir şekilde paniklemişti. Gerginlik, bir seri çatışmayla yükseldi ve 29 Aralık'ta Wounded Knee'de 391 Lakotalı katledilerek doruğa ulaştı.

Şimdi Nijerya olan Yoruba, şaşırtıcı bir *orisha* ya da ruh yelpazesine sahipti; aralarında diğer Şaman geleneklerinde olduğu gibi atalar en önemlisiydi. Onları teselli etmek hayati önem taşımaktaydı, bu nedenle sürekli kurbanlar ve dualar sunuluyordu ve aralarındaki iletişim, *Ifa* olarak adlandırılan sistem aracılığıyla gerçekleşiyordu. Rahip, *buzios* adı verilen 16 küçük kabuğu kabaca dairesel bir şe-

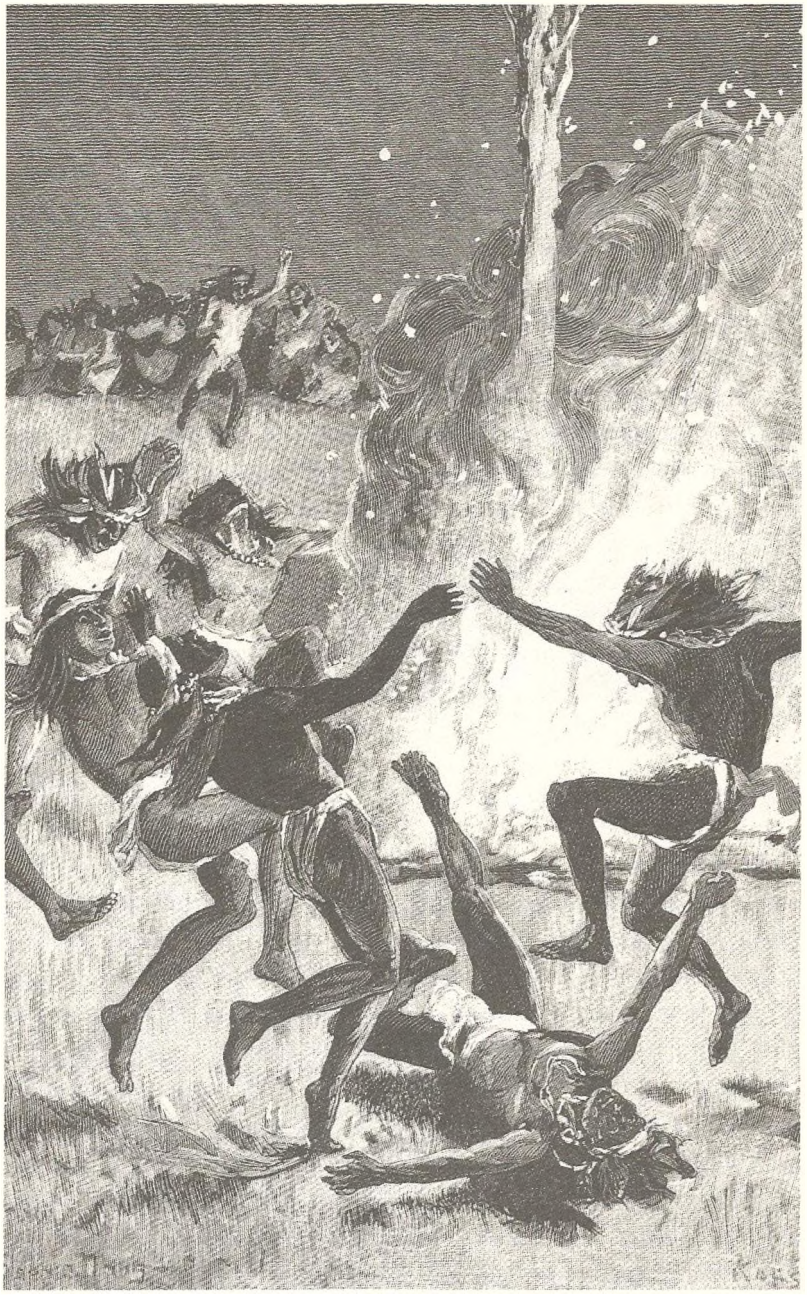

Amerika'nın büyük ovalarındaki beyaz yerleşimciler arasında Hayalet Dansı'nın korkutucu ehemmiyeti panik yarattı. Bu tapınma ilk başta barış anlayışıydı.

kilde yere atıyordu. Kabukların yere dağılma biçimine göre ölülerin mesajını yorumluyordu. Yoruba ve diğer Batı Afrika halklarının inançları Atlantik köle ticareti sırasında Yeni Dünya'ya ulaştı. Orada senkretik inançların temelini oluşturdular. Bunlardan en iyi bilinenleri Haiti'de uygulandığı şekliyle Voodoo ve Küba'daki Santeria'dır; her ikisi de ataların saygı gördüğü Katoliklik ile Afrika geleneklerinin birleşimidir.

XVIII. yüzyılda Batı Afrika'daki Dahomey krallığının monarşik sistemi için çok önemli olan *kpojito* makamı ölümlü dünyanın yönetiminde ölülerin yer almasının bir başka yoluydu. Yeni bir kral tahta çıktığında başlıca dert ortağı ve danışmanı olarak kendisinden önceki yöneticinin geride bıraktığı eşlerden birini alırdı. Bu *kpojito* ya da 'saltanat ortağı' kralın yanında neredeyse onunla eşit şartlarda hükmederdi. Aslında, çoğu kez krallığın gerçek hükümdarıydı. Akademisyenler dönemin toplumsal cinsiyet politikasıyla ilgili bu geleneği işaret ettiler ancak bu durum ölümün tarihi bağlamında daha da önemlidir. Bu müessese hanedanlığın devamından daha fazla bir şey öneriyor gibi görünüyor çünkü *kpojito* halefinin saltanatlık dönemiyle ilgili ölü kralın iradesini bünyesinde barındırıyor.

EN ÜST DÜZEY ATALAR

1656'da, Peru kasabası San Pedro de Hacas'taki İspanyol misyonerler, Kızılderililer arasındaki pagan uygulamalarının kökenini tespit etmek için kararlı bir şekilde yamaç çevrelerindeki bir dizi mağara aramaya başladılar. İki yıl boyunca, sistematik bir şekilde 'ölü sayımı' yaptılar. Bir mağarada 214 mumya vardı; başka birisinde 471; Ayllu Carampa'daki bir mağarada ise 738'den fazla mumyalanmış beden buldular. Bu insanların akrabaları, yaşayan yaşlılara nasıl davranıyorlarsa onlara da aynı saygı ile davranıyorlardı; onları yılın belli zamanlarında dışarı çıkarıp yiyecek ve içecek sunuyor hatta onlara yeni kıyafetler giydiriyorlardı. Bu ritüel atalarına özellikle ekim ve hasat zamanlarında topluluklarına iyi şans getirdikleri için teşekkür etme yoluydu ve İnka İmparatorluğu'nun fethinden yüzyılı aşkın bir zamanda gerçekleşiyordu. Rahipler, eski inançların ne kadar ısrarla sürdüğünü görünce çok şaşırdılar.

İlk İspanyol istilacılar 1532'de İnka'nın başkenti Cuzco'ya geldi-

ğinde ölülere verilen statü karşısında şaşkınlık geçirdiler. İnka kralı atalarının mumyalarına baş imparatorluk danışmanları gibi bakıyordu ve tüm devlet törenlerinde 'tanıklık' için dışarı çıkarılıyorlardı. İstilacılardan şövalye Pedro Pizarro hayretle bu mumyalara nasıl saygıyla davranıldığını ve rahat etmeleri için neler yapıldığını şu şekilde aktarıyor:

> İnsanların çoğu ölülere hizmet ediyordu; onları her gün ana meydana çıkarıp yaşlarına göre her birini halka halinde oturtuyorlardı. Orada erkek ve kadın konuklar yiyip içiyorlardı. Katılanlar ölülerin önlerinde her biri için ayrı ayrı ateş yaktılar... Ve yaşayanların yediği her şeyden ölülerin de yemesi gerektiği için daha önce ölülerin önlerine koydukları her şeyi yaktılar.

Mısır'da olduğu gibi Peru'nun da kurak havasında bedenler doğal olarak bir noktaya kadar mumyalanabilmişti ancak işlemi tamamlamak için yapay araçlar kullanılmıştı. Bu teknikler, Anda bölgesinde İnka'nın yükselişinden yüzyıllar öncesinde kullanılıyordu: Bilinen

Mısır dışında, Peru muhtemelen dünyanın en ünlü mumyaların olduğu yerdir. Kuru çöl havası bedenleri doğal olarak kurutmuştur.

ilk mumyalar, günümüzde Peru ve Şili sınırları boyunca yaşayan Chinchorro halkı tarafından 8000 yıl önce yapılmıştır. Bu halk kıyı balıkçılığı yapmasına rağmen yerleşim alanları belki de dünyadaki en kurak yer olan Atacama Çölü idi. Buna rağmen, doğa hakkında geliştiler, cesedi sadece iç organlarını değil etini de kazımadan önce onu dışarı yatırıyorlardı ve daha sonra deriyi iskelet üzerine yerleştiriyorlardı. Yüz, bir kil maskesi ile donatılıyordu ve kafasına, bir zamanlar yaşamış olan kişiye mümkün bir benzerlik sağlamak için kendi saçlarından peruk takılıyordu. M.Ö. 400 yıllarına gelindiğinde, Peru halkı ölülerini çömelme pozisyonuna getiriyordu; dizleri çenelerinin altında hizalanmıştı; böylece bedenden sıvılar boşalabiliyordu. İnka zamanlarında, ortaya aralarında bir dizi şifalı bitki, doğal reçine ve bir katran uygulanması da dahil olmak üzere yeni incelikler de çıkmış gibi görünüyor.

Yaklaşık 8000 yıl önce, Şili'nin Atacama sahilindeki Chinchorrolar dünyanın bilinen bazı en eski mumyalarını yapmaya başlamıştır.

Nasıl yapılırsa yapılsın sonuçların etkileyici olduğuna şüphe yok. Bedenleri o kadar mükemmeldi ki, saçları, kaşları, kirpikleri, hepsi vardı, diye hatırlıyor tarihçi Garcilaso de la Vega.

> Hayatta olduklarında giydikleri kıyafetler içindeydiler... Genellikle Kızılderili erkeklerin ve kadınların oturdukları şekilde oturuyorlardı, kolları, sağ kol sol kolun üzerinde olmak üzere çapraz bir şekilde göğüslerinin üzerindeydi ve gözleri aşağıya doğru bakıyordu. Wayna Qapaqh'ın parmağına dokunduğumu hatırlıyorum. Ahşap bir heykelinkine benzer şekilde sert ve katıydı. Çok hafif oldukları için herhangi bir Kızılderili onları evden eve kollarında veya omuzlarında rahatlıkla taşıyordu. Beyaz çarşaflara sarmalamış olarak taşıyorlardı, Kızılderililer yere eğiliyor inlemeler ve gözyaşları ile saygı gösteriyorlardı ve bazıları İspanyol şapkalarını çıkarıyordu.

İspanyollar, buldukları bütün mumyaları yaktılar, ancak geleneği tamamen ortadan kaldırmayı başaramadılar. Aslında, bu geleneğin günümüze kadar sürdüğü iddia edilebilir. Kısa bir süre içinde San Pedro de Hacas halkı mumyalar olmadan da idare edebileceklerini göreceklerdi çünkü Aziz Peter Katolik bayramı ve Katolik Yortusu'nun bir tür mumyalama töreni vardı. İspanyol 'yok etme kaydı'nda bir adam, Hacas Poma'nın tanıklığını anlatıyor:

> Ve diğer yaşlı adamlar toplantı alanına biraz koka dökerdi ve festival gününün gecesinde vecochina yaparlardı; yani tüm yerel akrabalar ve o bölgede oturan papazlar, putların vekilleriyle birlikte ve onlara kendi dillerinde, eski tarz şarkılar söyleyerek ve dans ederek küçük davullarla eşlik eden yaşlı kadınlar eşliğinde yola koyulurlardı. Kendi mumyalarının ve huacaslarının [kutsal mekânlarının] eski hikâyelerini ve eski hallerini anlatacaklar, içip sarhoş olacaklardı. Gün doğumuna kadar bunları yapmaya devam ettiler, bütün gece uyumadan bir yerleşim bölgesi ile diğerleri arasında yarışmalar ve takım maçları düzenlediler. Bu batıl inanışa göre, ilk önce uykuya dalmış olan bölge ya da ekip kaybedecekti ve putlarına nasıl doğru bir şekilde ibadet edeceğini bilememekten muzdarip

olacaklardı. Uyumayan ekip, zafer kazanır ve saygı görürdü çünkü bu bir ayindi ve kendi pagan törenleriydi.

Ölüler orada mumya olarak olamasalar da anılar olarak vardılar. Bu parti yapmak için iyi bir bahane değil midir? Elbette ve yine de, aynı zamanda amacı olan bir eğlencedir. Eğlence düşkünleri *Chicha* (mısır birası), heyecan ve bitkinlik arasında bir hezeyan durumuna ve Şamani ayininin çılgınlığından farklı olmayan bir duruma girerlerdi.

Bugün bile, Peru'nun taşra bölgesinde birçok kişi *Ayar Mayar Killa* Festivali'ni kutluyor; kelimenin tam anlamıyla "Ölüyü taşıdığımız ay" anlamına geliyor. 2 Kasım akşamı, kilise takviminde Bütün Ruhların Günü olarak düzenlenen bu festival iki geleneğin, Hıristiyan bayramı ile Kolomb öncesinin birleştirilmesi anlamında bir 'senkretik' festivaldir. (Gerçi 1 Kasım'da 'Tüm Azizler' bayramının ve 2 Kasım'da 'Tüm Ruhlar' bayramının olması önceden var olan putperest ziyafetlerinin Hıristiyan meşruiyetinin senkretik 'bağlantısı'nı temsil ettiğini hatırlamak gerekir). Şehir mezarlığında mezarları restore ederken mutlu bir piknik yapmak için bol miktarda yiyecek ve içecek alınır. Max Milligan, buna "mezarlıkların canlandığı gün" der.

Taşlar yıkanır ve mezarlar boyanır. Bazıları portreler getirir. Herkes içki getirir ve öğleden sonra mutlu bir zindelik olur. Kafalar çember içinde bir araya getirilir ve aynı hizada öne eğilir ve herkes hatırlayarak gülümser. Çocuklar kahkahalarla çığlık atarak, hikâyelerde canlandırılan arkadaşlarının ve akrabalarının mezarları arasında birbirlerinin peşinden koşuştururlar. Kemikler toz haline getirilir ve güvenli bir yere konur. Sırayla aniden patırtılı bir neşe yükselir ve sessiz bir acı düşer. Bardaklar doldurulur ve Pacha Mama [İnka toprak Tanrıçası] için yere ve ölülerin içmesi için mezar taşlarına dökülür. Gün böyle sürer. Hikâyeler daha uzar, kahkahalar artar. Sessizlik genişler ve daralır. Işık tepenin arkasında battığında gürültü azalır. Erkekler mezarlık duvarına işemek ve rahatlamak için dışarı fırlamışken diğerleri sardunyalar arasında yuvarlak taşlara yaslanarak uyuklar. Bir kurdele ile süslenmiş bir büyükanne kafatası, hafifçe ağlayan bir adam tarafından özenle kucaklanır. Onu özlüyor ve onu eve götürmek

istiyordur. Herkese bu iyi bir fikir gibi gelir ve adam burnunu siler ve gülümser. Daha sonra soğuk ve karanlık bir ortamda sarhoşlar uyanır ve vedalaşarak orayı terk eder.

Meksika'da da tabi ki *D'de los Muertos*, Ölüler Günü için benzer şenlikler düzenlenmektedir. Yine aileler akrabalarının mezarlıklarına, mezarları düzenlemek, bakımını yapmak, tekila ve başka içe-

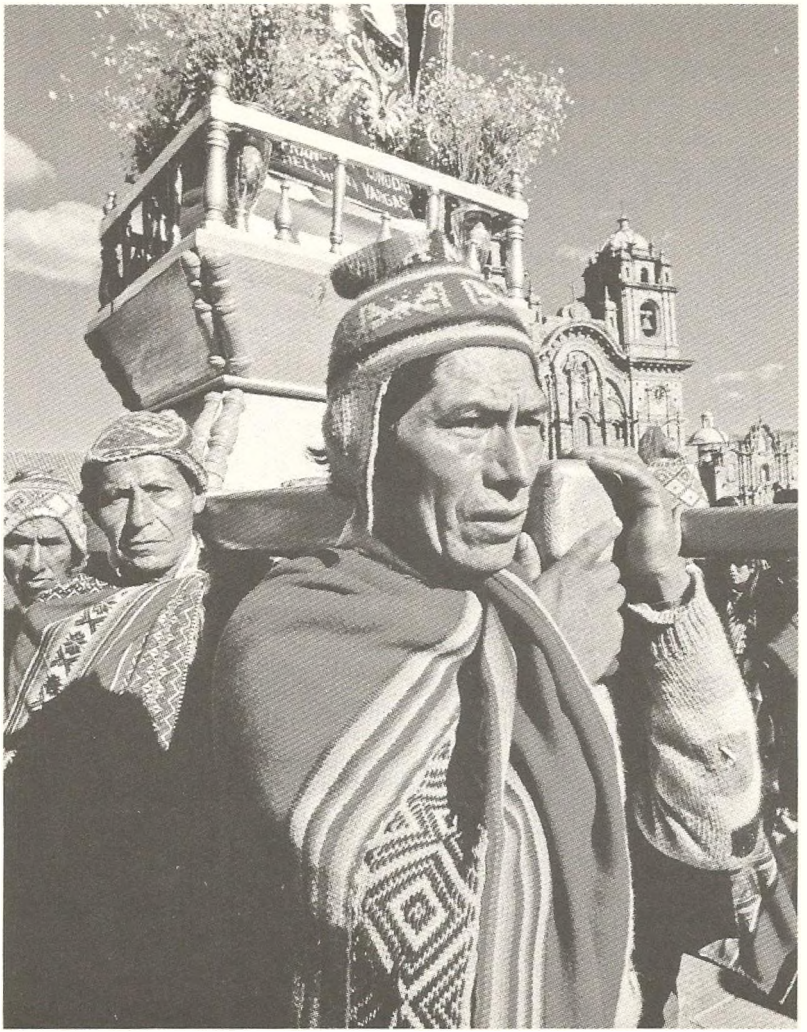

Bugün bile Hıristiyan bayramları, Peru'nun özellikle ölüyü anma törenlerine ait eski gelenekleriyle kutlanıyor.

ceklerle birlikte ölenlerin en sevdikleri çiçeklerin ve tatlıların yanı sıra özel kafatası şekilli şekerli kekleri sunmak için akın ederler. Genellikle bu, ölenin beğenilerini ve tercihlerini hatırlama fırsatıdır, örneğin; ölü çocuklara oyuncak hediye ederler.

Evde kutsal Meryem heykeli etrafında ölülerin fotoğrafları ve ibadetin gücünü simgelemek için mumlarla birlikte mabetler hazırlanabilmektedir. Gece çöktüğünde, fesatçı ruh, siyahlara bürünmüş eğlence düşkünleri gibi *calacas* ya da kafatası maskeleriyle caddelerde hüküm sürer. Geleneksel olarak, ipe dizilen kabuklar giyerler, şamata çıkararak ölüyü uyandırmak niyetindedirler.

Meksika'nın *Daia de los Muertos*'u sonbahara, 'Tüm Ruhlar'ın Hı-

Salisbury Katedrali'nde ibadet edenler için etraflarındaki büyük mezarlar onlara şehrin soylu ailelerinin önemini hatırlatıyordu.

ristiyan bayramının yapıldığı Avrupa'da olduğu gibi 'ölmekte olan yıl'a denk düşer. Ancak Peru, güney yarımkürede yer aldığı için, *Ayar Mayar Killa* baharda olur; ölüm ve doğurganlık düşüncelerini sembolik olarak birbirine bağlar. Ölülerin eski Slav festivali *Radunitsa* önemli hususlarda benzer bir festivaldir. Bu kadınsı festival, doğanın yeniden canlandığı ilkbaharda yapılırdı. Festival, XIX. yüzyılın sonlarında Rusya'nın bir bölümünde putperest kökenlerinin acı verecek derecede bilincinde olan Ortodoks rahibelerin protestolarına rağmen kutlanmaya devam edildi. Köyün kadınları ve kızları her yıl kilise mezarlığına yiyecek ve içecek götürüyorlardı. Aile mezarlarını ziyaret edip ağlayıp ağıt yakarak kendilerini tamamen üzüntüye gark ederlerdi. Ancak belirli bir noktada ruh hali değişir ve ölüler oldukça saygısız, hatta çirkin ifadelerle hatırlanmaya başlandığında yas yerini eğlentiye bırakmaktadır. İçkiler mezarlara ve yiyecekler yerlere dökülür, ölülerin de bayramı paylaştıklarını hissetmelerine izin verilir.

Déa de los Muertos, temasına rağmen daha kasvetli bir haleti ruhiye içindeydi. Ölüm, korkulacak bir şey değil eğlenceli bir ruh havasında geçirilecek bir şey olarak görülüyordu. Bu, sokaklarda ortalığı karıştırmanın ve medyada taşkın bir hicvin vaktiydi. Aynı şey, Britanya'nın All Hallows'un (Tüm Azizler) kısaltılmış haliyle Cadılar Bayramı (Halloween) için de geçerlidir. Amerika'nın pratik şakaları ve kabak feneri ile "şeker mi şaka mı" geleneği, Amerikan popüler kültürü tarafından çok geniş bir yelpazeye taşınmış olsa da aslında doğduğu yer olan Britanya Adaları'nda da iyi karşılanmıştı. Ölüler için Hıristiyan öncesi düzenlenen şölenler, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Amerika'ya orantısız sayıda göçmen gönderen Britanya Adaları'nın yoksul kısmı olan Keltik sınırlarında (Galler, İskoçya, Man Adası ve İrlanda) devam etti.

İlk özgün Cadılar Bayramı, ölülerin yaşayan dünyayı tekrar ziyaret etmesine izin verilen ve İrlanda'ya özgü bir festival olan *Samhain*'dir. Kutlamaların amacı, iyi ruhları ağırlamak ve kötüleri köşeye sıkıştırmaktır. Ölümlülerin sırları olmadığı için onlara fıstık veya meyve fırlatıp nasıl düştüklerini izlemek ya da geleceği anlamanın bir yolu olarak kargaların uçuşunu seyretmek veya evlenilecek kadın ve erkeklerin isimlerini ilan etmek için iyi bir zamandı.

Tüm bu eğlenceli ölüm festivallerinin altında yatan tabii ki daha

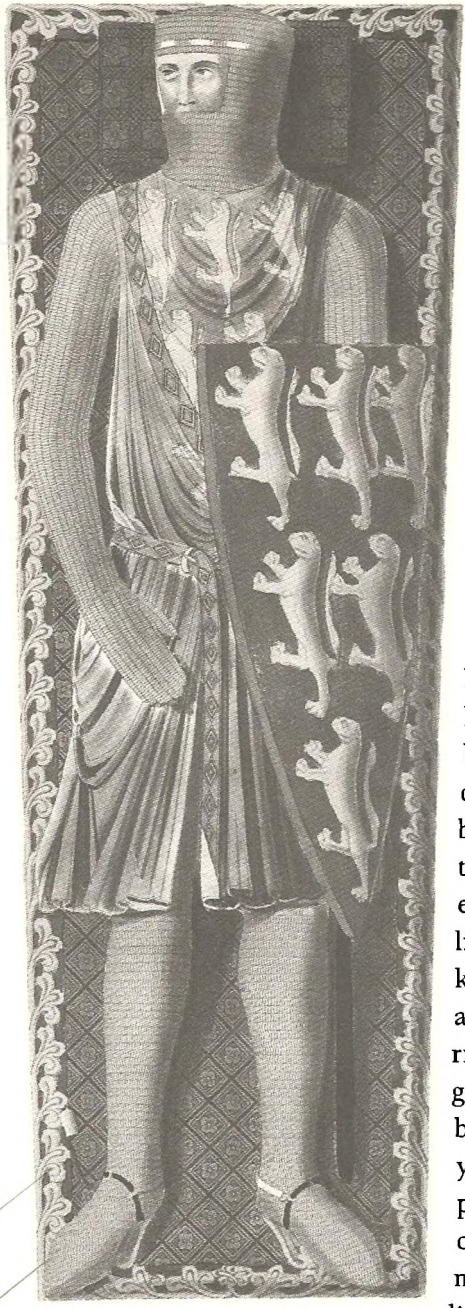

Salisbury Katedrali'ndeki William Longespee'nin mezarı.

genel bir ilke var: Ölümle ne kadar çok eğlenirsek onu o kadar zararsız hale getirebilir ve kendimizi korkudan kurtarabiliriz.

HANEDAN ÖLÜMÜ

XIII. yüzyılda inşa edilen Salisbury Katedrali'nin, 120 metre olan sivri kulesinin ucu kelimenin tam anlamıyla eski İngiliz gotiğinde yüksek bir noktayı temsil ediyor. İçindeki dar bir nef, zarif kemerler ve uzun pencereler dikeyliğe vurgu yapıyor: Bütün bu heybetli yapı askıya alınmış bir hafiflikte görünüyor. Bununla birlikte, her biri öncekinden daha sağlam ve etkileyici olan büyük ortaçağ mezarlarıyla topraklanmış bir yapıdır. En eski mezar, katedral inşa edilirken 1226'da ölen Salisbury kontu William Longespee'ye aittir. Bu mezar, o zamanların diğer aristokrat mezarları gibi, üzerinde içindeki kişinin boyunda bir heykelin olduğu yüksek bir tabladır. Longespee, II. Henry'nin gayrimeşru oğluydu ancak bu etkileyici mezar kendisine kuşkusuz belli bir meşruiyet kazandırmıştır.

Güney koridorunda yan yana ve elleri dua eder halde

(özenle boyalı kostümleriyle münzevi olmanın dışında her şey olabilecek gibi görünen) Sir Richard Mompesson ve eşi yatmaktadır. Bu kişiler XVIII. yüzyılda Salisbury toplumunda güçlü figürlerdi. Bununla birlikte, Hertford kontu Edward Seymour ve karısı Katherine'nin mezarı daha heybetlidir, yaldız ve mermer cümbüşü bir mezardır; kubbesi sanki katedralin kulesiyle uyaklı bir şekilde abartılı biçimde yukarıya doğru yükselir. Katherine, İngiltere Kraliçesi olan (sadece dokuz gün için) Lady Jane Grey'in kız kardeşi olduğu için kocasından daha kıdemlidir ve onun temsili heykeli kocasınınkinin biraz daha üstündedir.

Ayrıntı önemlidir. Bu büyük mezarlar genellikle içinde yatanları dua ederken gösterdikleri halde aslında dindarlıktan çok saygınlıkla ilgilidir. Batı Avrupa'nın ortaçağ aristokratları için atalar herhangi bir Sibirya Şaman'ı için olduğu kadar önemlidir. Atalarının onlar için bir servet olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Görkemli bir mezar hanedanlık gücü ve gururunun bir reklamıydı; yaşayan ailenin miras statüsünün bildirimidir.

Norfolk'un tüm düklerinin gömüldüğü Arundel Kalesi'nin Fitzalan Şapeli'nde olduğu gibi sonraki kuşakların birlikte ya da yakınında gömülmesiyle bu süreklilik mimlenmiştir.

İslam dünyasındaki hükümdarlar tarafından da benzer amaçlarla daha ihtişamlı mezarlar inşa edildi. Mısırlı Sultan Hasan'ın mezarı, boyutu ve güzelliğiyle hayranlık uyandırıyordu. Hasan, XIV. yüzyılda askeri darbeyle iktidarı ele geçiren Memluk askerleri –köle askerleri– arasında yer aldı. Bazı kinikler Hasan'ın bu şekilde kendi hükümdarlığını meşrulaştırmaya çalıştığını söyleyebilir. Bu büyük cami ve medrese kompleksini inşa etmesinin şüphesiz kendisine bir zararı olmadı. Dört büyük devasa *iwans*[19] veya sundurma pavyonları, içinde bir cennet atmosferi yaratan kubbeli bir çeşme olan merkezi bir avluda haç biçiminde gruplandırılmıştır. (Arabistan'ın çöllerinden göçebe kökenleri olan İslam'ın, bir tür stilize vahaya, yorgun gezginlerin dinlenebileceği güzel kızların beklediği yemyeşil bir bahçeye varmayı bir kurtuluş olarak görmesi pek şaşırtıcı değildir.) Bu göbek çevresinde medrese (İslam ilmi okulları) salon-

19 Üç tarafında duvar olan ve bir ucunun tamamen açık olduğu tonozlu bir salon veya boşluk olarak tanımlanır. Iwans, Sasani mimarisinin bir markasıydı, bu şekilde İslam mimarisine girmişlerdi.

ları sıralanmıştır ve yükselen kubbe altında türbenin kendisi vardır. Olayda, bilinmeyen koşullarda Hasan, Memlük hükümdarlarının ortak kaderi olan suikasta kurban gider; bu nedenle, uğrunda acılar çektiği bir mezarı asla olmaz. Oğullarından ikisi de burada yatıyor ve kendisinin bedeni hiç bulunmasa bile şöhreti hâlâ yaşıyor.

Kuzey Hindistan'ın Babür İmparatorlarının da mezara düşkünlüğü vardı. Bunların en müthişi elbette Agra'daki Tac Mahal'dir. Bu mezar doğumda ölen eşi Mümtaz Mahal için İmparator Shah Jahan tarafından 1630-1653 yılları arasında inşa edilmiştir. Uzaktan bakıldığında boydan boya uzanan güzel bahçeleri ve sıcağın titrek, puslu sisi arasında ve uzun havuzdaki yansımasıyla bize bir cennet kehaneti sunuyor gibi görünüyor. Her iki taraftan minareler ile desteklenen yuvarlak ve bombeli merkezi kubbesi gösterişsiz bir sadeliğin betimlenmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yakından bakıldığında şaşırtıcı bir coşkuya yol açıyor. Mermer duvarları ise süs cümbüşüyle zarif bir şekilde oyulmuş. Babür İmparatorluğu'nun doruk noktasında olmasının getirdiği geniş görüşlü hoşgörüye uygun olarak, bu yalnızca geleneksel İslami (Arap) değil, Pers, Türk ve Hindu etkilerini de ortaya koyuyor. Tac Mahal, evrensel olarak yalın aşkın şanlı bir anıtı olarak kabul edilmekle birlikte, aynı zamanda Babür iktidarı ve servetinin de bir anıtıdır.

KUTSAL YOLCULUK YERLERİ

Babür İmparatorluğu 1526 yılında, Müslüman bir mistik olan Hacı Ali'nin ölüp Mumbai'ye gömülmesinden yaklaşık yüzyıl önce kurulmuş. Efsaneye göre, büyük hac yolculuğunda veya Kâbe ziyareti için Mekke'ye yelkenle giderken çok uzun süren deniz yolculuğu sırasında ölmüş. Tabutunun dalgalara fırlatıldığı, ancak mucizevi bir şekilde Arap Denizi'nin karşı kıyısına çıktığı söyleniyor. Kıyıya vurduğu yerde yani cezir zamanında anakaradan ayrılmış bazı kayalar üzerinde büyük bir *darjah*, yani tapınak inşa edilir. Böylece hacının mezarına ev sahipliği yapan cami, Hinduların yanı sıra Müslümanların da hac yeri haline gelir.

Hac yüzyıllardır dinsel yaşamın bir safhası olmuştur ve bazen de büyük bir önem taşıyan toplumsal bir fenomen. Örneğin her yıl binlerce kişi tarafından seyahat edilen hac rotalarından oluşan bir

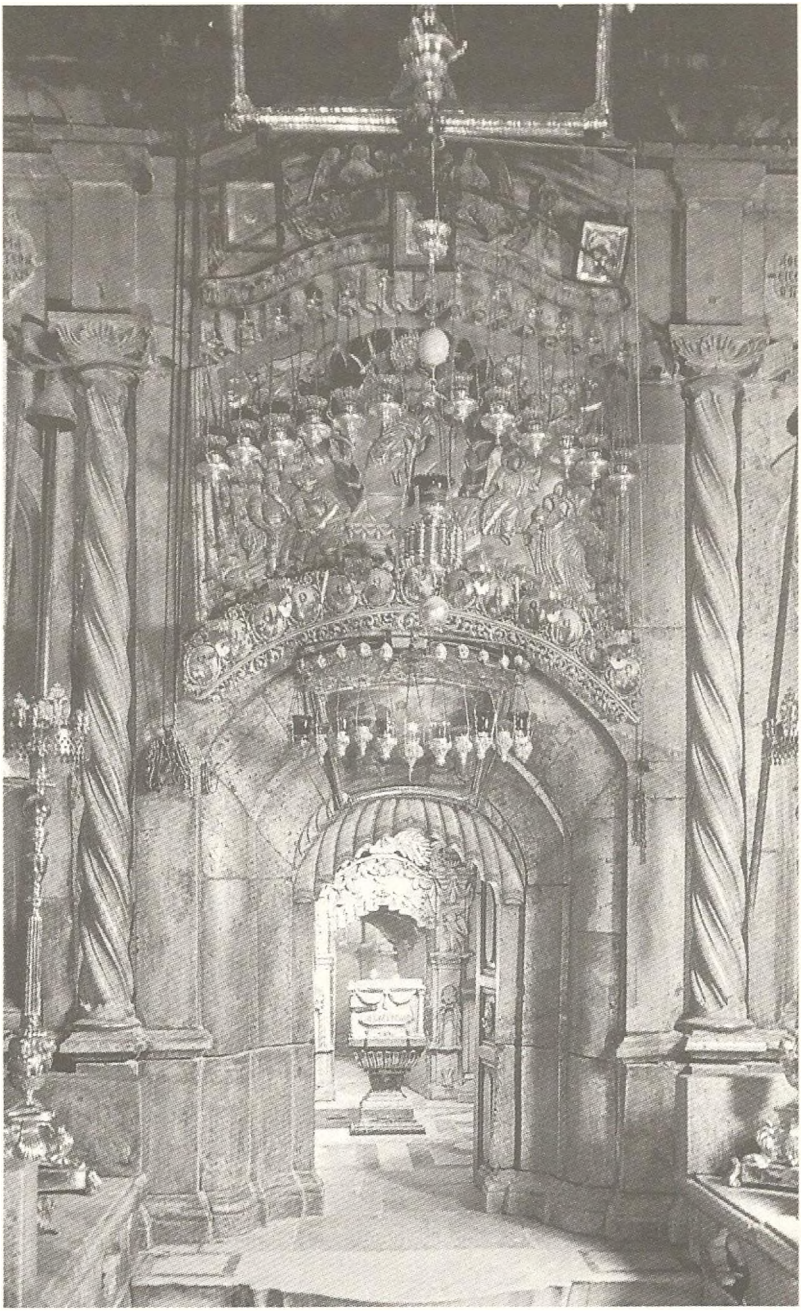

Kudüs'ün Kutsal Kabir Kilisesi, İsa'nın yattığı mezarın olduğu kutsal nokta için uygun bir ortam sağlamak üzere inşa edilmiştir.

ağ ortaçağ Avrupa'sına yayılmıştı. Kudüs'teki İsa'nın kutsal mezarlığından İskoçya'daki St. Andrew mezarı gibi yolculuk yapılan mabetler genellikle kutsal mezarlardır. İspanya'nın Galiçya kentindeki Santiago de Compostela'daki St. James mezarı, Canterbury, İngiltere'deki Thomas Becket'in mezarının ziyaretçileri ile rekabet ediyordu. Gerçekten de bir dereceye kadar rekabet vardı: Hacılar yemek

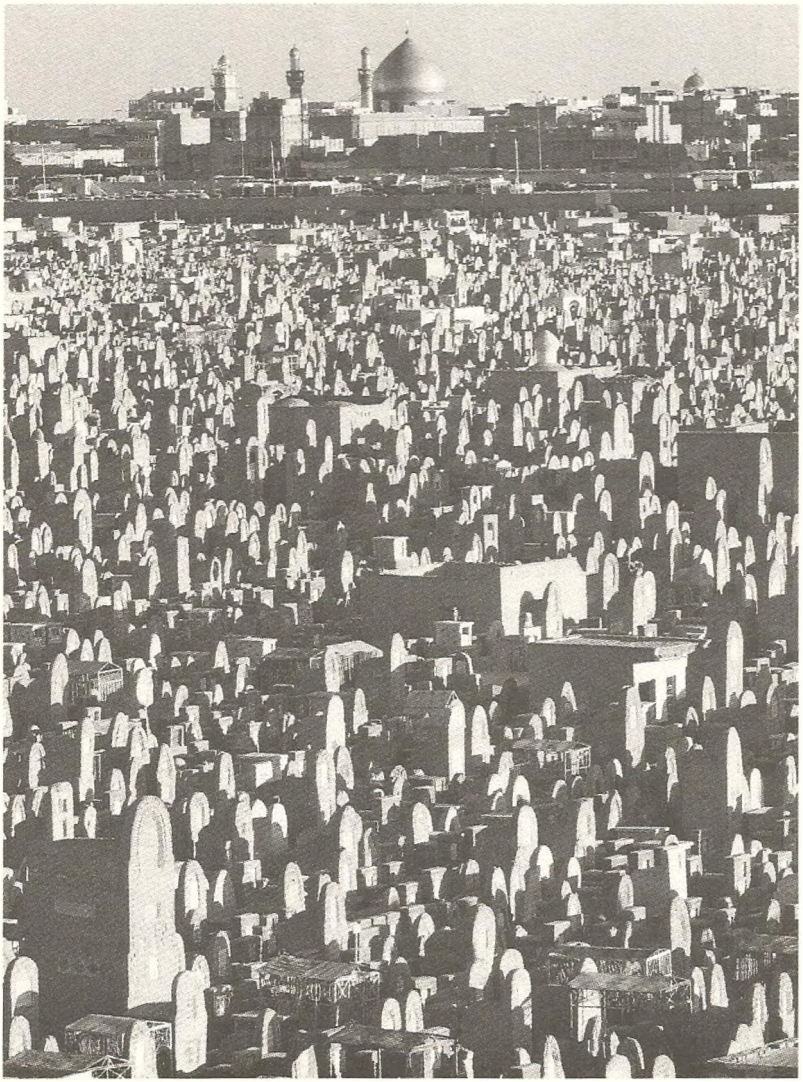

Dünyanın en büyük mezarlığı olan Necef'teki Wadi-us-Salaam mezarlığında belki de beş milyondan fazla kişinin mezarı bulunuyor.

yemek ve barınmak durumundaydılar ve onlara bu hizmetleri sağlayarak kâr elde edilmeliydi. Onların ihtiyaçlarını karşılamak için erken dönem bir turizm endüstrisi oluştu. Bu karşılaştırma ciddiyetten uzak bir karşılaştırma değildir. Birçok hac yolculuğu manevi sebeplerle yapılsa da bazıları evden ve işyerinden uzaklaşmak ve bol miktarda sosyal (ve belki de cinsel) fırsatlar için yapılıyordu. Geoffrey Chaucer'ın XIV. yüzyılın sonlarında yazdığı *Canterbury Tales*, çiftçiden şövalyeye, değirmenciden baş rahibelere, tüccardan kâtibe, St. Thomas'ın tapınağına gitmek için birbirlerine yolda eşlik etmek için bir araya gelen gezginlerden oluşan birbirinden tamamen farklı bir ekibi anlatıyor. Çalışmanın ana noktası, zaman geçirmek için birbirlerine anlattıkları masalların toplamıdır fakat aralarında çok sayıda komik konuşmalar geçer.

Bir şey gittikçe netleşiyor, haclardan bazıları göstermelik olsa da hac, ortaçağ dünyevi yaşamında hayati bir rol oynamıştır. Canterbury gibi bir tapınağın cazibesi basitçe sansasyonel olan ile dinin –modern bir göz için rahatsız edici– bir kombinasyonuydu. Kilise 1170 yılında Başpiskopos Thomas Becket'in öldürülmesinden sonra, Kral II.Henry'nin şahsında şövalyeler tarafından kutsanmıştı. Becket'in eski bir dostu olan Henry, İngiltere Kilisesi'nin başı olarak güvenilir bir müttefik edinme umuduyla onu dini bir göreve atar ancak Becket'in bağımsız düşüncelerinden usanır. Sonunda 'Beni bu problemli papazdan kurtarmayacak mısınız?' diye haykırır ve adamları bunu bir işaret olarak alır. Becket kendi katedralinde öldürülür. Ölümü tüm kiliseyi öfkeye boğar ve Becket üç yıl boyunca aziz ilan edilir, mezarı da hemen bir hac yeri haline gelir. Öldüğü saatler içinde kör bir kadın Thomas'ın kan lekeli elbisesine dokunarak iyileştiğini iddia eder ve hemen ardından günde neredeyse on adet mucizevi olay olur. Nakit para kazanmak için girişimci rahipler içinde şehit kanı olan şişeleri ve Becket'in kıyafetlerinden kalanlar olduğu düşünülen parçaları satmaya başlar.

Ortaçağ dindarlığının bu yönü bugün bize tuhaf bir şekilde 'fetişist' görünür ancak azizle temasta olma hissi hac yolculuğunun bir parçasıdır. Mezarlar boyut olarak ve gösterişlilik açısından büyüdükçe, inançlıların kutsal varlığa yaklaştıkları hissine kapılmaları için boşluklar veya 'sıkışık alanlar' bırakılır. 1066 yılında 'günah çıkartan papaz' unvanını alan kral Aziz Edward'ın ölümünden son-

Yeni Delhi'deki Şii hacılar, Aşure Günü'nde Hüseyin Bin Ali için ayinlerinde kendi kendilerini cezalandırarak yas tutuyorlar.

ra kurulan Westminster Manastırı'ndaki mezarı buna bir örnektir, ancak XIII. yüzyılda Manastır Kilisesi (Abbey) yeniden inşa edildiğinde sökülüp değiştirilecektir. Bir başka örnek, 1099'da ölen St. Osmund'un mezarı hâlâ Salisbury Katedrali'nde görülebilir.

Bugün hâlâ Şii hacılar Muhammed'in kuzeni ve damadı Ali'nin gömüldüğü söylenen Irak'a uzanan Fırat nehrindeki Necef kasabasına akın ediyorlar. (Buna rakip bir geleneğe göre Ali'nin gömüldüğü yer olan Afgan şehri Mazarit Şerif'tir ki burası da Şii hacılar için önemli bir yerdir.). 661 yılında ölen Ali'nin yeri Şii İslam için Pey-

gamber'in seçilmiş halefi olarak özeldir: İlk imam veya liderdir. Sünni Müslümanlar, İslam'ın *sunna* (sünnet) veya geleneklerine bakarak kendi otoritelerini halife sülalesi aracılığıyla yönlendirir, Şiiler ise imamların haleflerine başvurur. Ali'nin mezarının bulunduğu İmam Ali Camii, çok önemli bir türbedir. Ancak yaşayanlar buraya hac yolculuğu yapmışsa da birçok kişi ölünce gider: Caminin yanında, dünyanın en büyük mezarlığı olan Wadi-us-Salaam (Barış Vadisi) altı kilometre karelik bir alan üzerinde yer alır. Beş milyondan fazla mezarı içerdiğine inanılmaktadır.

Necef'in yaklaşık 78 km kuzeyinde, 680'de önemli bir savaşın görüldüğü Kerbela şehri vardır. Ali'nin oğlu Hüseyin Bin Ali, kendisine göre İslam'ın gerçek ruhunu savunmak için Üçüncü İmam, Emevi Halifesi I.Yezid'in ordusuna karşı bir Şii gücünü yönetir. Ama halife kazanır ve Hüseyin öldürülür; onun küçük kardeşi Abbas da aynı savaşta ölür. İki kardeş Şii'nin en kutsal alanlarından biri ve Kerbela'nın hac merkezi haline gelecek olan ikiz mabetlere gömülürler. Bu şehitler için tutulan yas her yıl Aşure Günü'nde Şiiler tarafından göğüslerini döverek ya da bazı durumlarda kendilerini kırbaçlayarak törensel bir keder ile yenilenir. Irak'ın laik (ancak Sünni eğilimli) Baas Hükümeti, 2003 yılındaki Saddam Hüseyin'in düşüşünden sonra yeniden başlatılmış olsa da, Kerbela'daki yıllık Aşure anma törelerini önlemek için elinden geleni yapar. O zamandan beri Kerbela ve Necef'teki tapınaklar, Şii ve Sünni gruplar arasındaki savaşta ön plana çıktı ve bu yüzden geleneksel haclar dağıldı.

Moskova Kızıl Meydanı'nda 1924'te ölen Lenin için yapılan anıtmezar bir hac yeri olduğu kadar devrimci bir lider için inşa edilmişti. Mezar, Kremlin duvarlarının gölgesinde büyük ve alçaktı. İlk önce ahşaptan yapılmış (sadece yedi yıl sonra taş ile inşa edilmişti), kısmen Persler'in Cyrus mezarı modelindendi. Lenin'in mumyalanmış vücudu kamusal olarak sergilenmek üzere açık bir lahit içine yerleştirildi; başından itibaren Sovyet otoritelerinin niyeti buydu. Liderin cesedinin sergilenmesi, Lenin'in hayatta olduğu dönemde yaratılan "kişilik kültü"nün mantıklı bir devamıydı. İlk birkaç hafta içinde saygılarını göstermek için 100.000'den fazla Rus ziyaret etti ve o zamandan itibaren insanlar Lenin'in cesedinin yanından geçmek için sıraya girdi. Stalin 1953'te ölünce Lenin'in mezarı yanındaki yerini aldı ancak 1961'de mezarı kaldırıldı. Lenin, 1989'da ko-

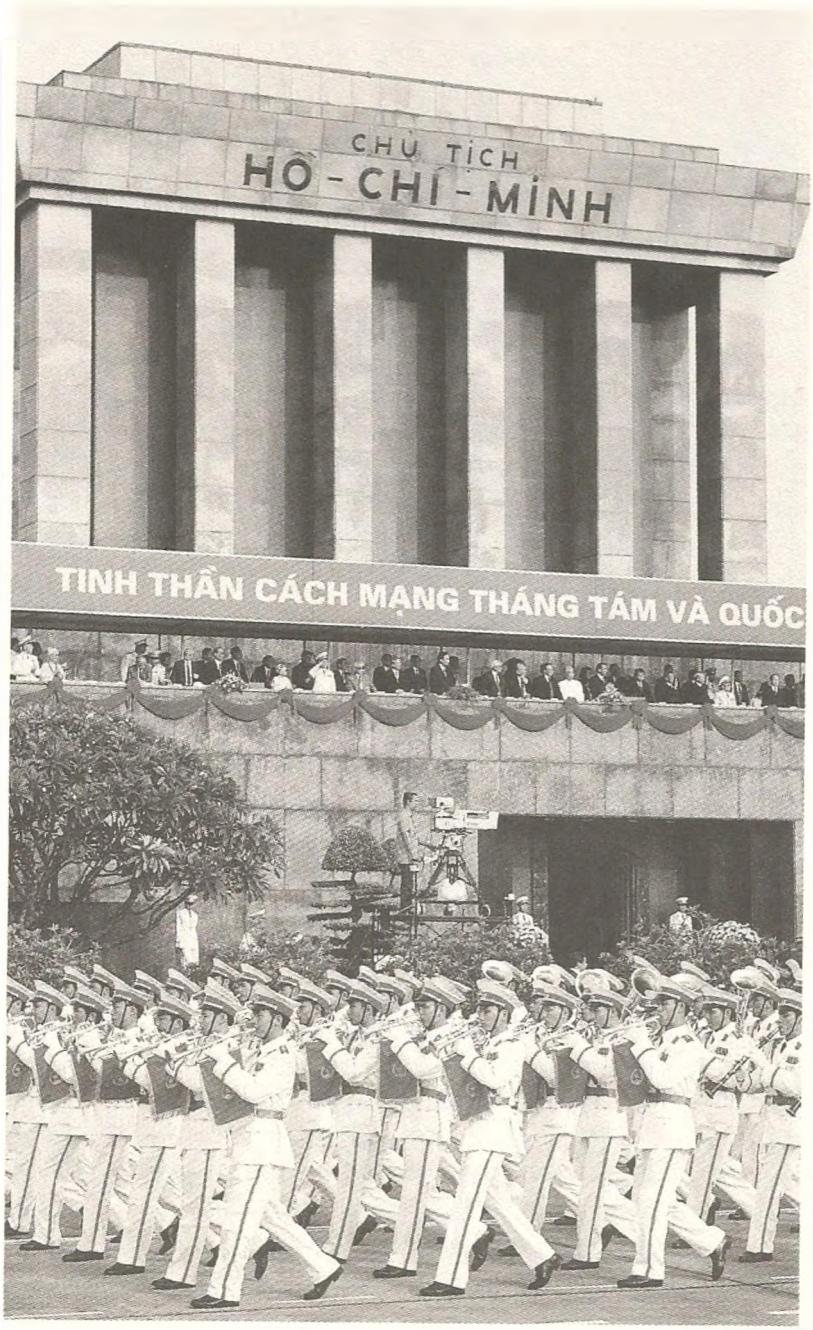

Askerler, son liderin açık talimatlarına karşı koyarak Hanoi'deki Ho Şi Minh'in anıt mezarı geçit törenindeler.

münizmin çöküşünden sonra cazibesini yitirmedi; destekçileri hâlâ eski Sovyetler Birliği'nin dört bir yanından görmek için geliyorlar. (Diğer komünist liderler Çin'in Başkanı Mao'dan Vietnam'daki Ho Şi Minh'e kadar aynı şekilde sergilendiler; Arjantin diktatörü Juan Peron, eşi Evita'yı 1955'te devrilmeden önce aynı şekilde sergilemek istiyordu.)

Alenen ateist bir devletin bu tür tapınak oluşturması ironik görünebilir ki bu SSCB'nin genel olarak ölümü ele alma biçiminin bir parçasıdır. Yetkililer Sovyet hayatında eksikliği görülen bir maneviyatı sentezlemeye çalışıyormuş gibi, İkinci Dünya Savaşı sırasında kaybedilen milyonlarca insana "Büyük Vatanseverlik Savaşı"na ilişkin yarı dini bir anı kültü kurmak için çok uğraş verdiler. Her şehir merkezinde, ebedi alev donatıları, bilinmeyen asker mezarları ve diğer anıtlar yaratılmış ve bunlar vatandaşlık törenleri odağı haline getirilmiştir. Aynı dini ruhla (eski Slav geleneğinin çok daha neşeli ilginç bir yansıması olsa da), yeni evlenen çiftler nikâhtan hemen sonra ölülerin fedakarlığını onaylamak için yerel savaş anıtına doğru giderlerdi.

ÖLÜ İLE KONUŞMA

İkinci Dünya Savaşı'ndaki Batılı müttefiklerin kayıpları Sovyetler Birliği'ninkine benzemiyordu. Almanya bir mezardı ama anılmak için çok az motivasyon vardı. Ancak Birinci Dünya Savaşı'na (1914-18) verilen tepki çok farklıydı: 'Büyük Savaş', İngiliz gençlerini ve özellikle de daha önceki savaşlarda daha az savunmasız kalan ayrıcalıklı 'subay sınıfını' da yıkıp geçmişti. Tarihçi Jay Winter "yas tutan toplulukları" yazarken abartmıyordu ve bu sadece İngiltere ve Avustralya gibi İngiliz Milletler Topluluğu ülkeleri için değil, Fransa ve Almanya için de geçerliydi. Matemliler için her zamanki gibi destek sistemleri vardı, fakat genel amacı ölüleri göz önüne alan daha az tanıdık stratejilerdi. Bilhassa her yerde savaş anıtları ortaya çıktı. Bu tür anıtlar Britanya'da yalnızca her kasaba ve şehirde değil, küçük köylerde de görülebilmektedir. Tek tek kiliselerin, öldürülen cemaat mensubu kişiler için anıtları vardır. Bu anıtlardan ülkenin en prestijli devlet okullarında da bulunmaktadır; bu okulların öğrencilerinin birçoğu üniversiteden ziyade doğrudan ön cepheye ve ölüme

gidiyordu. İş yerlerinde de anıtlar vardır: Örneğin Edinburgh'daki Waverley İstasyonu, düşen demiryolcularını anmak için bir yazıta sahip. Londra'nın banliyösündeki Upper Norwood Postanesi'ndeki çalışanlar için bir yazıt bulunuyor ve tüm ülkede baştan aşağıya sayılamayacak kadar çok anıt mevcuttur.

Ancak birçok aile sevdiklerini sadece anılarında canlı tutmak istemiyordu. 1920'li yıllarda maneviyat patlaması yaşandı. Uygulama yeni değildi. XIX. yüzyılın ortalarından bu yana 'öteki taraftaki' ölüler ile iletişim kurma girişimleri devam ediyordu ve bir dizi medya dolandırıcılık yaptığı için açığa çıkarılmıştı. Her şeye inanan kişileri şaşkınlığa uğratan 'masayı titretme' sırları, artık akılcı bir şekilde açıklanmıştı. Bununla birlikte inanç tamamen yok olmadı: Eğitimli olanların bile en azından ölüler ile iletişim fikriyle flört etmeye hazır oldukları XIX. yüzyılın ikinci yarısında hayalet hikâyeleri moda oldu. Charles Dickens ve Elizabeth Gaskell gibi tanınmış Hıristiyanlar da dahil olmak üzere saygın ana akım yazarlar bu türe katkıda bulundu. Aynı şekilde Henry James gibi 'entelektüel' yazarlar ile Sheridan Le Fanu gibi uzmanlaşmış 'korku' yazarları da bu türe katkıda bulundu.

Büyük Savaş'tan sonraki yıllarda spiritüalizm sosyal ve kültürel yaşamın merkezine yerleşti. Akla uygun şüphecilik pek çok kişinin hissettiği ham kedere uygun değildi. Yazar Arthur Conan Doyle buna bir örnektir. 1906'da karısını kaybettikten sonra Sherlock Holmes'un yaratıcısı zaten yalnızdı. Ancak savaş onu, oğlundan, bir erkek kardeşinden, iki kayınbiraderinden ve iki yeğeninden mahrum etti. Ne bu ölçekte bir kayıp ne de onun gittikçe derinlemesine daldığı ruhsal sorgulamalar alışılmadık bir şey değildi.

Canlılar ve ölüler dünyası arasında mesajlar götüren özel güçlere sahip erkek ya da kadın gibi spiritüalist bir araç birçok bakımdan Şaman'ın modern, kentsel bir versiyonudur. En eğitilmiş olanların bile ağır matem dönemlerinde spiritüalistlerin sözlerine tepki veriyor olmaları belki de şaşırtıcı olmamalıdır. Daha geleneksel öğretilerdeki güçlü inançlar dahi, 'daha önce' gitmiş olanlarla doğrudan iletişim sağlamamaktadır ve öyle görünüyor ki, bir yere kadar bunun olmasını arzulamaktan başka bir şey yapamıyoruz.

Birinci Dünya Savaşı'nın korkunç sonuçlarından etkilenmeyen hiçbir topluluk yoktu. Bu anıt da Port Ellen'da, İskoçya'da bulunmaktadır.

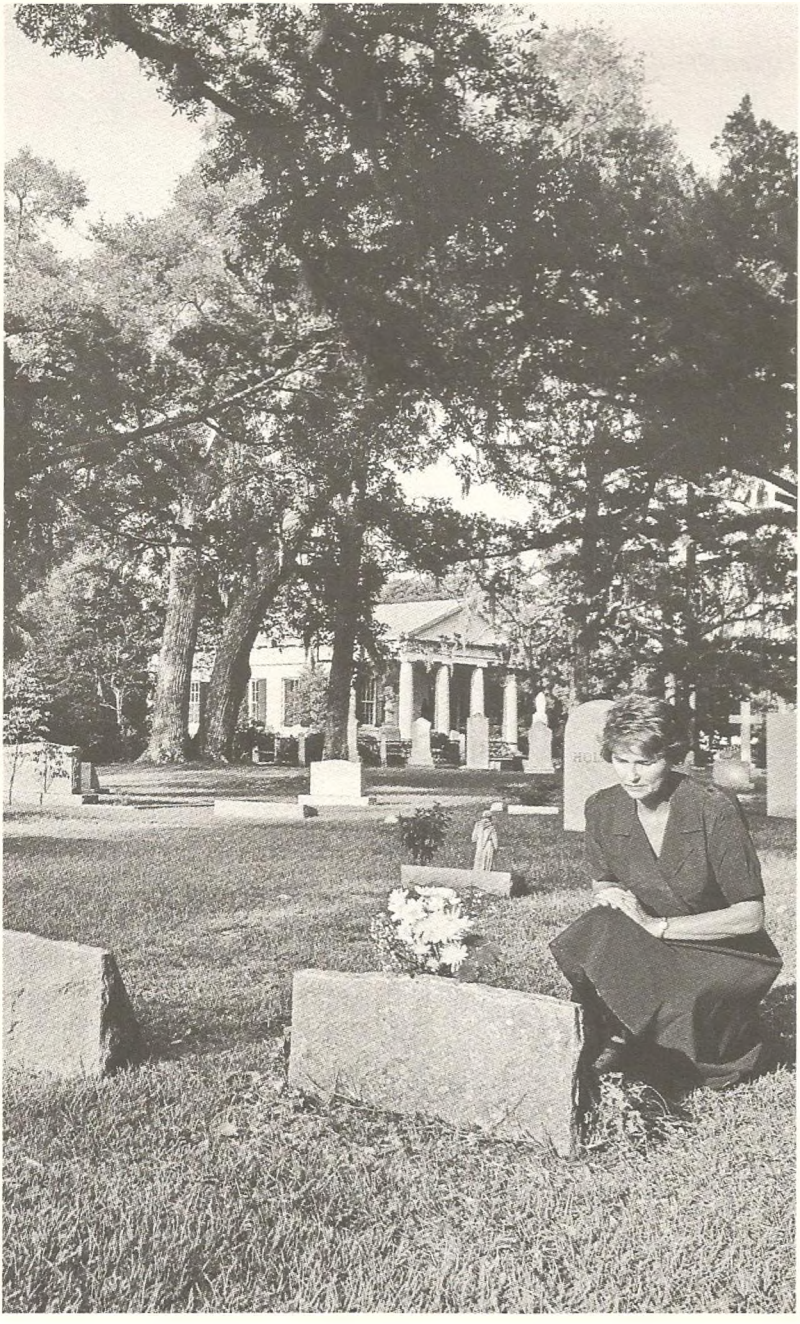

En modern toplumlarda bile ölülerin yaşayanlar üzerinde etkisi devam eder. Bu fotoğrafta Pawley Ada'sında, Amerika'da bir mezar başında yas tutuluyor.

BÖLÜM 5
TALEPKÂR ÖLÜ

Günümüzde bile, Haiti'nin uzak kırsal bölgelerinden birinde bir ev ziyareti yaptığınızda önce evin yanındaki mezara su dökmeniz gerekir. Bu, ailenin yaşayan üyeleri ile herhangi bir görüşmeden önce ataların itibarını güvence altına almak için her zaman nazik ve tedbirli olan hane halkının ataları için yapılan bir ikramdır. Farklı kültürlerde farklı yollarla ölüler yaşayanlar üzerinde hak talep ediyor, sadakatlerini izliyor, mezarların ötesinden itaat etmelerini emrediyorlardı.

Yas sadece bir acı ifadesi değildir, ölüme hürmetimizin bir parçasıdır. Platon'a göre, eski bir Yunan için, uzun ve onurlu bir hayatın en üst düzeyde tatmini 'güzel bir şekilde ebeveynler ile ve sonra da kendi çocuklarıyla defnedilmesidir'. Arkada kalanların özenli davranışlarının cenaze bittikten çok sonra da devam etmesi bekleniyordu: Kadınlar aile mezarlarına düzenli olarak gelip pasta ve şarap sunuyorlardı. Bu tür gelenekler o kadar ciddiye alınıyordu ki çocuk sahibi olmayanlar bu gözetimin devam etmesinden emin olmak için evlat edinebiliyordu. Birkaç Latin Amerika ülkesinde gördüğümüz gibi hâlâ her yıl mezarlıklara 'Ölüler Günü'nde hediyeler götürülüyor. Birçok yas tutan Çinli sevdiklerini (öbür dünyada kendilerini temiz tutacakları) diş fırçaları ve tuvalet malzemeleri ile defnetmekle yetinmeyip ölüleri mutlu etmek için otomobiller ve televizyonlar da dahil olmak üzere tüketim mallarının kağıt modellerini de yakıyorlar. Avrupa ve Kuzey Amerika'nın daha bilinçli sofistike toplumlarında bile, insanlar sevdiklerinin mezarlarının bakımıyla meşgul olmakla yükümlüdürler; Katolikler, her gün araftaki 'Kutsal Ruhlar' için dua eder. Ancak bazı kültürlerde ölüler daha da titizlik istemektedir.

KADININ YERİ

Yas da diğer birçok şey gibi çifte standartla yönetiliyordu; kadınlara erkeklerden daha çok görev düşüyordu. Kadınların bizi dünyaya getirmesi, bu dünyadan gidişimizi de mimlemek için öncülük etmelerinin 'doğal' olduğu gibi örtük bir varsayım içeriyor. Hıristiyan ikonografisinde, çarmıhın ayakucundaki Meryem Ana'nın tipik acısı, kederli Yunan koroları ve bir arada toplanmış abartılı bir şekilde 'ağıt yakan' İrlandalı kadınlar bunun en iyi örnekleridir.

Fakat kadınların bazen ağlamaktan, saçlarını başlarını yolmaktan çok daha fazlasını yapmaları bekleniyor. 1970'lerde Borneo'daki Berawan dilini konuşanları ziyaret eden Richard Huntington ve Peter Metcalf, dul kadınların on bir gün boyunca cesedin yanındaki paspaslardan oluşan küçük bir hücrede hapsolduğunu tespit etti.

> Kadın yıkanmayabilir ve yalnızca ölüyle 'paylaştığı' kötü gıdaları yiyebilir... Ölünün intikam dolu ruhu yüzünden acı çeker. Ölünün kendi sefil durumundan kaynaklanan yaşayanlara duyduğu haset eskiden sevdiği insanların çektikleriyle yumuşatılır.

Dulların daha da zor durumda bırakıldığı kültürler mevcut. Faslı Müslüman gezgin İbn Battuta, 1330'lu yıllarda Hindistan'da bir cenaze törenini görünce şok olmuştur. Orada, bir gölün yanındaki bir oyukta, büyük, yanan bir ateş etrafında toplanmış bir kalabalık gördü; yas tutanların ve müzisyenlerin arasında on beş adam, yanmaya hazır çıra ve uzun çubuklar tutan on kişi vardı. Diğer yas tutanların arasında ölenin dul eşi duruyordu: Bu belki de beklenen bir şeydi, fakat İbn Battuta bundan sonra şok olmuştu. 'Kadın eliyle başının üzerinden ateşi selamladı ve kendini içine attı.' Aynı anda davullar, borazanlar ve borular çalındı ve adamlar taşıdıkları çırayı ateşe fırlattı ve diğerleri kadının hareket etmesini önlemek için üstüne kalın kütükler koydular, ardından çığlıklar ve yüksek sesle bir feryat yükseldi. Bunu gördüğümde, eğer arkadaşlarım çabucak su getirip yüzümü yıkamasaydı atımdan düşecektim, sonra oradan ayrıldım (İbn Battuta, III, sayfa 75).

Sati ayinleri yüzyıllar boyunca Hindistan'ın bazı bölgelerinde uygulanmıştır; Sanskritçe olan bu sözcük 'doğru yolu seçen kadın' anlamına gelir. Doğru yolu seçen dul fazlasıyla onurlandırılacaktır

ve hatta bir Tanrıça olarak kendisine ibadet edilebilecektir, ancak bu ödüller mutlaka onun ölümünden sonra gerçekleşecektir. Her ne kadar teorik olarak bu gönüllü bir fedakârlık olsa da, görevlerini yerine getirmeyen dullar, yalnız bırakılacak veya zorla ateşe verileceklerdi. Bu ritüel evliliğin sonuçlanması olarak kabul edildi: Ölen adam ve dul eşi düğün kıyafetlerini giymek zorundaydı.

Bu geleneğin kökenleri belirsizdir. Tek eşli bir toplumda dulların varlığı potansiyel olarak istikrarı bozucu olarak görülmüş olabilir, ancak eski Brahmanik metinlerde *sati* hakkında hiçbir şey yoktur. Uygulama, ilk kez M.S. V. yüzyılda Gupta İmparatorluğu döneminde görüldü, ancak Hindistan'daki Müslüman Babür hükümdarları tarafından bastırıldı. Yine de tamamen yitirilmedi ve nispeten son zamanlarda, XVII. yüzyılın son on yılından bu yana altın çağlarına geri döndü.

O zaman bile bu tür ritüele dahil olan kadın sayısı nispeten küçüktü, çünkü *sati*, Hindistan Yarımadası'ndaki en yüksek sosyal sınıfla sınırlıydı: Kadınların çok azı hayatlarını bu şekilde sonlandırmıştı. Bu, on yıldır alevleri cesaretle göğüsleyen binlerce insanın trajedisini azaltmadı. XIX. yüzyılın başlarında dullar Hindistan yarımadasının tümünde yılda yaklaşık 600 kez kocalarıyla yakılarak öldürülüyordu; çoğu vaka Bengal ve diğer kuzey bölgelerinde gerçekleşiyordu. İngilizler 'suttee' olarak adlandırdıkları şeyden dehşete düşmüşlerdi ve 1829'da tamamen yasaklamak için ellerinden geleni yaptılar. Bununla birlikte bu durum ivme kazanmış ve devam etmiş olmakla birlikte dulların mülk edinmesine izin veren yasalar öne sürülmüştü.

KAN İSTEMEK

Portekizlilerin Batı Afrika krallığı dediği kendi halkının Edo olarak bahsettiği Benin'de "Ölüler Kralı" olan Ogiuwu'ya düzenli sunular yapılırdı. Ogiuwu'nun bütün canlıların "kanına" sahip olduğu söyleniyordu; bu, mecazi olarak bir gün hepimizin ölmesi gerektiği anlamına gelebilmekle birlikte *Ugie Ogiuwu*'da birebir yorumlandı. Kraliyet sarayının dışında bir sunak kuruldu ve Oba –Edo'nun rahip ve kralı– tarafından Obiuwu'nun adına ayinsel olarak bir adam, bir kadın, bir keçi ve bir koyun öldürüldü. Bunlar festival takviminde

insan kurban edilen tek festival değildi: Bir diğeri Oba'nın babasına bir sunu olarak onlarca suçlunun kafasının kesilmesiydi. Oba, en son gelen hükümdardan bir sonraki yıl boyunca krallığını korumasını talep ederken kurbanların kanları ölü kralın türbesindeki heykellerin üzerini kapladı.

Ölülerin bir bakıma canlının kanıyla güçlü kılınabileceği fikri, intikam geleneğinin kalıcı sembolik gücünü açıklamaya yardımcı olabilir. Ölülerin aslında yaşayan ölümlülerin kanını içmek isteyebileceği, korku romanlarında ve modern zamanların filmlerinde yeniden hayat bulan eski Slav miti olan Vampirizm'in kurucu fikriydi. 'Yaşayan ölü', soğuk ve soluktur, canlıların sıcaklığı ve enerjisi üzerinde bir asalaktır ve sadece onların kanlarını emerek bu enerjiyi kazanabilirler. Aynı şey Asante'nin kurban geleneklerinde görülebilir; XVII. yüzyılda, krallıkları şimdi Gana olan Benin'in batısında

Benin'de düzenlenen dini bir törenle bir keçi feda edilir ve bu gelenek yüzyıllardır sürmektedir.

uzanmaktadır. Diğer birçok kültürde olduğu gibi ölen krallarına iki cenaze töreni yaparlar: Bir tanesi ölümünden sonra diğeri eti ayrıştığında. Eti ayrıştığında atalarının bulunduğu salona *Bantama*'ya, son bir gösteriyle yerleştirilir. Her yıl ekim ayının başında kutlamalar başlar ancak kral soyluları ile sarhoş olurken cellatları şehrin sokaklarında dolaşır. Yollarına çıkacak kadar dikkatsiz olan herkes yakalanır, çoğu göze batmamaya çalışır ve askerler kralın bilinen düşmanlarını nerede saklanıyorlarsa orada bulup zincire vurmak için saraya geri götürürlerdi.

Ertesi gün, talihsiz kurbanlar *Bantama*'ya, eski kralların iskelet kalıntılarının bayram için hazırlandığı yere adeta sürüklenerek götürüldüler. Her biri kendi hücrelerinde bulunan eski hükümdarlar tabutlarından çıkarılır, altın takılarla bezenir ve yatağa serilirdi; yanlarında yiyecek ve içecek dolu kaplar vardı. Her masanın bir sandalyesi ve her birinin yanında bir tüfek dayalı durmaktaydı: Bunlar bir statü sembolü ve yaşam ve ölüm üzerindeki gücün işaretiydiler. Yaşayan hükümdar, her birini sırayla dolaşır ve en parlak ifadelerle hükümdarlığının başarılarını tek tek sıralayarak kendisini koruması için yalvarır, içki ikram eder ve onun şerefine içkiyi toprağa dökerdi. Sonra, davul sesleri başlar –ölüm marşı– yakalanan mağdur içeri getirilir ve yere fırlatılır sonra kafası kesilirdi. Kral bir sonraki hücreye geçmeden ve ritüel tekrarlanmadan önce, bir havzada yakalanan kanı, sandalyeye, masaya, yeme içme kaplarına, tüfeğe ve hatta iskelete –sembolik bir beslenme olarak– bulaştırılırdı. Tüm atalara servis yapılana kadar bu ritüelin devam etmesi gerekiyordu; ancak o zaman ataların iyiliklerine güvenilebilirdi.

Daha az ölümcül bir kurban etme biçimi – kendi kendine uygulanan- ilk antropologlar Sir Baldwin Spencer ve Francis James Gillen tarafından tanımlanmaktadır. Antropologlar XIX. yüzyılın sonunda, Avustralya'nın merkezindeki Warramungalar arasında vakit geçirmişlerdi; burada yas törenleri ölüm gerçekleşmeden önce başlayabiliyordu:

> Her yandan gelen kadınlar ölen kişinin üzerine atlar; diğerleri ayakta durur veya diz çökerdi, kazma çubuklarının başını kafalarına saplar ve böylece açılan yaradan yüzünün üstüne kan dökülürdü. Bu arada sürekli ağlarlardı.

Büyükçe bir figür kurbanı bir kovaya daldırıyor; görünüşe göre insan kurban etme eylemi olan Gundestrup Kazanı'ndan bir sahne.

Söylenilene göre bir adam kederine kapılıp 'bu sahnenin gerçekleştiği yere' doğru yaklaşır:

> Acı acı çığlık atıyor ve elindeki bıçağı sağa sola sallıyordu. Kampa ulaşır ulaşmaz uyluklarında ve kalçasında derin kesikler oluşmuştu, kendisini durduramıyordu, sonunda grubun ortasında yere düştü; kadın akrabalarından ikisi ya da üçü onu uzaklaştırarak, yerde öylesine yatarken dudaklarıyla açık yarasına müdahale ettiler.

Kendi kendini yaralama kişinin ölümü sonrasında da devam eder ve takip eden iki yıl içerisinde kadınlar aralıklarla orijinal yaralarını akkor halindeki sopalarla yeniden açarlar.

Asante'de[20] de ölümlü hükümdarları öldüğünde insanın kurban edilmesi söz konusuydu ancak kurban mantığı oldukça farklıydı. Çocukluktan itibaren, krala kendi yaşlarındaki zarif ve güzel erkek

20 Afrika halkı.

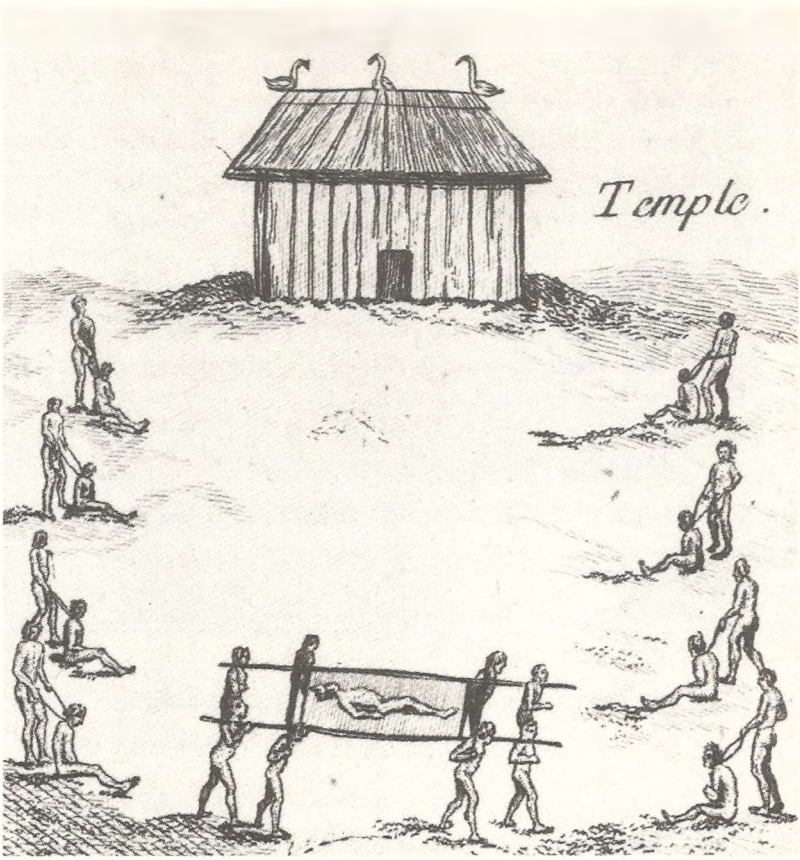

Oturmakta olan kurbanlar umutsuzca bekliyor, cellatları onları öteki dünyaya sevk etmek için harekete geçiyor.

çocuklardan oluşan bir grup eşlik ederdi. Bu önemliydi, çünkü bu *akrafo* büyüyecek ve topluca kralın huzurunda onun, yaşayan, fiziki, dışsallaşmış ruhunun somutlaşmış hali olacaktı. Onların güzel görünümleri –ve giydikleri ayırt edici altın göğüs zırhları– hükümdarın ruhunun güzelliği ve cömertliğine vurgu yapıyordu. En sıradan olanları kralın korumalarıydı: Gerekirse, onun için ölmeye hazırlardı, ama zaten kralın hayatı sona erdiğinde onunla birlikte ölmeleri mantıklı görünmekteydi.

Başka kültürlerde ölen hükümdarlar için yapılan cenaze törenlerinin bir parçası olarak gerçekleştirilen insan kurbanlarının kurban edilmesi aynı türden bir düşüncenin ifadesi olabilir. Julius Caesar,

Kelt Galyalılar için şöyle söyler: 'Cenaze törenin tamamlanmasından yani ölen kişinin sevdiği kölelerin ve müşterilerin onunla birlikte yakılmasının üzerinden sadece kısa bir süre geçti.'

Bu iddianın bir tanıklık izlenimi vardır, (sadece kısa bir süre geçti ...), ancak arkeologlar iddialarına dikkat ederken, belli bir miktar destekleyici delil bulunmuştur. Mesela 'Gundestrup Kazanı', gümüş kaplı bir kâse veya *krater*dir; M.Ö. I. yüzyılda görünüşe göre kasıtlı olarak bir turba bataklığının derinliklerine gönderilmiştir. Kâsedeki ayrıntılardan biri, insandan bir kurbanın Kelt rahibi olabilecek daha büyük bir figür tarafından bir kova içinde boğulduğunu gösterir. Almanya'nın Hohmichele kentinde, M.Ö. VI. yüzyılın 'vagon gömüsü'ne benzeyen şekilde bir çift gömülmüştür. Gerçekten ikisi de aynı anda ve doğal nedenlerle mi ölmüştü? İmkânsız değil, ancak mümkün de görünmüyor. Aynı höyükte daha az törenle başka ölü bedenler de vardı. Onlar efendinin uşakları mıydı, efendi öldüğünde kurban mı edilmişlerdi? Moselle, Trier yakınında Hoppstadten'deki bir höyükte, M.Ö. 400-100 tarihli başka bir Keltik 'sati' ortaya çıktı: Burada bütün bir aile grubu bulundu. İrlanda'nın County Mayo şehrindeki Carrowjames'de Demir Çağı'ndan kalma yetişkinlerle birlikte çocukların da (kurban edildiği düşünülüyor) gömülü olduğu bir takım mezarlar açığa çıktı.

'O BENİ ÇAĞIRIYOR'

Kaliteli 'mezar malları'nın aslına bakılırsa köleler tam bir mülktü. Efendilerin onların bedenleri ve ruhlarına sahip olduğu kabul edilirdi. Bu nedenle, sadece çok değerli eşyalar olarak feda edilebilirlerdi. Ya da elbette öbür dünyada hizmetkâr olarak düşünülmüş olabilirlerdi. Sonra Asante *akrafo* gibi, gerek köle gerekse aile üyeleri ataerkinin kişiliği ve benliğinin bir parçası olarak kabul edilmiş olabilir ve de onlar ölünce kölelerin de bu dünyadan ayrılmış olmaları beklenirdi. İbn Fadlan'ın (bkz. Bölüm 1) tarifindeki İskandinav tarzı gemi, definde köle bir kız da kurban ediliyor. Öldürülmeden önce söylediklerine göre, her seferinde efendisinin bulunduğu büyük çadırın üstüne çıkacak şekilde üç kez kaldırılıyor ve tam indirilmeden önce mırıldandığı görülüyordu. İranlı seyahat yazarı, 'Tercümanı kızın bu yaptığı hakkında sorguya çektim':

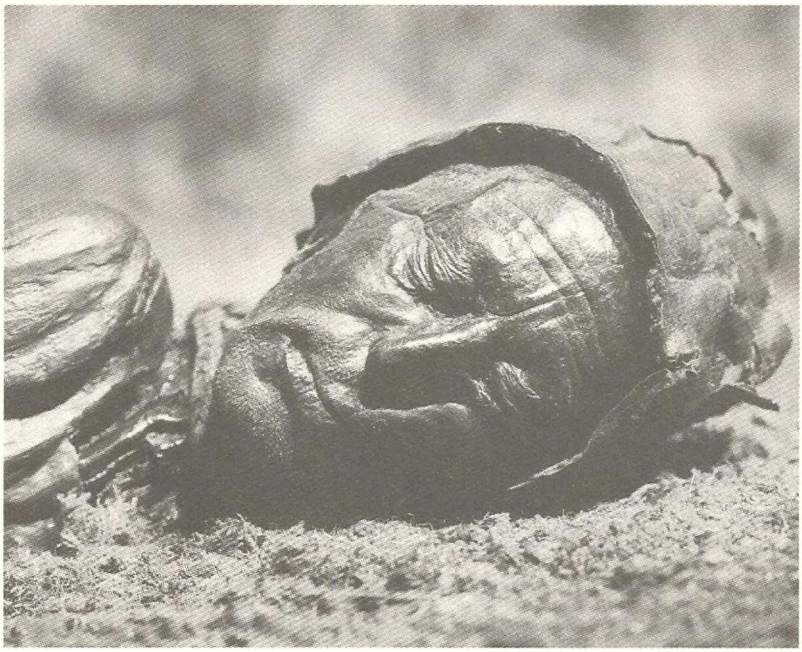

O haksız bir suçlu mu? Veya pek çok bilim adamının ısrar ettiği gibi kurban edilen bir asil mi? Çok güzel korunmuş olan "Tollund Man" bir muamma konusu olmaya devam etmektedir.

> Onu ilk kaldırdıklarında; bakın, babamı ve annemi görüyorum, dedi. İkincisinde ise; bakın, tüm ölü akrabalarımın hepsi oturmuş, dedi. Üçüncü kez; bak, efendimi Cennet'e oturmuş görüyorum. Cennet güzel ve yemyeşil. Ona adamları ve erkek köleleri eşlik ediyor. Beni çağırıyor, beni ona götürün, dedi.

Kural şöyledir ki, köle kızın kendi ruhsal hiyerarşisinde efendisi, anne ve babasının üzerine yerleştirilir. Ve bu durum onu sonsuza kadar efendisinin hizmetçisi yapar.

Mississippi Vadisi'nin Natchez reisleri "Büyük Güneş"i bir tür Tanrı olarak görmelerinden dolayı Kuzey Amerika'nın yerli halkları arasında emsalsizdirler. İnanışlarına göre tüm ışığın ve hayatın kaynağı olan kutsal güneşin küçük kardeşidir ve bundan dolayı onun ölmesi gerçekten felaket bir olaydır. Öldüğünde, kraliyet kostümüyle tüylü kenarlı bir paspas üzerine sessizce yatırılır; yüzü batan güneş gibi kırmızıya boyanır. Yas tutulmaya üç gün sonra resmen

Araştırmacılar İngiltere'nin kuzeyde ortaya çıkarılan 'Lindow Man' kalıntılarını gözler önüne seriyor. Kesinlikle feda edilen bir kurban.

başlanır: Reislerinin etrafındakiler adeta bir ıssızlık haykırır ve Natchez toprakları üzerindeki köylerde dolaştırılır.

Reis daha sonra, tepesinde bir tapınak olan uzun bir peri bacasına taşınır. Tapınağın dışında, eşleri ve hizmetkârları ve kız ve erkek kardeşi oturup beklemektedir. Son yemeklerini yemişlerdir: Onları yarı baygın bırakmak için yeterli toksinler içeren suda sıkıştırılmış tütün toplarıdır bunlar. Bu nedenle bir cellat için dünyadaki en kolay şey, Büyük Güneş'le birlikte ebedi istirahatgahlarına gidebilmeleri için onları kıvrımlı bitki elyafıyla boğarak öldürmektir. Ölüler yeryüzünde bir süre gömülü kalır böylece etler çürümeye başlar ve sadece 'kemiğin ruhu' kalır. Daha sonra iskeletler mezardan çıkarılır ve tapınaktaki sepetlere yerleştirilir. Büyük Güneş'in ruhu ancak şimdi göklere doğru uçması ve Tanrısal kardeşiyle yeniden birleşmesi için özgür kalmıştır.

Ama tüm kurbanlık maktuller efendilerini sonsuza dek korumak için öldürülmezler. Britanya, İrlanda ve Yutland'ın bataklıklarında korunmuş olarak bulunanlar törenle öldürülmüş ama yalnız başına defnedilmişlerdir. Onlar, Germen ve Kelt kabilelerinin Tanrılarını yatıştırmak için ölmüş gibi görünmektedir. 'Haraldskaer Woman' ve 'Tollund Man', Yutland, Danimarka'da bulundu, bedenleri durgun

turba bataklığının asitli suyuyla etkili bir şekilde "salamura edilmiş" korunuyordu. Bazı arkeologlar Tollund'un bir suçlu olduğuna, idam edilip bir tarafa atıldığına inanıyor olsalar da, diğerleri itirazda bulunarak ölmeden hemen önce özel bir ekmek yemiş gibi göründüğünü söylüyor. Haraldskaer Woman'ın kurban olduğuna inanmak için yeterli gerekçeler mevcut: Ölmeden önce işkence gördüğü anlaşılıyor.

1984'te Kuzey İngiltere'deki Manchester'dan çok uzak olmayan Lindow Moss'da bulunan "Lindow Man"dan anladığımız kadarıyla bu durum hâlâ çekiciydi. Boğazı kesilmeden kafatası tekrar tekrar darbe ile kırılmış gibi görünüyordu. Sonunda –ve kesinlikle gereksiz bir şekilde– uzun kas teli ile boğazlanmıştı. O da özel bir yemek yemişti. Bu üç aşamalı 'aşırı güç kullanma' için bazı ayinsel sebepler olabilir. Vücudu Keltlere özgü ve geleneksel olarak "woad" olarak bilinen bakır bazlı boya ile işaretlenmişti ve M.S. 100 ya da yakın tarihlerde ölmüş gibi görünüyordu. Tırnaklarına yapılan incelemeler el emeğini gerektiren işlere alışık olmadığını ve ölümünden önce toplumunun daha ayrıcalıklı üyelerinden biri olduğunu gösteriyor. Yakınlarda bulunan başka bir adam da aynı zamanda ölmüş gibi görülüyor, ancak karbon yaş tayini yönteminin 150 yıllık bir hata payı

"Windeby Girl", daha yeni ergen olmuş, Schleswig-Holstein'deki bir turbo bataklıkta kasıtlı olarak gözlerinde renkli gözbağı varken boğularak öldürümüş.

olduğunu akılda tutmak gerekir. Ve sonra 'Windeby Girl' var, öldürüldüğünde daha yeni on yaşlarında olduğu görülüyor: Schleswig Holstein'deki başka bir bataklıkta korunmuş olduğu düşünülüyor.

Kuzey Avrupa'daki turbo bataklıklarında, çoğu Kelt döneminden kalma 100 ceset bulundu. Hepsinin kaderinin nasıl şekillendiğini kesin olarak bilmiyoruz ancak bir çeşit kurban olduklarına dair çok fazla kanıt var. Kurbanlar nasıl seçildi, bilmiyoruz: Köle sahibi bir toplumda kölelerinin hayatları harcanabilir olarak kabul edilirdi ancak bu kurbanların birçoğu daha üst rütbelerden gibi görünüyor. Bununla birlikte, bu, onların kurbanlık olma değerlerini arttırmaktadır; amaçları gerçekten de onları kurban edenlerin 'çok ciddi oldukları' konusunda Tanrıları etkileyerek yakınlaşma sağlamaktı.

TANRILAR İÇİN HEDİYELER

Romalı yazar Lucan 'insanı kurban ederek sunaklardaki ziyaretçileri tüylerini ürperten acımasız Teutas, Esus ve Taranis gibi Tanrıları teskin etmek isteyen Galyalılar' derken yukarıda anlatılanları dile getiriyordu. Bir Roma şairi, elbette modern bilimsel bir etnolog değildir, böyle tanıklara karşı dikkatli olmak zorundayız ancak mumyalanmış bedenler ifadesine bir derece itibar kazandırıyor. Ayrıca Çek Cumhuriyeti'ndeki Byciskala Mağarası'nda bulunan çoğunlukla kadın olan 40 ceset de bu ifadeye itibar kazandırmaktadır. Hepsinin kafasının yanı sıra elleri ve ayakları da kesilmişti. Bunların yanında, bir içki bardağında kazınmış kafatası ve dörde bölünmüş bir çift at da bulunmaktaydı. Kanıtlar, M.Ö. VI. yüzyılda bir ritüel sırasında öldürüldüklerini göstermektedir ve bu durum Lucan'ın iddiasını bir Roma propagandası olarak reddetmeyi zorlaştırıyor.

Tacitus, Britanya Keltleri'nin dini inanışlarının "tutsakların kanlarıyla sunaklarını ıslatmak ve insan iç organları yoluyla Tanrılarıyla istişare etmek" olduğunu yazıyordu. Bu cezaların doğası inanılmaz değil. Bütün antik dünyada (Roma'da da) kâhinler kurban edilen hayvanların iç organlarının seğirmelerinden geleceği izlemeye alışıktılar; bir Yoruba rahibinin Ifa'daki dini törende deniz kabuklarının yere dökülürken düştüğü şekilleri "okuması" gibi ya da bu anlamda İrlandalıların meyve veya fıstık düşüşünden veya kuşların uçuşundan geleceklerini anlatmaya çalıştıkları gibi. Bir in-

san kurbanının bir hayvana kıyasla daha prestijli bir sunu olarak düşünülebileceği göz önüne alındığında, bu tür kurban edilmeler imkânsız değildir. M.Ö. ilk yüzyılda yazan Yunan tarihçi Diodorus Siculus, biraz farklı şekillerde bir kehanet tarifi yapmaktadır:

> Büyük endişe duydukları konularda bir insanı öldürmek için adamışlar ve kurbanı hançerlemişler... Ve kurban yere düştükten sonra, düşüş şeklinden ve eklemlerinin seğirmesi, kanının fışkırmasından geleceği okuyorlarmış.

Strabo (ve aynı Diodorus Siculus ile aynı kaynağı okumuş olabilir), ne pahasına olursa olsun bu iddiayı doğruluyor: Feda edilmek üzere kutsanmış bir adamı arkadan bir kılıç ile vururlar ve onun ölüm-spazmlarına bağlı olarak kehanetler yaparlar... Lucan'a göre, "Sezar'ın birlikleri, 'Barbar Tanrılar' için kutsal olan bir ağaçlığı kesmiş ve her ağaç insan kanıyla yıkanmış." Sezar şunları yazmıştı: "Bazı kavimler, 'canlı insanlarla doldurdukları birbirine geçmiş ağaç dallarından büyük görüntüler oluşturup, sonra içindeki insanlarla birlikte ateşe verirlerdi." Bu suçlama Strabo tarafından da doğrulandı:

> Saman ve odunlardan [Keltler] kocaman bir heykel yaratıp içine her tür vahşi hayvan, sığır ve insanları atıp hepsini yakarak sunularını yaparlardı.

Tabii ki 'ince dallarla örülmüş insan' hikâyesini destekleyen hiçbir arkeolojik kanıt bulunamadı, ancak her şeye rağmen hepsi inandırıcı şekilde doğru görünüyor. Keltlerin Tanrıları acımasız katliamlarla teselli ediliyorsa, 'ne kadar fazla olursa o kadar iyi' olabileceğini görmek kolaylaşıyor.

KAFA AVLAMAK

Tanrıların kurban edilen sunuları beğenebilecekleri bir anlam ifade edilmektedir; ataların kan için can atmalarının belli bir sembolik mantığı vardır ancak yaşayanların insan kurbanından bir yararı olması mümkün müdür? Arkeolojik olarak da desteklenen Keltlere karşı bir diğer suçlama ise kafa avcılığı uygulamasıdır. Diodorus Siculus'a göre:

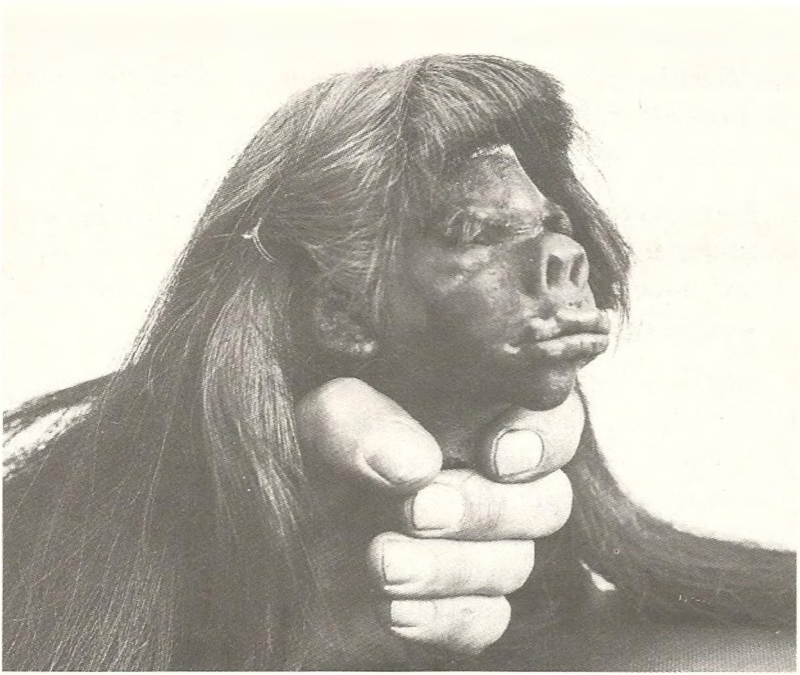

Ekvador ormanlarından bir Jivaro kabilesi olan Macas; 1963 gibi yakın bir zamanda hazırlandı.

> Savaşta öldürülen düşman kafalarını kesip atlarının boynuna bağladılar. Zafer ve ganimet şarkılarıyla göz kamaştırırken refakatçilerine devrettikleri kan lekeleri işi bozuyordu.

Bir Greko-Romen yazarının bu geleneği sadece barbarca kana susamışlığından değil aynı zamanda "destekleyici" bir ruh ya da incelik eksikliğinden dolayı ittelediği açıktır: "Bir insanı katlederek düşmanlığı sürdürmek canavarlıktır."

Bununla birlikte, tüm göstergeler Kelt savaşçısının ödülünü "düşmanlıktan" değil de, zaferinin ateşli ve neşeli gururuyla daha da önemlisi, bunu yaparak düşmanının gücüne ve savaş kahramanlığına sahip olmak için sakladığını göstermektedir. Kelt sanatındaki kesik kafalı motifin tekrarlanmasından kafanın insan ruhunun kürsüsü olarak kabul edildiği açıktır. Prestijli düşmanların kafasına sahip olmak bir anlamda spritüel sermayeyi depolamak ve bunun yanı sıra kişinin dünyevi akranları arasında kendi imajını yükseltmekti.

Ancak, kafa avcılığı bireysel aşırı gururluluk ruhuyla alakalı ol-

mak durumunda değildi. Bazı kültürler, etrafta çok fazla ruhun, çok fazla kimliğin olduğunu hissettiriyor. Ekvador yağmur ormanlarının Jivaro'su geleneksel olarak ölülerin her zaman kimlikleri çaldığına, erkekleri ve kadınları kendilerine çektiklerine ve bu kimliklerin yenisiyle değiştirilmesi gerektiğine inanıyordu. Alışılmışın dışında, Jivaro için 'yas tutmak' ölüyü hatırlamak değildi. Tam tersi, Anne Christine Taylor'ın sözleriyle, 'unutmak' kasıtlı olarak unutmak için çaba sarf etmekti. Dolayısıyla kabile savaşlarında yeni kimlikler güvence altına alınacaktı. Öldürülen düşmanların kafataslarının derileri özenle yüzülüp haşlanmış, tam kurumadan önce de doldurulmuş ve dikilmişlerdi. Sonuç, ünlü küçülmüş kafa ya da *tsanta* idi. Yeni Gine'den Marind-Anim problemi isim yokluğu olarak gördü: Bir düşmanın kafasını kestikten sonra, çocuklarından birine onun adını verirlerdi.

Diğer kültürlerde kafa avcılığı çağlar boyu bilinen ölüm ve yeniden doğuş ritminin mimlenmesinin bir yolu olarak görülüyor. Derek Freeman, 1950'lerin başında Borneo'daki İbanlar arasında çalışarak, kafa avcılığı fikrinin açıkça giderek artan döngü ile ilişkili olduğunu bulmuştur. Bir ilahi, doğrudan İban'ın düşmanlarının yenilgisini ve başlarının kesilmesini (hasadını) topluluğun yiyecek için kullandığı pirincin hasadıyla karşılaştırıyordu. Olgunlaşma ve hasat olarak yaşam ve ölüm fikri klasik çağlardan beri Batı geleneğinde yerini almıştır ancak bazı kültürlerde bu bir bağlantı merkezi olmuştur. Amerika'nın Mississippi uygarlığı buna bir örnektir. Bu kültür, M.S. ilk binyılın sonlarına doğru ön plana çıkmış ve Cahokia'da, modern çağda St. Louis yakınında büyük bir kent merkezi inşa edilmiştir. Mississippi'de kafa avına ilişkin bir kanıt olmamasına rağmen, bakır veya mika yapraklarına yapılan resimlerde insan kurban edilme sahnelerine benzeyen şeyler vardır. Birinde bir rahip mağdurun kafatasını bir mısır bitkisi şeklinde tören topuzuyla parçalar: Öyle görünüyor ki, insan kanı mısır ürününün büyümesine yardımcı olan hayat veren bir yağmurdur. Meksika Aztekleri arasında belirli günlerde doğan tüm çocuklar kurbanlık damgası yiyordu: Boğazları törenle yağmur Tanrısı Tlaloc için yapılan şenliğe damgasını vurmak için kesiliyordu. Kurbanlarının sembolizmi çekici olduğu kadar acımasızdı: Çığlıkları ve gözyaşları fırtınanın sesini ve yağmurun düşüşünü belirtiyordu.

Ancak Aztekler'in törensel öldürmelerinin büyük çoğunluğu, insanların değil Tanrıların besin tedarikini sağlamak için tasarlandı. Devasa ölçekte kurbanlar Tanrılara sunuldu. Beş gün süren bir festivalde kesintisiz olarak 70.000 mahkûmun öldürüldüğü iddia edildi. Bu rakamlar gerçekten inanılmaz görünür: Bu kadar çok tutsağı idare etmek kesinlikle pratik bir şey değildir.

Bununla birlikte, binlerce mahkûmun düzenli olarak öldürüldüğü net bir şekilde görülmektedir. Aztek imgeleri mahkûmların sıra halinde sabırla ölümü beklerken durduklarını gösteriyor. Kuyruk, büyük bir piramidin tepesine kadar uzar ve orada, obsidiyen bıçağı (volkanik cam) havada hazır bir şekilde bekleyen papazın yanında büyük bir sunak üzerine tek tek yatırılır. Papaz tek bir darbe ile mağdurun göğsünü açar ve diğer eliyle kalbini çıkarır ve kalbi Tanrılara göstermek için başının üstünde kaldırır.

Aztek Tanrılarının en saldırganı güneş ve savaş Tanrısı Huitzilopochtli idi: Aç olduğunda doyumsuz olduğu düşünülüyordu. Aztek geleneğine göre yeryüzü beş evre geçirmişti ve bunların ilk dördü dehşet verici bir yıkımla son buldu. Beşinci felaket yaklaşıyordu ve bu an tamamen Huitzilopochtli'nin kaprisine bağlıydı. Bu nedenle onu rahatlatmak için her şeyi göze alıyorlardı. Beklenen felaket gel-

Borneo'daki İbanlar mahsullerini biçerken bilerek ve kararlı bir şekilde kafa biçiyorlardı. Bu her iki faaliyet ritüel olarak benzerlik taşıyordu.

meden yaşamaya devam ettikçe kitlesel kurban verme yoluyla barış politikasının yürüdüğüne olan inanç daha da güçlendi. En kötüsü Azteklerin komşuları arasında yaşayan binlerce genç adamın hayatı onun adına harcanacaktı.

Fetih zamanındaki İspanyol kaynakları, Azteklerin törensel yamyamlık uygulaması yaptığını kabul ediyor. Aynı zamanda etkileyici toplumsal organizasyonlarına rağmen Azteklerin temelde barbarca vahşi olduklarını da kabul ediyorlar. Modern bilim bu tür uygulamaları gerçek fiili kanıtları incelemeye çalışmak yerine antropolojik terimlerle açıklamak (ve böylece hafifletmek) eğilimindedir.

Yine de yamyamlık korkunç vahşetten çok daha fazlası olarak anlaşılabilir ve Aztekler bunu yapmadıysa da diğerlerinin kesinlikle yaptığına hiç şüphe yok. Ritüel yamyamlığın insanlığımızdan önce bile var olduğu görülüyor: Neredeyse üç milyon yıl önce *Australopitekus* da dahil olmak üzere, insansı atalarımız arasında gerçekleştiğine dair kanıtlar bulunmaktadır. Mamafih Homo Sapiens evrimle 'gelişti' diye bir şey yok. Kaptan Cook gibi Avrupalı yolcuların sistematik olmayan verilerini kabul etmekte tereddüt ediyorsak, Girit Uygarlığı'ndan (M.Ö.2500) Amerika'nın Güneybatı'sındaki (c.AD 1000) Anasazilere kadar çeşitli kültürlerle ilgili arkeolojik kanıtlar daima vardır. Bunların yanı sıra Paraguay'dan Melanezya'ya ve Hindistan ile Çin'deki kült gruplara kadar doğruluğu ispatlanmış antropolojik gözlemler mevcuttur.

ÖLÜMDEN YAŞAMA

Bu tür uygulamalar için dini gerekçeler zamana ve yerine göre değişmektedir, ancak genelde aynı temel öncüllere indirgenmektedir. Bilinçli olsun ya da olmasın yamyamlık ritüel değerini ölüyü hayata geri beslemesinden (birebir anlamıyla) almaktadır. Bu bağlamda, kafa avcılığı ile karşılaştırılabilir ve bu arada, daha önce tartışılan kurban törenlerinin zıttı olarak canlının kanının ölüleri beslemesi söz konusudur.

Hayatın ve doğurganlığın ölümden cereyan ettiği fikri pek çok dini ve kültürel geleneğin merkezindedir ve Hıristiyan Batı'nın temelini oluşturduğu düşünülebilir. Bunun için de, Kurtarıcı İsa çarmıha gerilme sırasında kendisini feda eder, kanı ise Calvary Dağı'nı

sular. (Bize anlatıldığına göre, Roma askerinin mızrağıyla yanında açılan yaradan aslında su ile birlikte kan akar: John XIX, 34.) Ve saygısız akademisyenlerin dikkat çektiği üzere, Hıristiyanlık dolambaçlı yoldan İsa'nın vücudunun komünyon (şarap ve ekmek yeme) ayininde tüketilmesiyle yamyamlık fikrine referans veriyor.

Ölüler bizden çok şey talep ediyor. Nihayetinde bu talepleri karşılamak için elimizden geleni yaptığımızda ölümün bize hayat getireceğini umuyoruz. Bunu kendi ruhlarımız için ve aynı zamanda içinde yaşadığımız ve bizi yaşatan, bize kim olduğumuzu hissettiren daha geniş toplumlar için de istiyoruz. Yaşam, ölüm, gömme ve yeniden doğuş döngüsü, benzeşen kökenleri olan biyolojik yaşam döngüsünün merkezindeki gibi kültürel varlığın büyük sürekliliklerinden biridir. Ölülerin üzerimizdeki etkisi budur. Onları ihmal edersek, şimdiki anın ötesinde herhangi bir anlam ve herhangi bir hayatın umudundan vazgeçerek kendimizi reddederiz.

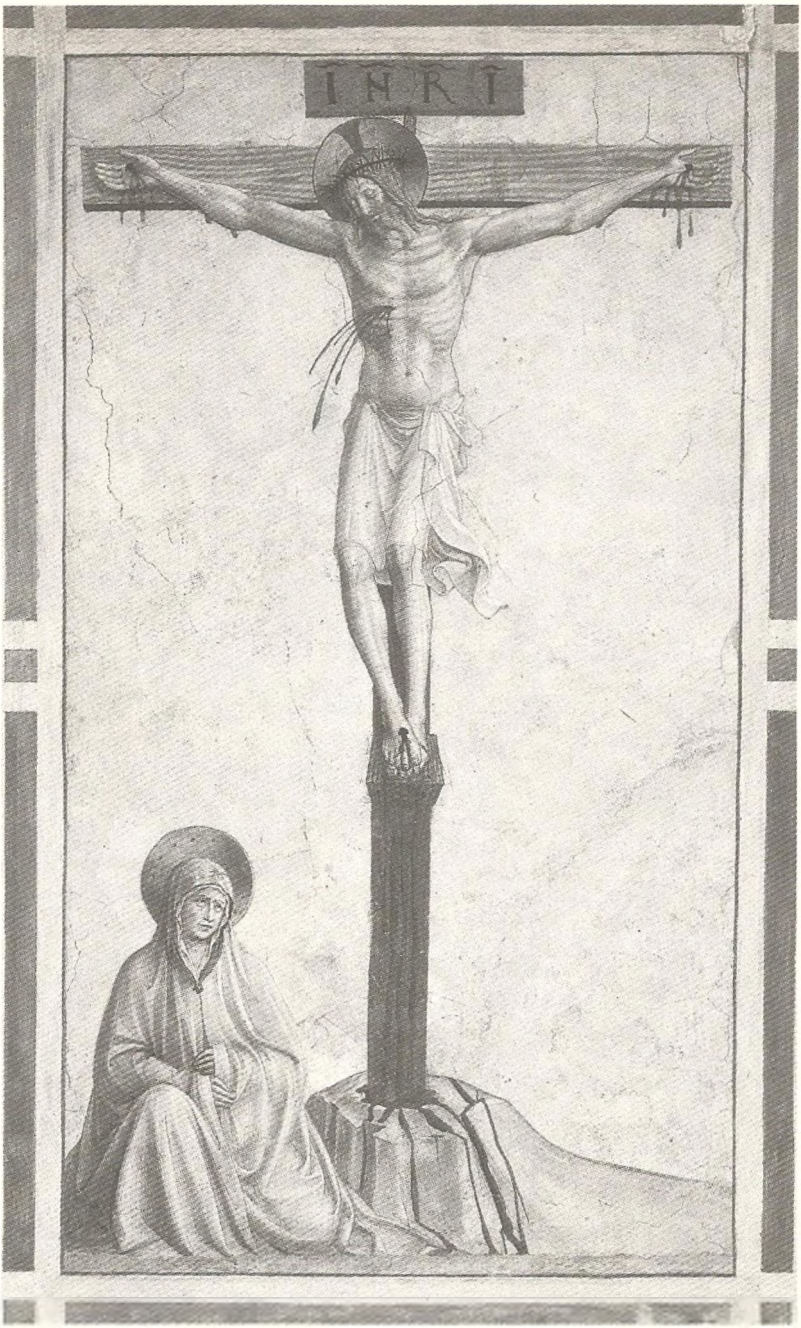

Kanın kurban edilmesi mi? Bu fikir modern zihin için telafi edilemez bir 'ilkellik' gibi görünüyor, ancak bu durum Hıristiyan kurtuluş kavramını destekliyor.

Gutenberg matbaası herkesçe bilindiği gibi ortaçağın sonunda hayatı dönüştürdü. Ölüm üzerindeki etkisi de dramatik olacaktı.

BÖLÜM ALTI
MODERNİZM'E, BATI GELENEĞİNE DOĞRU

Alman yazar Johannes Gutenberg, yaklaşık 1448 yılında hareketli parçalarla yapılan yazı baskısıyla ticareti başka bir boyuta geçirmiştir. Daha önce, her sayfanın basılmadan önce ahşap bir şablonda tamamen oyulması gerekiyordu. Artık metin tek tek harflerle bir araya getirilip metal kalıba dökülebilecekti. Sayfa hazır olduğunda gerekli sayıda basılabilecek ve daha sonra yeniden kullanılmak üzere parçalar çıkartılabilecekti. Yerinde bir deyimle 'Gutenberg Devrimi' olarak adlandırılan buluşun sonuçları çok kapsamlıydı. Bilimsel seçkinler için basılı olan sözler çok daha geniş bir okur kitlesine ulaşmaya başladı. Bu değişikliğin yansımaları geç ortaçağ hayatının her alanında etkili oldu ve etkilenen ilk şeylerden biri geç ortaçağ döneminde ölümdü.

'KENDİMİ SANA BIRAKIYORUM...'

Gördüğümüz gibi ölümlülük, Büyük Veba Salgını'nın etkilerinden sersemleyen XV. yüzyıl Avrupası'nın zihnini meşgul ediyordu. Nitekim amansız bir coşku ile karşılanan *Ars moriendi* (Ölme Sanatı) olarak bilinen kitap yayınlandı. Esasen ölüme 'nasıl kılavuzluk edilir' kılavuzu olan bu kitap bir yandan teselli edici bir kurtuluş düşüncesi sunarken diğer yandan yaklaşan yargı için ölmeye nasıl hazırlanabileceği konusunda açık sözlü noktalar içeriyordu. Ve sevdiklerinin korkularını, günahlarını nasıl yöneteceğine ilişkin bazı ipuçları ve onların adına okunacak dualar vardı. Kitap aslında bilinmeyen bir Dominikli rahip tarafından 1415 civarında yazılmış ve bu şekliyle çokça kopyalanmıştı. 1450 yıllarında daha kısaltılmış bir sürümü çıktı ve eski basım yöntemiyle, ahşap bloklar üzerine gravür çizimlerle basıldı. Bu aynı çizimler, 1460'lar sonrası hareketli parçalarla yapılan baskı yöntemiyle çıktı. Yüzyılın sonuna gelindiğinde neredeyse yüz adet baskı yapılmıştı.

Ars moriendi yalnızca bir yayıncılık olayı değil, kilisenin büyük taviziydi. Çünkü ailelere sevdiklerine yönelik daha önce papazın ayrıcalıklarından biri olarak görülen manevi başkanlık rolü veriyordu. Bu, kilise makamının 'Büyük Veba Salgını' sırasında kısıtlandığı düşünülecek olursa mantıklı bir şeydi ama nihai olarak Reformasyon'a gidecek yolun taşlarını hazırlayan dini "insan gücünün" artmasına yardımcı olan bir yönelim olarak da görülebilirdi. Protestanlığın başlıca etkisi Katolikliğin bireysel Hıristiyanlar ile Tanrıları arasında oluşturduğu engelleri süpürüp atmaktı. Kurumsal hiyerarşi yarılmıştı, kutsal yazılar konuşma diline tercüme edildi böylelikle sıradan erkekler ve kadınlar Tanrısal söze erişebileceklerdi.

Ölüm, aile bir rol oynasa da Hıristiyanların en sonunda yalnız başlarına yüzleşmek zorunda kalacaklarını bildikleri bir şeydi. Kilisenin de hâlâ bir rolü vardı; kilisenin daha önceki danışma ve desteğinin büyük bir kısmı şimdi kitapta yazılı olmakla birlikte rahipler hâlâ *Extreme Unction* ya da *Sacrament of the Sick*'de[21] özel bir yere sahipti. Son *Sakrament*[22], olarak da bilinen bu kutsal yağ ile yağlama ritüeli, ölen kişinin öbür dünyaya en iyi yolla götürülmesini sağlama bağlıyordu. Kendilerini ölümle yüz yüze bulanlar için bu büyük bir rahatlıktı. Bununla birlikte genel olarak ölmekle ilgili tüm işlerde yetki mümkün olduğunca kilisenin kurumlarından aile ve bireye devredildi. Haklarla birlikte sorumluluklar da oluştu: Ölüm, kurtuluşlarının veya lanetlerinin artık kendi elinde olduğunu bilenler için daha da korkunçlaştı. Genel olarak yaşamları kurallı ve iyi düzenlenmiş olan, "iyi bir ölüm" için sorumluluk üstlendiğini düşünen saygın insanlar bu değişikliklerle güçlendiler.

TOPLUMUN TAM ORTASINDA

1771'de ölen İngiliz şair Thomas Gray, Britanya'da Buckinghamshire, Stoke Poges'de küçük bir bahçeye gömüldü. En ünlü eserini burada yazdığı sanılıyor. Gerçekten birçok kişi için, "Bir Taşra Kilise Bahçesi Mezarlığında Yazılı Ağıt" başlıklı çalışmasında İngilizlerin

21 Ölmek üzere ya da çok hasta olan birinin ellerine ve başına zeytinyağı ile birlikte bir bitki yağının karıştırılıp envai çeşit dua ile eşlik edilerek sürülmesi ayini.

22 Hıristiyanlık'ta Tanrı'nın aktif olarak yer aldığına inanılan kutsal ayinlere verilen addır.

hayatındaki tipik ve zamansız olan bir şeyi yakalar. Çalışma kesinlikle atmosferiktir:

Karartma zamanı, ölüm gününün matem çanını çalıyor,
Böğüren sürüler yavaşça çayırlarda dolaşıyor,
Çiftçi yorgun, eve doğru ağır ağır ilerliyor,
Ve dünyayı karanlığa ve bana bırakıyor.

Göz kamaştıran manzara kayboluyor,
Ve havada kutsal bir sessizlik hâkim,
Vızıldayıp uçarak dönen böcek,
Ve uyku getiren vızıltısı uzaktaki sürüyü teskin ediyor;
Onu ormandaki sarmaşık kaplı kuleden kurtarın
Kasvetli baykuş kutsal gölgeliğinin etrafında dolaştığı,
Eski ıssız saltanatını taciz ettiği için
Onu aya şikâyet ediyor.

Sükûnet hâkimdir; gecenin başlangıcı bir endişe yaratmaz. Burada vampirler, hayaletler veya gulyabaniler yoktur. Ölümden rahatsız olmak bir yana ölülerin varlığı Gray'i rahatlatmaktadır; bu samimi bir sukut kaynağıdır.

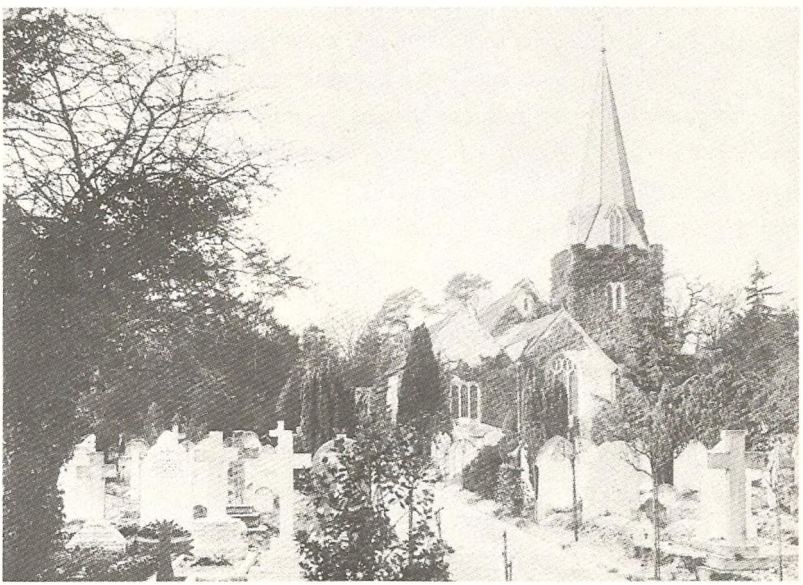

Thomas Grey'in 'Taşradaki Kilise Mezarlığında Yazılı Ağıtı' ölümlülüğü rahat hatta neredeyse keyifli gösteriyor. Kilise Mezarlığı, Berkshire'daki Stoke Poges'dir.

O dayanıklı karaağaçların altında, porsuk ağacı gölgesinde,
Birçok yerde yığın halinde kabarık toprakta,
Her biri dar hücresinde sonsuza dek yatan,
Küçük köyün gürbüz ataları uyur.

Mükemmelleştirilen bir manzara elbette, üstelik kesinlikle 'zamandan münezzeh' değil. Ortaçağda, yoksul köylülerin rahatsız edilmeden uyuyabilmeleri nadir bir olaydı ve sığ mezarlara gömülürlerdi, böylece etleri çürüdüğünde kemikleri kazınabilir ve ölülerin kemiklerinin konulduğu yere atılabilirlerdi. Nispeten önde gelen köylüler bile XVI. yüzyıla kadar kalıcı bir mezara sahip olmadılar. Ancak Gray'in zamanında kilise mezarlığı köy hayatının odak noktası haline geldi. Şair, şimdi artık her zamankinden daha fazla özbeöz 'İngiliz' bir şey olan kilise mezarlığının erken dönem modern kasabasının tam merkezinde nasıl yer aldığını tanımlıyordu.

Bunun böyle olmasının haklı nedenleri var. Birincisi, bu tür yerlerde çağdaş bir şehir mezarlığında olamayacak şekilde nesillerin ardı ardına sıralanması net bir şekilde görülüyor ve bir süreklilik hissi veriyor. Bundan dolayı toplumsal bağlayıcılık hakkında net bir algımız oluşuyor, bu durum geçmişe nostaljik olarak bakmayı cazip kılıyor. Bu ölümde bir hiyerarşinin olmadığı anlamına gelmemektedir: Yerel aristokrasinin kilisede tipik mezarları bulunmaktadır ya da tonozla örtülmüştür; seçkinler koridorlara gömülüdür ve yanındaki duvarda anmalık tabletler vardır. Bunun dışında daha zengin olanların mezarı kapının yakınında bir yerde gömülüdür. Gel gelelim her şeye rağmen hayatta olduğu gibi ölümde de tüm köyün birbirine bağlı bir topluluk olduğu hissine sahip oluruz. İçinde yaşamak zorunda kalan büyük çoğunluk için kırsal hayatın gerçeği ne kadar amansız olsa da bu köy vizyonu kitlesel medyanın, büyük şirketlerin ve gayri şahsi bürokrasilerin egemen olduğu modern bir toplumda köklerinden koparılıp sürüklenenlere ister istemez huzur vermektedir.

Ölümün ritüellerinin herkesi nasıl birleştirdiği 1793'te ölen Hampshire doğa bilimcisi Selborne'lu Thomas White'ın vasiyetinde açıktır, nasıl gömülmek istediğini şöyle anlatır:

Selborne bölgesindeki bir mahalle kilisesinin bahçesinde mümkün olduğunca sade ve olabildiğince özel, geçit töreni

Kolonilerdeki mezarlıklar, yeni ve yabancı bir ülkede "kökleşmiş olma", durumuyla ilgili bir sürekliliği temsil eden özel bir önem taşıyordu.

> yapılmaksızın ve tabutun yanında kimse olmadan, büyük ailelerde yetişmiş saygılı altı dürüst emekçi beni mezarıma götürebilir.

Bu iş için alınan ücretin fakir bir ailenin gelirinde kayda değer bir fark yarattığını hatırlatmak gerekir. White, böylece son sosyal görevini yapmaya kararlıdır.

Hertingfordbury, Hertfordshire'daki kilisede belgelerin XVIII. yüzyıl hukukunun kurallarıyla ilgili olduğu görülebilir. Yerel tekstil endüstrisine yardımcı olmak için korumacı bir önlem olarak ölülerin yün örtülere gömülmesi şartı getirildi. Fransız ziyaretçi Mösyö Misson, "Bunun için özel bir ticaret yapmak lazım, başka hiçbir şey satmayan birçok yer var, bu durum üzerine ölüler için, her yaş ve cinsiyetten insanlar için istenilen büyüklük ya da fiyata göre hazırlanmış olması gerekir" diye gözlemlemişti.

Ancak, günlük tutan John Evelyn'in XVII. yüzyılda rapor ettiği gibi ölümün kırsal ekonomideki zenginlerden yoksullar lehine 'damıtıldığı' çok ilginç yollar vardı:

> Hereford ilçesinde, cenazelerdeki eski bir geleneğe göre, işe alınan fakirler ölenlerin tüm günahlarını üstlerine alırlardı. Hatırladıklarımdan biri (uzun, cılız, acınacak, fakir bir kabadayıydı), Ross otoyolundaki bir kulübede yaşıyordu.
>
> Ceset evden çıkarılıp tabuta konulduğunda, günah bekçisine bir somun ekmek ve aynı zamanda içmesi için kafatasının içinde bira (vişne) verilir ve merhumu öldükten sonra serbest bırakan günahlarını üzerine aldığı göz önüne alınarak altı peni ödeme yapılırdı.

İngiliz sömürgeciler Kuzey Amerika'ya geldiklerinde geleneklerini de birlikte getirdiler. Burada da, ölüm toplumsal bir olay olarak yaşandı. Bir kişinin öldüğü haberi duyulduğunda, zangoç kasaba çanını çalardı: Erkek için dokuz kez, kadın için altı, çocuk için üç kez çan çalınırdı. Sonra da ölenin hayatının her yılı için çan çalınırdı. Çan seslerini evde dinleyenler genellikle kimin öldüğünü tahmin edebilirdi. Komşular, yaslıları rahatlatmak ve cesedi hazırlamak yani yıkamak, saçlarını düzeltmek eğer erkekse son traşını

Veba salgını hızlandığında, ritüel incelikler terk edilmek zorunda kaldı; bedenler arabalara yığılıp çukurlara atıldı.

yapmak için evde bir araya gelirlerdi. XIX. yüzyılın başlarına kadar böyle hizmetler profesyonelleşmedi. Sonrasında da sadece şehirlerde profesyonel olarak yapılmaya devam etti. Kolları olan ancak arkadan açık pamuklu veya keten bir örtü yapıldı. Fakirler ise basitçe 'sargı bezine' sarılırlardı. Mumyalama yapılmıyordu, bu yüzden zaman geçmeden aceleyle sarmalanmış olduklarına dair belirtiler vardı. Tabutlar da aceleyle yapıldığı için yapımında yumuşak çam ağacı kullanıldı.

Ölen kişinin bedeni genellikle gece gömülmeden önce evin en iyi odasında sergilenirdi. İskoç kökenli İrlandalı soyundan olanlar uyanık kalırlar ve bazen öfkelenirlerdi. Bütün kasaba tabutun ağırbaşlı bir şekilde mezarlığa götürülmesini görmeye gelirdi. Horace Greeley, XIX. yüzyılın başlarında New England'daki çocukluğunun "cenaze törenlerine" neredeyse ölen kişiyi tanıyan herkesin katıldığını hatırlıyordu.

Kölelerin cenazelerini gece ağır ağır şarkı söyleyerek meşalenin titrek ışığıyla mezara götürmeleri karşısında Beyaz Amerikalılar şaşırmış ve açıkçası korkmuşlardı. Hiç şüphesiz bu Afrika'dan beraberlerinde getirmiş oldukları pratik gelenek, görenek ve tutumlar

farkı yansıtmakla birlikte, karanlık saatlerin kölelerin sahip oldukları tek özerklik olduğu gerçeğinden de kaynaklanmaktadır.

ACİL DURUM ÖNLEMLERİ

Bu arada İngiltere'ye geri dönersek kırsal bölgedeki mutlu ve huzurlu yaşam çoğu insan için özellikle kent merkezlerinde son buluyordu. Zaman ilerledikçe ve nüfus arttıkça kilise bahçeleri dolup taştı, John Evelyn XVII. yüzyıl gibi erken bir zamanda Norwich'te bunun sonuçlarını şöyle kaydetti:

> Kilise bahçelerinin çoğu (bazıları yeterince geniş olmasına rağmen) toprakla, daha doğrusu birbiri üstüne yığılan ölü bedenlerle doluydu, yer gerektirdiği için duvarlar tepesine kadar dolmuş hatta birçoğu da duvarların üstünde birikmişti. Onun için kiliseler oyuk oyuk görünüyordu.

Sıkışıklık 1665'te bir veba salgınıyla krize yol açtı: XIV. yüzyılın Büyük Veba salgınının epidemiyolojik[23] artçı sarsıntıların en son ve en ciddi olanlarıydı. Özellikle Londra'nın defin altyapısına aşırı yük bindi. Diğer önde gelen vatandaşlar kaçtıkça din adamı Dr. Thomas Vincent şahit olmak için Londra'da kaldı:

> Ölüm gölgesi vadisi her gün ebediyete akın edenlerle dolup taşıyordu, izdiham vardı; kilise mezarlığını ölü cesetler kaplamıştı, birçok yerde daha öncekinden on iki ya da on sekiz metre daha yüksek tepeler oluşmuştu ve ölüleri gömmek için yeni yerler açılıyordu.

Daniel Defoe'nun *Bir Vebalı Yılların Dergisi*, olaylardan yarım asrı aşkın bir süre sonra 1722'de yayınlandı, ancak ilk elden tanıklık gibi okunacak kadar titizlikle araştırılmış ve canlı bir şekilde yazılmıştı. *Robinson Crusoe*'un yazarı, bu korkunç vebanın kurbanları için artık hiçbir kilise mezarlığında mutlu ve huzurlu bir yer kalmadığını yazdı.

El arabası içinde on altı veya on yedi ceset vardı; bazıları ke-

23 Bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkışının incelenmesi.

ten çarşaflar, bazıları paçavralara sarılı, bazıları çıplak değildi ama örtüler küçüktü ya da arabadan atıldıklarında üstündekiler kayıp gittiği için geri kalanlar arasında oldukça çıplaktılar; ama ne bu ne de içinde bulunulan uygunsuzluk kimsenin çözeceği bir sorun değildi; hepsi ölüydü ve insanlığın ortak mezarlığında bir araya getirilmişlerdi çünkü burada fark yoktu, yoksullar ve zenginler bir araya geldi; başka türlü defnedilmelerine imkân yoktu, böyle bir felaket sonucunda müthiş sayılarda ölen insan için tabut olamayacağından durumun farklı olması gerekse bile bu mümkün değildi.

Toplu mezarlar norm haline gelmişti, ancak toplu mezarlar bile ölenlere yetişebilecek kadar hızlı kazılamıyordu. Defoe, Aldgate'deki açılan büyük bir çukur hakkında yazıyor:

Bu çukuru kazarken bir ay veya daha fazla bir zaman için yeterli olacağını düşünüyorlardı, bazıları kilise amirlerini böyle korkunç bir şeyden dolayı suçladı; çünkü amir tüm kilise cemaati ve bölgedekileri gömmeye hazırladıklarını söyledi. Zaman geçtikçe kilise amirlerinin durumu kendilerinden daha iyi bildikleri ortaya çıktı. Çukur 4 Eylül'de bitti, sanırım 6 Eylül'de gömmeye başladılar ve 20 Eylül'e kadar yani sadece iki hafta içinde çukura 1114 ceset atmışlardı.

Vebanın bitmesi demek, popülasyonun XVIII. yüzyıl boyunca hızlı bir şekilde toparlanması ve büyümesi anlamına geliyordu. 1840'lara gelindiğinde hekim Sir John Simon, Londra'nın kalabalık kilise mezarlarının sağlık tehlikesi yaratacağına yönelik parlamento komitesini uyardı.

Kilise ayinlerine gelenlerin ayaklarının altındakiler çok ciddi bir konudur; tonozların izin verdiği kadar ve genelde ancak kısmen kapalı kalacak şekilde yığılmış insan kalıntıları çok ciddi bir sorundur.

Kilise bahçelerinin dışı da pek iyi durumda değildi: St. Martin içindeki arazinin mezarlık alanı sadece 18.5 metrekareydi ancak bu alanda yaklaşık 70.000 ceset olduğu tahmin ediliyordu. Bu koşullar altında 'saygın' bir defin işleminin gerçekleştirilme ihtimali yoktu,

yoksullar için ise saygın bir defin yapma gereği bile duyulmuyordu. Tabutlar aynı anda 17 veya 18 adet derin çukurlara konuluyordu. Sanki yeryüzüne katılmışlar gibi tabutları çalındı ve odun olarak yeniden satıldı, vücutları ise tıbbi araştırmalar için satıldı.

ÖLÜM VE OTOPSİ

XVIII. yüzyıl sonunda yaşayanlar büyük bir kazanç getiren bilimsel tıbbın yükselişini gördü. Ancak, mükâfat çok sonra gelecekti: Kayda değer ilerlemelerin XIX. yüzyılın ikinci yarısında sağlandığı ileri sürüldü. Halihazırda en büyük etki ölüler üzerinde görüldü. Tıp öğrencileri anatomiyi yalnızca gerçek bedenlerin kesilip biçilmesiyle öğrenebilirlerdi. Özellikle Londra ve Edinburgh'daki ana öğretim merkezlerinde, kesip biçmek için kadavralara talep artıyordu.

Bugün bile, çoğu kişi organ bağışı hakkında karışık duygular içindedir ancak o zamanlarda Hıristiyanlar bedenin yeniden dirilişini bekliyorlardı. Fiziksel biçimi oyulmuş ve öğrencilere gösterilmek üzere ayrılan ya da bilimsel araştırmanın sonucunda parçalanmış birine ne olacaktı? Bu düşünce karşısında erkekler ve kadınlar

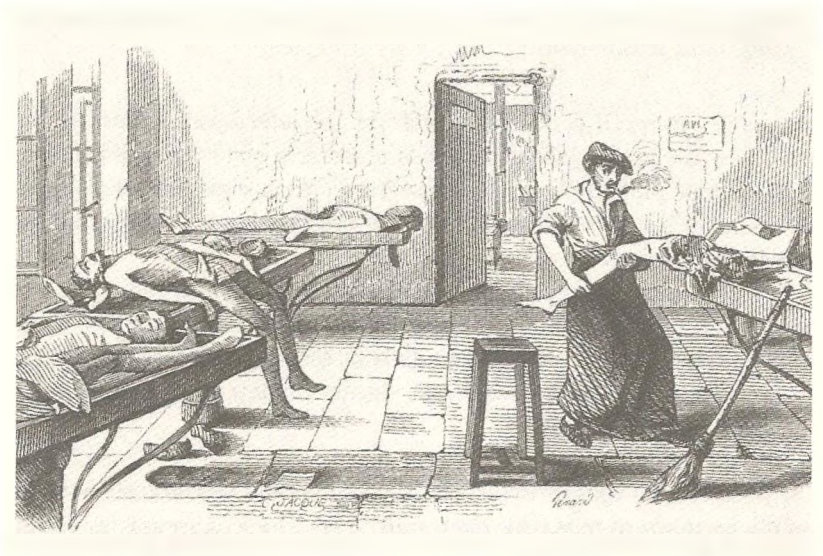

Ölü bedenler, genç doktorların mesleklerinde pratik edinebilmeleri için önemli bir unsurdu ama kimse gönüllü olarak bedenini teslim etmek istemiyordu.

gerçekten korku içindeydi onun için en azından teorik olarak sadece idam cezasıyla ölenlerin bedeni kesip biçmek için veriliyordu. Ancak talep, İngiltere'nin ünlü "Kanlı Kodu" (bir koyunu çalmak, ağaçları kesmek ya da bekar bir annenin ölü doğmuş bir çocuğu gizlemesi dahil olmak üzere 200'den fazla cezası ölüm olan suçlar) tarafından sağlanan arzın çok ötesine geçti.

Sonra, 'dirilişçiler' şaşırtıcı bir şekilde çoğaldı. Bunlar, karanlığın altında yakınlarda gerçekleşen gömülerin bulunduğu mezarlıklara giren suçlulardı. Tabutları kazarak ortaya çıkartıp cesetleri vicdansız doktorlara sattılar. Ödüller harikaydı: XVIII. yüzyılın sonlarında bölgede bir ceset için iki *guinea* ödeniyordu; 1828'e kadar bir parlamento komitesi sekiz kişiden oluşuyordu. Kaçınılmaz olarak büyük çaplı bir trafik vardı. Örneğin, 1794'te *Gentleman's Magazine* şunu bildiriyordu:

> Lambeth High-Street'teki mezarlık alanından ceset taşımaktan dolayı yakalanan Hackney'li bir arabacı soruşturma için Union Hall, Borough'daki sulh mahkemesine getirildi... Araba ele geçirildiğinde içinde Canterbury Başpiskoposu'nun hizmetçisi genç bir kadının ve iki çocuğunun cesetleri vardı. Bu tür yüksek pozisyonlu şahısların tanıdıklarının bu kilise mezarlığına gömülmesine izin verilmişti; cesetlerin hâlâ orada olup olmadıklarını görmek için mezarların çoğu açılmıştı ve şaşırtıcı bir şekilde iki yüz tabut boştu.

Yeni mezarlarda yeni gömülmüş cesetler vardı ve etraflarındaki toprak gevşek olduğu için kazılmaları daha kolaydı. Zenginler daha ağır tabutlar alabiliyordu ve giderek daha güçlü ve güvenlikli tabutlar yapılıyordu. Tabutların bazıları kurşunla kaplı iki veya üç kutudan oluşuyordu. Fakirler çok orantısız bir şekilde mağdur oluyorlardı, tabutsuz bir yığın olarak toprağa veriliyor, sonra hızlı ve kolay bir şekilde kazıp çıkarılabilmeleri için çoğu zaman çok derin olmayacak şekilde gömülüyorlardı. Bu arada, tıbbi ilerlemelerden oğulları ve kızları değil sadece zenginlerin doktor ücretlerini karşılayabilecek olanların istifade edeceğinin farkındaydılar. Egemen çevrelerin bu korkunç ticarete göz yumduğuna yönelik şüphe büyüyordu.

MEZARLARIN YÜKSELİŞİ

Dirilişçilerin gayretlerine rağmen şehir kiliseleri dolup taşmaya devam etti. Üst ve orta sınıflar oraya gömülmekten gittikçe çekiniyorlardı. Bu çekince, yalnızca ölülerin güvenliği veya onuru için değildi. Ailelerinin alt sınıftan yas tutanlarla temas etme riskinden de çekiniliyordu. Bu risk sadece toplumsal bir kirlenme değildi, bir hastalık kapma tehlikesiydi. Londra'nın eski iç bölgeleri (diğer büyük şehirlerdekiler gibi) şimdi veba getiren varoşlardan biraz daha halliceydi. Zengin vatandaşlar yapraklarla kaplı banliyölerdeki villalara taşındılar, bu nedenle orada açılan çeşitli mezarlıklarda gömülmelerinin bir anlamı vardı. Paris'teki benzer sorunlar Napoleon'un Père Lachaise mezarlığını bulmasını sağlamıştır: Burası o kadar moda oldu ki oraya gömülmek için adeta ölmeye değecekti.

1833'te açılan Kensal Green, Londra'nın en seçkin semti olmasının ardından en önemli mezarlık merkezlerinden biri olarak "Ölüm Belgravia"sı[24] olarak bilinir. Kesinlikle bir iş alanı olarak idare ediliyordu ancak ortalamanın biraz üzerinde ekstra para ödemeye hazır bir tüketici kesimin gereksinimine cevap veriyordu. Zenginlerin tarz sahibi olarak ölmeye başlamasıyla moda olan görkemli anıtlar için Kensal Green'de alan ve olanak vardı. Platformlar ve geniş yollar için de alan vardı, bu sayede cenaze arabası ve arabalar mezarlığın yanına kadar gelebiliyordu. Klasik sütunlar ve yeraltı mezarlarının olduğu şapeller vardı. Ticari bir temelde mezarlık işletmekle ilgili herhangi bir nahoşluk vardıysa da bu ruhban sınıfını asla geri tutmamıştı. Londra'da Kensal Green mezarlığının açılmasıyla defin ücretlerinin Paddington cemaatine yılda 200 şilin civarında bir maliyeti olduğu düşünülüyor. Ve daha erken bir çağda, kutsal alana Kilise Bahçe Mezarlığı'na gömülmemek konusunda itiraz edebilse de kilise bahçelerinin sefaleti, bu tür tereddütleri saçmalık haline getiriyor gibi görünüyor.

Kensal Green'den sadece birkaç hafta sonra açılan Glasgow'un büyük Nekropolü de ticari esasa göre işletiliyordu. Muhteşem tepelik ortamıyla belki de İngiltere'nin Viktorya Dönemi mezarlıklarının en güzelidir. Kurucularının belirttiklerine göre amaçları 'Yüksek sınıflar için çok arzulanan bir konuta sahip olmak [ve] verimsiz bir

24 Londra'da zenginlerin oturduğu bir semt.

mülkü genel ve kazançlı kâr kaynağına dönüştürmek' idi. Mezarlık, mezhepsel olmayacaktı. Arsalar 5 metre genişliğindeydi (herhangi bir şehir kilise bahçesinde olmayacak bir genişlikte) ve bir bahçıvan gözetimi altında bakımı yapılacaktı. Yapılacak anıtlar şirketin onayından geçecekti. Mezarlığın farklı yerlerinde yapılacak definler için farklı ücretler vardı; bu nedenle Nekropolis, Glasgow'da olduğu gibi kendi sosyal hiyerarşisine sahipti. Ancak parası olanlar, bu son dinlenme yerinin uygun bir şekilde sıhhatli olacağına dair güvenle mezarlarına gidebilecekti. Cenazelerin masrafları tabutun, dört veya iki atlı cenaze arabası üzerine mi yoksa bir el arabası üzerine mi olacağına ve eşlik edenlerin olup olmadığına bağlı olarak mütemadiyen değişken bir şekilde ölçeklendirilirdi. Ronnie Scott, yeni mezarlıkların yalnızca daha geniş bir alan değil Avrupa aydınlanmasının değerlerine göre yeni bir estetik, yeni bir hassasiyet üzerine kurulduğunu yazmıştı. Ölümü hatırlatan, korkunç ve sıkıcı olan kendi bölgelerinden sürülmüştü: 'Ölüm ve öbür dünya için bu yeni, aydınlanmış yaklaşım, sonsuz terörden ziyade uzun bir uyku olarak düşünülmüştür'. Ölüm dansları ve kafatasları "daha keyifli bir diri-

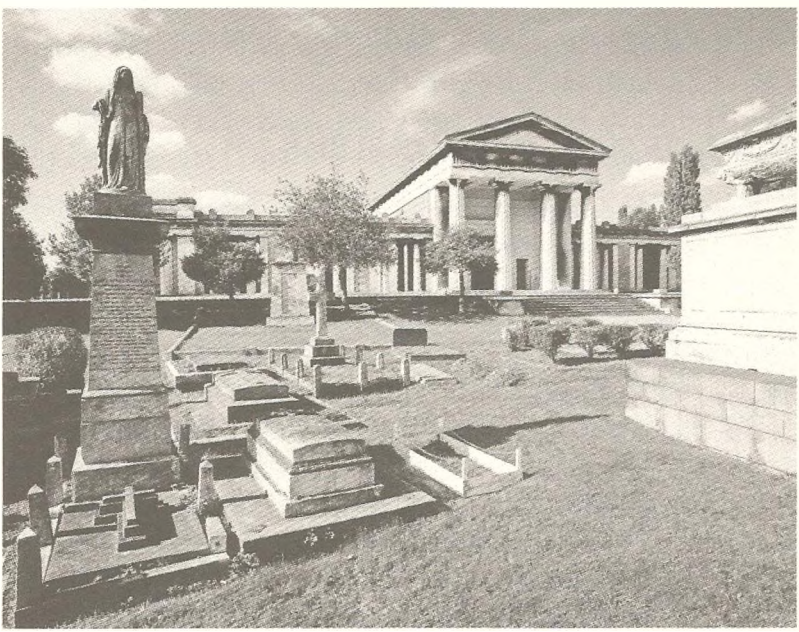

Ölümsüzlük söz konusu olmasa da Londralılar Kensal Green'in zarif ortamında ebediyete geçmek isteyebilirler.

liş ve sonsuz yaşam sembolleri" ile değiştirildi:

> Kanatlı ruh, cennete yükseliyor; trompet tutan veya üfleyen Diriliş Melekleri; bulutlar, güneş, güneş ışını, trompet veya kuvvetli ışığı ile temsil edilen ışıltı; alevlenen bir kalp; palmiye yaprakları; bir çapa; güvercin biçimindeki Kutsal Ruh; heykeller veya İnanç, Umut ve Hayırseverlik oymaları...

Ortaçağ ikonografisi ile ona eşlik eden gotik stilin izi yerine ciddi ama ürkütücü olmayan bir neo-klasizm geçmiştir.

Londra'da, Kensal Green'in başarısı diğer girişimcileri kendi mezarlıklarını yapmaya itti. Norwood 1837'de, Highgate 1839'da, Abney Park, Brompton ve Nunhead'de 1840'da yapıldı. Ancak bunların hepsi en azından ölçeksel olarak Nekropolis ve Ulusal Mezarlık Şirketi tarafından kurulan Woking'in dışındaki 1854'de açılan Brookwood tarafından gölgede bırakıldı. Bu yeni süper mezarlık 800 hektarlık (2000 dönümlük) Surrey kırsalında yayıldı. Londra'daki tüm ölüleri muhtemelen öngörülebilecek kadar uzun bir süre barındırmak için yeterli olduğu düşünülüyordu. Hem cenaze yakınları hem de mezarları ziyaret eden akrabalar için amaca yönelik Waterloo İstasyonu'ndan düzenli servislerle başkent ile demiryolu bağlantısı vardı.

BÜYÜK BİR GÖSTERİ OLARAK ÖLÜM

Kensal Green, başından beri başarılıydı, ancak 1843'te Sussex Dükü August Frederick'in etkisiyle 'rüştünü ispatlamış' olarak kabul edildi. Kral III. George'un oğlunun görkemli cenaze töreni mezarlığın moda haritasındaki yerini sabitledi. Bu büyük devlet cenazeleri çağıydı. Ocak 1806'da, Trafalgar zaferi sırasında dramatik bir şekilde ölen (1805) Amiral Lord Nelson'a ilham verici bir veda yapıldı. Ülkesine konyak ve saf alkollü bir kutu içinde getirilen bedeni tören için Greenwich Hastanesi'ndeki Painted Hall'da yatırıldı. Üç gün içinde yaklaşık 30 bin kişi tabutu görmeye geldi. Kalabalık o kadar büyüktü ki yetkililer ayaklanmadan korktu. Sonra, bir deniz adamı için uygun olacak şekilde genç amiral zengin bir şekilde dekore edilmiş büyük mavnalarla Londra'nın merkezine taşındı. Nelson'u taşıyan mavna bir zamanlar Kral II. Charles'a aitti; şimdi siyah kadi-

Viktorya Dönemi'nde Etrüsk döneminden bu yana görülmeyen bir ölçeğe ve inceliğe sahip mezarlıklar inşa edildi: Burası, Londra'nın kuzeyindeki Highgate'tir.

fe ile örtülmüştü ve sallanan siyah devekuşu tüyleri ile süslenmişti. Whitehall'daki amirallikte bir gece kaldıktan sonra, kullandığı son amiral gemisi HMS *Victory* benzeri bir arabayla hepsi siyah matem elbiseleri içindeki sessiz kalabalıklarla dolu sokaklardan geçerek St. Paul'un Katedrali'ne doğru yolculuğa çıktı. Tören alayı çok büyüktü: O kadar uzundu ki yola ilk çıkan muhafızlar St. Paul'a ulaştığında, arka tarafta kalanlar Whitehall'ı daha yeni terk ediyordu. Parmak ısırtan cenaze arabası bir yana, şovu şimdi paramparça olmuş *Victory* mürettebatının imajını çaldı; aralarında geminin renklerini kombine etmişlerdi. Organizatörler bu ikinci derece yas tutanları dahil etmek istememişlerdi, fakat popüler basın tarafından buna zorlanmışlardı. Bu cenaze daha çok bir 'medya olayı'ydı.

St. Paul'un geniş kubbesi yükseğe asılmış lambalar vesilesiyle aydınlatılmış, tabut yüksek bir katafalk veya platform üzerine yerleştirilmişti. Kısa ve basit merasim bitince, tabut yavaş yavaş Nelson'un kalıcı mezarının bulunduğu mahzen mezara indirilmeye ve görüş dışı kalmaya başladı. Amiralin mürettebatı *Victory* sancağını saygıyla bir yere koymak yerine andaç olarak yanlarında götürmek için parçaladı. Bu, muhtemelen ilk başta amiralliğin gemicilerin törende yer almasını reddetmelerine yol açan protokole karşı duyulan bir öfkeydi. An-

cak bu durum yas tutanların ileri gelenleri için, ölen kişinin sıradan insanlar tarafından kabul edildiğine olan bağlılığın altını çiziyordu.

Kırk altı yıl sonra, Britanya'nın Waterloo Muharebesi Komutanı (1815) ve daha sonra Başbakan'ı Wellington Dükü'nün sırası geldi. Kent şehrindeki evi olan Walmer Kalesi'nde öldü ve daha sonra başkentin batısındaki gazilere ev sahipliği yapan Chelsea Hastanesi'nde katafalka yatırılması için Londra'ya götürüldü. Kraliçe Victoria, kendisine ilk saygı gösterenler arasında yer aldı ve duygularına kapılıp onu ulusunun kurtarıcısı addetti. Halk da kraliçeyle hemfikirdi ve kapılar halka açıldığında yürüyerek ya da arabayla gelen kalabalıklar kilometreler boyunca yolu tıkadı. Bir kez daha, insanlar kahramanı göremeyeceklerini düşünerek panik oldular ve bunun sonunda iki kadın ezilerek hayatını kaybetti. Cenazenin kalktığı 18 Kasım 1852 tarihinde 'Demir Dük' denilen Wellington Dükü Arthur Wellesley cenaze arabasına yerleştirildi; çiçeklerle süslü, siyah bayrak ve devekuşu tüyleri ile kuşatılmış 12 tonluk cenaze arabası

Nelson'un cenaze arabası, hem yas tutma hem zafer kutlaması olan bir törenle St. Paul'un katedraline ulaşır.

kafalarında siyah bonbonları olan 12 siyah at tarafından çekildi. *The Times* için bu araba:

> Açık farkla alayın en görkemli ve ilginç kısmıydı. Alt kısmı tamamen bronzdu. Üst kısmında zaferlerinin yazılı olduğu altın yaldızlı alınlık vardı. Yan taraflarında afili kabanının kollarının üstünde düklükle ilgili süslü taçlar ve asalar, onun üstünde gümüş defneyaprağı nakışlı ve efsanevi 'Tanrı'da Ölenlerin Kutsanmışı' yazan kadife cenaze örtüsü vardı.

Ordu da doğal olarak tüm gücüyle ordaydı: Her alay ya kortejde ya da tören güzergâhında bir onur merasim kıtası olarak temsil edildi. Arkalarında görkemli bir izdiham yaşanıyordu, sokakları binlerce heyecanlı kalabalık doldurmuştu. Güzergâha doğru bakan çatılar ve balkonlar izleyicilerle doluydu ve insanlar kaldırımlardakilerin başlarının üzerinden bakabilmek adına dükkân vitrinlerinde durmak için para vermişlerdi.

Bu, hem ulusal bir olay hem de ulusal bir şekilde sahnelenen ölümdü; bilinçli bir şekilde yönetilen hatta tertip edilen bir performanstı da denilebilir. Halkın kederinin samimiyeti kuşku götürmezken *Illustrated London News*, törendeki yapmacıklık hakkında açıksözlü davrandı ama daha sonra tüm etkinliğin dikkatli bir şekilde ve büyük bir beceriyle organize edilişini övdü.

> Cenaze kapanındaki tüm bu yaratıcılık, hayal gücünün ve fantezinin tümü çoğu kişinin zihnini, en zorlayıcı şekilde aksesuarlarla kuşatması beklenen bu tören, saltanatın katkıda bulunacağı tüm zarafet, devletin her bir bölümünün verebileceği tüm yardımlar, askeri ihtişam ve askeri yasla dizilmiş büyük kitleler topluluğunun sağladığı tüm heybetli koşullar, saygılı ve sempatik kalabalıkların cıvıltılarıyla kendisini ifade eden daha az dramatik fakat daha etkileyici keder ile birlikte, büyük ve eski bir krallığın medeni ve yasama gücünün varlığıyla bahşedilen tüm haysiyet ve son olarak, Protestan tapınağında gerçekleştirilen dünyanın en görkemli dinsel hizmetlerinden ilham alan tüm kutsallık ve ihtiyatla, St. Paul Katedrali'nin içindeki ve dışındaki sahne birleştirildiğinde bizim tarihimizdeki en unutulmaz anları resmetmektedir.

Gazete, "Kahraman rahat uyuyor," diye yazıyı kusursuzca tamamlıyor:

> Avrupa'ya neredeyse kırk yıl boyunca barış veren, içindeki her krallığa iyilik eden bu kişinin rehber eli ve net yargısının hasretini gelecekte özlemez miyiz? Hiçbir Sezar bu tür eylemlerde bulunmadı ve tüm Yunan ve Roma şöhreti, 'BÜYÜK WELLİNGTON DÜKÜ'nün saf şöhreti ile karşılaştırıldığında küçük ve ortalama kalıyor.

Bunun anlamı okuyucular için açık olmalıydı. Demir Dük'ün başarıları ve üzerine eski kahramanlar eklendiğinde ülkesinin şanı Yunanistan'dan ya da Roma'dan daha fazladır. Birisi için yas tutarken Britanyalılar diğerini kutluyorlardı: Bu, en vatanperver tutkuydu.

Bununla birlikte, Wellington'un ölümünün ulusal önemini ilan

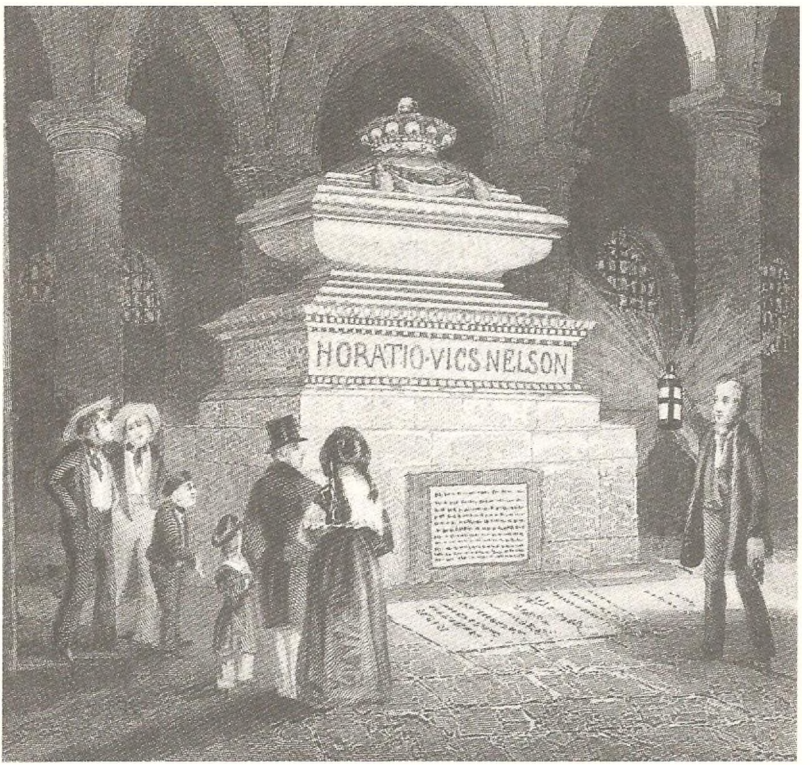

Nelson'un St Paul'taki mahzen mezardaki son dinlenme yeri, vatansever bir haç yeri haline geldi. Sonra Wellington Dükü de ona katılacaktı.

etse de, *Illustrated London News* özel trajedi üzerinde ısrar etmekteydi. Okuyucular, ölü adamın 'Son Anlarına' bıktırtıcı bir saygı ve şaşırtıcı bir sırnaşıklıkla şahitlik yapmaya davet edildi:

> 14 Eylül Salı sabahı, Wellington Dükü göğsündeki ve karnındaki huzursuzluktan yakınıyordu. O sıralarda tehlikeli hiçbir belirti yoktu, fakat kısa bir süre sonra ekselansları çok daha kötüye gitti, baygın hale geldi ve zahmetle soludu. Daha önce geçirdiği ataklarda yararlı olan telafi önlemleri artık boşunaydı. Bir saat sonra iyice huzursuz oldu, gözleri cam gibiydi.

Prens Albert'in 1861'de ölümünden sonra yas tutan Kraliçe Victoria.

> Soluk alıp vermesi kötüleşti. Bir sandalyeye yerleştirildiğinde solunumu kolaylaştı; ancak nabzı düştü ve saat üçü yirmi beş geçe ekselanslarının süresi doldu.

Sanki bu tanım yeterli değildi, okuyuculara 'Walmer Kalesi'nde Oda' bile anlatıldı:

> Dükün öldüğü oda orta boyutta ve sade bir şekilde döşenmişti: Ancak her şey düzgün ve metodik olarak, bir garnizondaki subay odası gibi düzenlenmişti. Sağ tarafta, sıradan demir başlı karyolası, at saçından tek kişilik yatağı ve dükün genellikle beraberinde taşıdığı ve şehre indiğinde kullandığı deri ile kaplı at saçından yastığı duruyordu. Yaz veya kış, küçük kamp karyolasının perdesi yoktu. Dük, Walmer'da olduğu zaman daima burada uyudu ve yazdı. Karyola üzerinde küçük bir kitap koleksiyonu vardı, bunlar tabii ki seçtiği kitaplardı... Odanın ortasında mürekkep lekeli ve kâğıtlarla kaplı bir maun masa vardı ve burada her gün birkaç saat oturup yazıyordu. Yakınında daha taşınabilir ve yatarken okumak ve yazmak için kullanılmak üzere tasarlanmış bir masa vardı. Bu, iki ya da üç sandalyeyle birlikte bir bütün oluşturuyordu.

Burada askeri erdemler vurgulanırken, dükün yaşamının sadeliği makaleyi bugünün ünlü yaşam dergisi tarzına dahil ediyor. Ortaçağ haccının 'sıkışık alanı' gibi (bkz. Bölüm 4), insanlar büyük adama mümkün olduğunca yakın olmak istiyordu: Bu türden bir gazetecilikle, bunu "sanal olarak" yapabildiler.

KAMUYA AÇIK ÖZEL KEDER

Kraliçe Victoria'nın eşi Prens Albert dokuz yıl sonra, 1861'de öldü. Basit, özel bir tören talep etmişti. Ölümünün ulusal çapta etkisi oldu bununla birlikte dul eşi, kamusal hayattan etkili bir şekilde geri çekildi, siyahlara büründü ve uzun yıllar üzüntüsünün hayatını tanımlamasına izin verdi. Zamanla, uzatılmış yası vatandaşına aşırı göründü ve bir monark olarak sorumluluklarından kaçındığına dair mırıldanmalar başladı. Ancak bu sadece özel kederin kamuya açık bir görev olarak görüldüğü Viktorya Dönemi yas kültürünün aşırı

bir örneğidir.

Gerçekten de Kraliçe Victoria'nın kocasının ölümüne verdiği tepkiyle yas tutmayı "moda" haline getiren önemli bir faktör olması mümkündür. İşçi sınıfı kadınlar için, yaşamın devam etmesi gerekir, idare edilecek bir ev hayatı ve geçim derdi vardır ancak aynı zamanda siyah giymeleri ve uzun süre kusursuz bir tevazu içinde olmaları beklenir. Bununla birlikte her zaman kocalarının zenginliğinin ve zevkinin tanıtımını yapan orta ve üst sınıf kadınlar da dul olmanın sorumluluğunu taşıyorlardı. İyi bir ailenin dul eşi yıllarca derin bir yas tutmak zorundaydı. Siyah ince ipek kumaş giyer, dışarı çıkmaz eğer çıkarsa peçesini takar ve pelerini bir kürk kenarlığı ile süslenmiş olurdu. Bu sıkı kod sonunda gevşeyecekti ama bu gevşeme çok yavaş gerçekleşti. Tarihçi Catharine Arnold bu aşamaları şöyle anlatıyor:

> Bir dul ilk yılını tamamladıktan sonra, 'ikinci yas' dönemi için giyinirdi. Bu daha az titiz bir kıyafet kuralına tabiydi ve bir rahibe alışkanlığını andıran beyaz yaka ve manşetlere izin verilirdi. Dokuz ay sonra "sıradan yas" dönemi gelirdi. Kadınlar üç ay boyunca dantel veya boncuklarla işlenmiş ipek ve kadife gibi parlak kumaşlar giyer, altın ve gümüş mücevherler ve buna uygun ametist, lal taşı ve opal gibi değerli taşlar takarlardı. Sonunda, gri, mor ve lila gibi sönük renklere izin verildiği altı aylık 'yarı yas' dönemine girerlerdi. Siyah gece elbisesi siyah bir yelpazeyle süslenir, devekuşu tüyleri ile donatılır ve sağır ise siyah ebonit kulak trompeti kullanılırdı.

Birçok "görüntü" oluşturarak çeşitli safhalarıyla bireyselliğinden ya da çeşnisinden kayıp vermeyen yas törenleri bir tüketicilik kolu haline geldi. En az cenaze levazımatçısı kadar özel terziler, üreticiler, perakendeciler, reklam verenler ve dergi yayıncıları da ölüm maslahatından kazanç sağlıyordu.

Levazımatçılar da o kadar kötü durumda değildi. Muazzam sosyal baskılara maruz kalan aileler 'merhum' için doğru şeyi yapıp yapmadıkları konusunda emin olmak durumunda kalıyordu.

Arnold, birçok kişi için "öldüğünde hayatta olduklarından daha fazla para harcamıştı" diye belirtiyor. Bu tür cenaze törenlerine ilişkin iki örnek veriyor. İlk olarak bu cenaze törenleri, 4, 14 şilin karşılığında yapılıyordu:

> Cenaze arabası ve bir çift at; ikili yas vagonu; on beş adet siyah devekuşu tüyü, arabalar ve atları komple örten bir kadife örtü; etrafı en iyisinden iki set siyah çiviyle kaplı, içten kapaklı ve siyah bir kumaşla, dayanıklı karaağaçtan yapılmış bir tabut; kurşun levha üzerine yazılmış bir kitabe, kapak süslemeleri, hepsi de en iyisinden jikleli ve parlak siyah dört çift kulp ve taşınmak için kol; püsküllü şilte, astarlı ve fırfırlı ve ince beyaz ketenden kefen; ipek kadife cenaze şalı; iki cüppe, iki önlük, ipek şapka ve eldiven, uşak ve arabacı olmak üzere asaları, değnekleri, kurdeleli şapkaları ile sekiz erkek...

Bu saygın ama mütevazı cenaze, masraflar açısından borçlansalar da alt orta sınıf bir aile için uygundur. Ancak 53 sterlin tutarındaki bir cenaze törenini sadece çok zengin olanlar düşünebilir:

> Cenaze arabası ve dört at, dörtlü yas vagonu, yirmi üç adet devekuşu tüyü, arabalar ve atlar için kadife örtü ve yüksek görevliler için en iyi tüyler; fırfırlı en iyi patiska ile astarlanmış püsküllü şilteli ve yastıklı dayanıklı karaağaç kabuğu ve tam işlenmiş sırlı pamuklu ince kumaştan kefen, tabutun dışında tamamen lehimlenmiş yazılı bir plaket; etrafı üç sıra siyah veya koyu kırmızı kadife ile kaplı iki buçuk santim kalınlıkta meşe kasası ve en iyi pirinç çivi ile kaplanmış kapak; yazılı pirinç tabla, tamamen oymalı dört pirinç kulp ve saplar, buna uygun kapak süsü; ipek kadife kullanımı; elbiseler, ipek şapkalar ve eldivenler, iki önlük, iki cüppe; asalı ve değnekli, ipek şapka bantları ile uşak, arabacı ve tüy adam olmak üzere on dört erkek; yas tutanların kullandıkları aksesuarlar ve tüylü ipek şapka ile.

Bu özel firmanın sunduğu en ucuz cenaze töreni 3,5 şilindi; ancak bu bile o zamanlarda çoğunun ulaşamayacağı türdendi. İnsanlar mümkün olduğunca para biriktiriyordu (bu dönemde 'Dost Toplulukları' ve tasarruf bankaları patladı) ancak birçoğu bulundukları 'mahallede' ölecek duruma düşüyordu.

En yüksek değeri "kendine yardım" olan bir toplumda, işyerinde ya da kenar mahallelerde fakirlik içinde ölenler hakir görülüyordu ve ailelerin küçük düşürülmemesi konusunda hiçbir girişimde

bulunulmuyordu. Karl Marx'ın en yakın dostu Friedrich Engels bu durum karşısında şaşırtıcı olmayacak şekilde yorumda bulundu:

> Hayatta olduğu gibi ölümde de, İngiltere'deki fakirler utanmazca muamele görüyorlar. Cesetleri hayvanların karkaslarından daha iyi durumda değildir. Londra'daki fakirlerin gömüldüğü St. Bride, II. Charles döneminden beri kullanılan ve her yerinde kemik parçaları bulunan açık bir bataklıktır. Her çarşamba, ölen fakirin kalıntıları on dört metre derinliğinde bir deliğe atılır. Bir din görevlisi gömü sırasında çabuk ve anlaşılmaz bir şekilde konuşur, sonra mezar üstünkörü toprakla

Viktorya Dönemi'nde yas dönemi için sıkı adabımuaşeret kuralları geldi. Bu cenaze kartı, ölen kişinin hatırası için evde tutulacak şekilde tasarlandı.

doldurulur. Sonraki çarşamba günü toprak tekrar açılır ve bu çukur tamamen doluncaya kadar devam eder. Tüm mahalleye bu mezar alanının korkunç kokusu yayılır.

Robert Tressell takma adıyla yayınlanan klasik sosyalist roman *The Ragged Trousered Philanthropists*, (*Kaba Yüzlü, Zilzurna Sarhoş Filantropistler*)'in yazarlarından Robert Noonan, 1911'in sonlarında Liverpool'da Walton Workhouse'a (şimdi bir cezaevi) gömüldü. 12 erkek ve kadınla birlikte fakirler mezarına gömülmüştü, yakın zamanda mezar yeri işaretlendi.

'ÖLÜMÜN AMERİKAN BİÇİMİ'

Birçok açıdan ABD, İngiltere ve Avrupa'da, özellikle Doğu'nun büyük kentlerinde gelişen eğilimleri takip etti. Gittikçe profesyonelleşen bir cenaze endüstrisi, komşu kadınlar tarafından paylaşılan görevleri üstlendi ve aşırı yas gösterilerini gerektiriyordu. Amerika 1861-65 yılları arasındaki İç Savaşı'ndan bu yana önemli şekillerde kendi yönünü buluyordu. Amerikan toplumunda çok şeyi değiştiren bu korkunç çatışma, ölüm kültürü üzerinde de kalıcı bir etki yarattı.

İç savaşta yarım milyondan fazla hayat kayboldu, bu da evleri sıklıkla savaş alanlarından oldukça uzakta olan yaslı akrabaların çoğalması demekti. Gömülmeden önce sevdiklerinin cesetlerini görmek için azap çekiyorlardı. Yakınlarını ölmeden görme olanaklarının yaratılması için bazıları para ödemeye hazırdı ve ödeyecek güçleri vardı. Dolayısıyla mumyalama yani çürüme sürecini durdurma konusunda bilgi ve beceriye sahip insanlar yeniden cenaze tarihine girdi. Tuhaf Avrupalı hükümdar dışında mumyalama yüzyıllar önce kullanımdan kaldırılmıştı. Gerçekten de, Amerikalıların çoğu artık bu fikri rahatsız edici derecede kaba buluyor. Ancak ölüleri gömülmeden önce görebilme vaadi, mumyalamanın yok olmasına karşı direnişe neden oldu ve takip eden on yıllarda mumyacılar ana akım cenaze merasimine dahil oldular.

Bir yandan, kendilerini "cenaze levazımatçısı" olarak nitelendirip mumyalamayı modern bir "bilim" olarak teşvik ettiler diğer taraftan bu "sanat"ın antikçağlardan kalma bir şey olduğuna dikkat çektiler. Pahalıydı, bu inkâr edilemezdi ama sevilen bir ebeveyn, eş

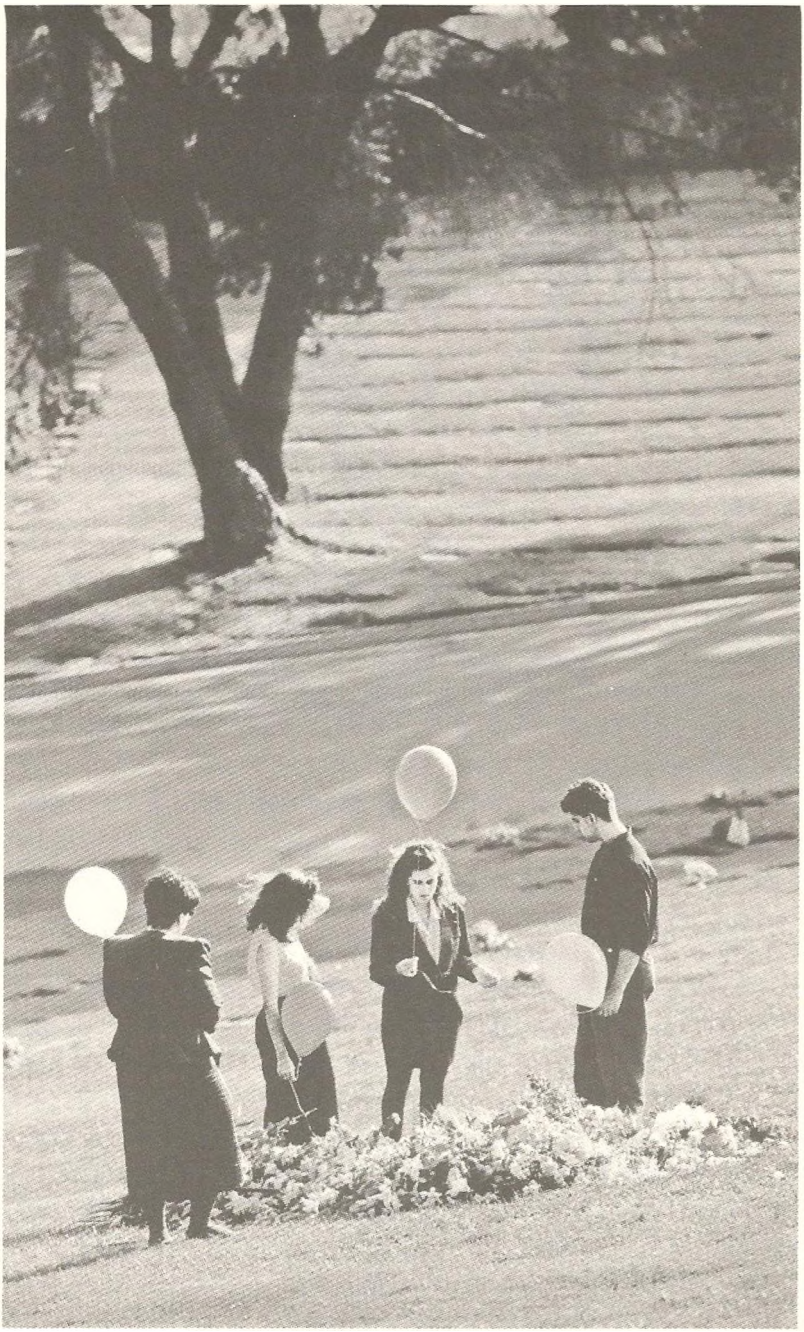

Ölüm fikrinden giderek rahatsızlık duyan Amerikalılar, Los Angeles, Forest Lawn, Glendale'de ünlü "çim mezarlıkları" karşısında heyecanlandılar.

veya çocuğun fiziksel olarak bozulmadan kalmasını sağlayacak bir işlemi esirgemezdiniz kesinlikle. Endüstri tarafından teşvik edilen cenaze töreninde tabutun açık olma modası bedenin görünüşünün gerçek bir mesele haline gelmesini sağladı. Ve hizmet profesyonelleştikçe tüketiciler de kaçınılmaz olarak titizlenmeye başladı. Amerikalıların oturma odalarında sergilenen cesetler için kefen dikmekten hoşnut olan büyükanneleri canlı kişinin mükemmel imgesini görmek istiyorlardı. XX. yüzyılın başında, bu dönüşüm az ya da çok tamamlandı; normal bir aile bile böyle bir cenaze sorumluluğunu tek başına üstlenmeyi düşünmüyordu artık. Ölenin bedeni, aile evini kirlettiği düşünüldüğü için mumyacılar tarafından bozulmadan toprağa verilmeye hazır olana dek "cenaze evinde" tutulurdu.

Belki de kısmen 'inkâr' duygularının bir sonucu olarak XIX. yüzyılın sonlarında 'çimle kaplı mezarlık' moda haline geldi. Güzel peyzajlı park alanlarında, mezarlar neredeyse tesadüfi görünüyordu, mezar yerlerinin işaretlenmesinde kasıtlı olarak ihtiyatlı davranılıyordu. Manzaranın bozulmasına kesinlikle müsaade edilmiyordu. Büyük heykeller ya da inşa edilmiş lahitler, bir parseli diğerinden ayıran çitler yoktu, mezarlar gruplaştırılmıyordu. Ziyaretçiler neredeyse bir mezarlıkta olduklarını unutabilirlerdi. Bu tam da yaratılmak istenen şeydi.

Baştan itibaren cenaze işinin gittikçe artan rolü üzerine eleştiriler de mevcuttu. Birçoğu, bunun kalpsiz bir dolandırıcılıktan başka bir şey olmadığını savunuyordu. XX. yüzyıl boyunca gelişen endüstriyle birlikte böyle bir muhalefet de büyüdü. Sayısız Amerikalının sistem hakkında çekinceleri vardı, ancak girişimcilerin faaliyetlerini görünür kılmak için iki İngiliz'in müdahalesi gerekecekti. 1948'de Evelyn Waugh konuyla ilgili hicivsel bir romanı *The Loved One* (*Sevdiğimiz*)'i yayınladı ve 1963'te Jessica Mitford'un *The American Way of Death* (Ölümün Amerikan Biçimi)'i yayınladı. İkincisi esprili ve eğlendirici bir kitaptı, yazarın mizah biçimi en savunmasız olan sıradan ailelerle beslenen bir endüstrinin sinizm alışkanlığı olarak gördüğü şeyi gizlemeden açığa vuruyordu. Mitford, endüstrinin saldırgan pazarlamasının şantaja ve zorbalığa dönüştüğünü, fiyatların çok yüksek olduğunu ve iddialarının birçoğunun ise açıkça sahte olduğunu söyledi.

Ölenin bedeni, aile evini kirlettiği düşünüldüğü için mumyacılar

Jessica Mitford, 'Ölümün Amerikan Biçimi' hakkında yaptığı uygunsuz gözlemlerle ortalığı karıştırdı ancak eleştirilerinin çoğunda haklıydı.

tarafından bozulmadan toprağa verilmeye hazır olana dek cenaze evinde tutulurdu.

Bu iddialar fazlasıyla gerçekti. Birçok Amerikalı'nın, daha da güçlü bir ifadeyle söyleyecek olursak ABD yasalarının şartının pahalı mumyalama işlemi olduğuna inanmalarına izin veriliyordu. Dahası, bazıları mumyalama işleminin bedeni sadece cenaze töreni boyunca koruyor olmasına rağmen kalıcı olarak koruyacağına ikna olmuş görünüyorlar.

Bugün, mumyalama uygulaması tartışmalı bir problem olmaya devam ediyor. Geleneksel dini çekinceler zayıfladığında cenaze endüstrisi uygulamayı gittikçe psikolojik argümanlarla savunmaya başladı. Sevilen kişiye yapılan 'son bakış', endüstriye göre 'yas tutma süreci'nin önemli bir parçasıdır, bu nedenle endişeden kurtulmak için bedenin korunması önemlidir. Bu iyi bir psikolojik bakış mı, yoksa sadece psikoloji jargonu mudur?

Mitford'un, Amerika'da savaş sonrası tüketiciliğin yükselmekte olduğu bir zamanda yazdığını söylemek gerekir. Bu, imalat sanayinin giderek daha büyük otomobiller, buzdolapları ve diğer her türlü parçayı tedarik ettiği bir zamandı. İnsanları bu parçaların 'ihtiyaç' olduğunu ikna etmeye yardımcı olan geniş ve becerikli bir reklamcılık ve satış sektörü gelişmişti. İnsanların her zamankinden daha büyük cenaze töreni satın almaya itilmesi o kadar da şaşırtıcı değildi o halde, aralarından kınamak için sadece cenaze levazımatçılarını seçmek pek adaletli görünmüyor. Bununla birlikte, tüketiciliğin bir zamanlar (ve teoride hâlâ) kutsal kalmış olan ticaret alanlarının sınırlarını aştığını görmek ilginçtir.

KAHRAMANLARA UYGUN MEZARLAR

Amerikan İç Savaşı, ağır topçu ve otomatik silahların görülmemiş bir ölçekte toplu katliamda kullanıldığı için, ilk modern savaş olarak tanımlandı. 13 Temmuz 1863'de Pennsylvania-Gettysburg'da yaklaşık

Pennsylvania'daki Gettysburg Ulusal Mezarlığı'nda bilinmeyen ölüler sadece sayı olarak varlar ama bu durumun kendisi çok dokunaklı.

8000 asker öldü. Bazıları mumyalanıp evlerine gönderildi ama birçoğu öldükleri yerin yakınına, şimdi Gettysburg Ulusal Mezarlığı olan yere gömüldü. Savaştan yalnızca birkaç ay sonra, 19 Kasım'da Başkan Abraham Lincoln'un törende Gettysburg'a yaptığı ünlü ithaf şöyleydi:

> Seksen yedi yıl önce, atalarımız bu kıtada, tüm insanların eşit yaratılmış olduğu önermesine adanmış bir özgürlük tasarlayan yeni bir ulus ortaya çıkardılar.
>
> Şimdi büyük bir iç savaş yaşıyoruz, bu kadar tasarlanmış ve buna adanmış herhangi bir ulusun ne kadar dayanacağını test ediyoruz. Bu büyük savaş alanıyla karşı karşıyayız. Bu alanın bir kısmını, bu ulusun yaşayabilmesi için hayatlarını verenlerin son istirahat yeri olarak adamak için geldik. Bunu yapmamız tam anlamıyla uygun ve doğrudur.
>
> Fakat daha geniş anlamda, bu zemini vakfedemeyiz –adayamayız– kutsayamayız. Bu alan, bizim yetersiz güçlerimizin ekleyeceği ya da azaltacağının çok üstünde bir yerdir, burada mücadele ederek yaşayan ve cesurca ölen insanlar tarafından zaten kutsanmıştır. Dünya burada söylediklerimizi ne hatırlayacak ne de bir yere not düşecektir ancak burada yatanların yaptıklarını asla unutmayacaktır. Daha ziyade biz yaşayanlar burada dövüşenlerin mertçe ileri düzeye taşıdıkları bitmemiş işe adamalıyız kendimizi... Bu ulus, Tanrı şahitliğinde yeni bir özgürlüğe kapı açacaktır ve halk tarafından, halk için halkın hükümeti, yeryüzünden bir daha silinmeyecektir.

Eski ölüm ve yeniden doğum retoriği yeniden kullanılmaya başlandı; daha modern şekilde, kurban edilen ölüler demokrasi için oy olarak görüldü. Lincoln'un Cumhuriyetçi reformizmi karşısında Güney, Konfederasyon tarafı için savaşan birçok kişinin başkanın federal kardeşlik ve ulusal iyileşme vizyonunda hiçbir önemi yoktu.

Dahası İç Savaş'ın Amerika'yı daha iyi bir yer haline getirdiği iddia edilebilir. Bazıları I. Dünya Savaşı (1914-18) için bu iddiayı öne sürmüştü. I. Dünya Savaşı'nda genel olarak sekiz milyondan fazla asker (ve altı milyondan fazla sivil) öldürüldü. Britanya, Somme Savaşı sırasında tek bir günde 19.240 asker kaybetti. Kuzey Fransa'nın

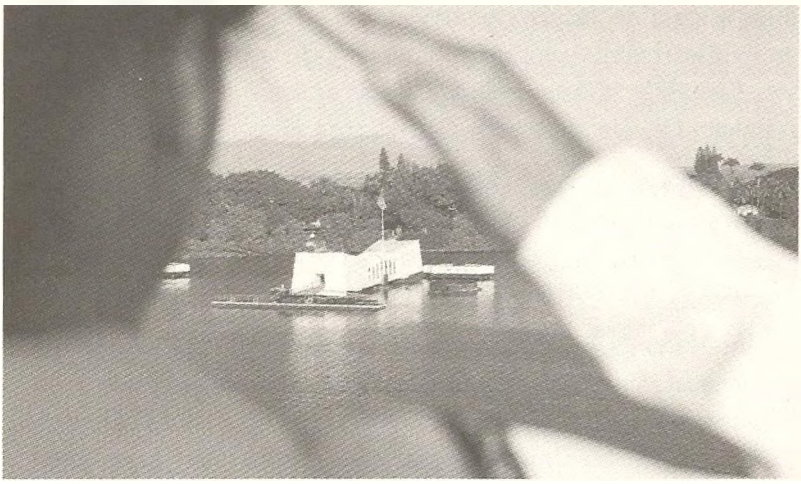

Denizciler gemileri şimdi hem bir savaş mezarı ve ulusal bir türbe olan, Pearl Harbor, USS Arizona batık kalıntılarını geçerken hâlâ selam duruyor.

geniş alanları şimdi askeri mezarlıklara verilmiş, beyaz haçlar kırsal alanları sarmış durumdadır. Hayat kadar kırmızı ve güzel ama yine de kökten kolaylıkla koparılabilen ünlü gelincik, İngiltere'nin askeri yas ikonografisinin önemli bir parçası haline geldi.

İkinci Dünya Savaşı (1939-45) sırasında askeri taktikler ilerlemişti. Çatışma, nispeten az sayıda meydan muharebesi ile geniş bir alanda sürüyordu. Ancak Normandiya'da Colleville-surmer mezarlığı, 1944'te Omaha Beach kod adlı Normandiya Çıkarması sırasında ölen 9387 ABD'li askerin gömüldüğü yere bakmaktadır. Çok uzaktaki topraklarda kaybolan pilotlar ve denizde kaybolan denizciler için, genellikle ülkelerindeki anıtlardan başka bir şey yoktur. Bununla birlikte Pearl Harbor'da, 7 Aralık 1941'deki Japon saldırısında batan içindeki 1177 askerin kaybolduğu *USS Arizona* adlı savaş gemisinin battıkları yerde, geminin enkazı üzerine bir tapınak inşa edildi. Kaybolanların çoğu kurtarılamadı, bu yüzden batık gemi bir savaş mezarı olarak kaldı. Kimileri, *Arizona* tanklarından hâlâ sızarak yüzeye çıkan petrol için 'siyah gözyaşı' diyor. Denizciler hâlâ çok yoğun olan bu deniz üssünden geçerken batan geminin kalıntılarını saygıyla selamlıyorlar.

1916'da Dublin'deki Paskalya Ayaklanması'nın ardından İngilizler tarafından farklı türden kahramanlar idam edildi. Şair W.B.Yeats, sonrasında "Korkunç bir güzellik doğdu" diye yazarak ölüm ve yeniden doğuş imgesini bir kez daha geri getirecekti. Ancak yetkili makamlar,

ölü isyancıların şehit olarak kontrol edilemeyen yeni bir hayat sürdürebileceği ve mezarlarının gittikçe artan bir milliyetçilik için tapınak haline gelebileceği ihtimali konusunda bir dereceye kadar dikkatli olabilirlerdi. Nitekim yükselen liderlerden biri olan Padraic Pearse, birkaç yıl önce XIX. yüzyıl milliyetçi-devrimci grup olan Fenians'ın lideri Geremiah O'Donovan Rossa'nın mezarında ünlü bir konuşma yaptı:

> Hayat ölümden doğar, vatansever erkek ve kadınların mezarlarından canlı bir ulus doğar. Bu ülkenin savunucuları gizli ve açık yollarla iyi iş çıkardılar.
>
> Bizim yarımızı satın aldıklarını ve diğer yarımızın da gözünü korkuttuklarını düşünüyorlar. Her şeyi ön gördüklerini düşünüyorlar, her şeye karşı hazırlıklı olduklarını düşünüyorlar; ama aptallar, aptallar, bize Fenien ölümünü bıraktılar ve İrlanda bu mezarlara sahipken, özgür olmayan İrlanda asla barış içinde olmayacaktır.

Britanyalılar tam da bu nedenle ölenleri halkın erişebileceği bir yere değil, Arbor Hill'deki kışlanın avlusuna gömdüler ve cesetlerini aşındırmak için mezarlarına güçlü bir alkaline toz şeklinde olan kalsiyum oksiti karıştırıp attılar. Bu, geri tepen bir stratejiydi. Ölülere bir tapınak yapılmasını kabul etmemek ve böylece ayaklanmanın önemini inkâr ederek şu anda 'sonlandırma' diye bir düşünceyi reddetmek suretiyle İrlanda'da isyan ruhu daha da şiddetli köpürdü gibi görünüyor.

YANIP KÜL OLMAK

1884 yılında, Güney Galler'de bir tepenin üstünde, Llantrisant'daki Dr. William Price, modern İngiltere'nin ilk cenaze ateşini tutuşturdu. Bu ateşte bebek yaşlarda ölen oğlunun cesedini yaktı. Price öfkeli kalabalık tarafından linç edilmekten kıl payı kurtuldu ama polis tarafından tutuklandı ancak dünyayı şaşkına uğratarak duruşmasında beraat etti. Hâkimler yaptığında bilfiil suç bulamadı: İngiliz kanunları uyarınca ölü yakmanın yasal olduğu ortaya çıktı.

Nüfusun büyük çoğunluğu için ölü yakmak yasal olmasına rağ-

men iyi bir şey değildi. Price, öldüğünde yakıldı. Ancak bir süre daha ölü yakma işlemi gerçekleştirilmedi. Londra'nın ilk krematoryumu Golders Green'de 1902 yılına açıldı ve o zaman bile uzun bir süre sadece bilinçli bir şekilde özgür düşünceli ve ileriye dönük aydınlara hitap etti. Gotik yazar Bram Stoker, 1912'de, sanatçı Charles Rennie Mackintosh da 1928'de yakıldı, onları 1939'da öncü psikanalist Sigmund Freud ve 'seksolog' Havelock Ellis izledi. Bunlar, İngiltere'nin saygın orta sınıfların öncü olarak düşünebilecekleri türden karakterler değillerdi.

Yine de zaman değişiyordu ve onunla birlikte zevkler de değişiyordu. XX. yüzyıl beraberinde, artan oranda bir çürüme korkusu getirdi. Bu şaşırtıcı değildi, hijyen düşkünlüğünün bir sonucuydu. XIX. yüzyılın sonlarında tohum teorisinin sunduğu sahiciliğin yanı sıra, üretiminde emek ve tasarrufu sağlayan cihazların ve kimyasal te-

Sigmund Freud, Londra'daki Golders Green krematoryumunda kalıntıları bulunanlar arasındadır. Bir zamanlar tuhaf bir seçim olan ölü yakma şimdi normudur.

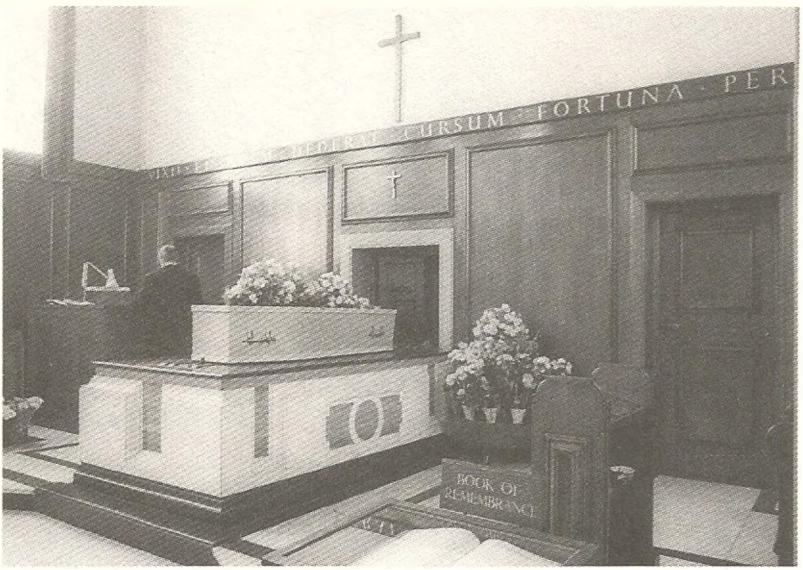

Bir zamanlar Hıristiyanların kaçındığı ölü yakma işlemi Katolik kilisesi tarafından bile kabul görmüştür: Şimdi ana akım cenaze töreninde kesin bir yere sahiptir.

mizleyicilerin pazarlamasındaki patlama evde temizlik standartlarını arttırmıştı. Halılar bir zamanlar her yıl dışarıya çıkarılır ve 'ilkbahar temizliği' için dövülürlerdi. Artık her gün halı süpürme makineleri veya elektrikli süpürgelerle temizleniyorlardı. Mahallenin yarısı ile tuvaletlerini paylaşan aileler şimdi kendi sifonlu tuvaletlerini kullanıyorlardı. Çok yaygın olmamakla birlikte, sıcak ve soğuk su akışı giderek her zamankinden çok daha sık yıkanmayı getiriyordu; çamaşır makineleri kıyafetlerin değiştirilmesini sağladı. Hijyen estetik bir değer haline geldi. Buzdolabı, çamaşır makinesi ve yeni beyaz eşyalar gerçekten göz kamaştırıcıydı ve kolay temizlik için üretiliyorlardı.

Altı yüz yıl önce, kadınlar ve erkekler ruhları üzerinde günah lekesiyle ölme ihtimali karşısında dehşete düştüler. Artık kendilerinin bir leke olabileceğinden korkuyorlardı. Kirlilik ve mikroorganizmaların dehşeti üzerine bilgi edindikçe mezarda başlarına gelecekler konusunda gittikçe tedirgin oldular. Vücudun çürümeye başlamasıyla gaz kabarcıklarının çıkması endişe verici görünüyordu. Yumuşak dokunun buharlaşması ve kemik haline dönüşmesi için vücudu 760 °C ile 1150 °C arasındaki sıcaklıklarda yakma işlemini içeren kremasyon, 'modern', temiz ve kullanışlı bir çözüm haline geldi.

Yas tutan Hindular ölenleri, yüzyıllar boyu Hindistan'da yerleşik olan Antyeshti ritüellerine göre ölüme hazırlar.

BÖLÜM YEDİ
RİTÜELLERİN DÜNYASI

Ölümde çeşitlilik vardır. Dini ve kültürel arka planımıza bağlı olarak ölüm, hepimize farklı biçimlerde gelir. Hiçbir kısa araştırma insan hayatını sonuçlandıran doruk anını kuşatan ritüellerin olağanüstü çeşitliliğinin hakkını veremez. Dünyanın büyük dinlerinde bile, genelleme çabalarını riskli kılan mezhepsel ayrımlar ve yerel gelenekler vardır. Kapsamlı olmayan aşağıdaki açıklama, var olan cenaze ritüellerinin şaşırtıcı çeşitliliği hakkında asgari bir fikir verebilir.

ANTİK ANTYESHTI

Hindistan'ın Hindu geleneğinde, *Antyeshti* yani ölü yakma uygulamasında yüzyıllar boyunca bariz bir süreklilik olmuştur. Bunun için verilen talimatlar dokuz *samskara*nın yani ayinlerin sonuncusu, *Aswalayana Ghryasutra*'ya yerleştirilmiştir. Bu, M.Ö. 500 civarında yazılmıştı ve muhtemelen yerleşmiş pratiklerin neler olduğunu kayda geçirmişti. İlk olarak, beden kendi cinsiyetinden biri tarafından yıkanmalıydı. Beden yetişkin bir erkeğe aitse ilk önce tıraş edilmeliydi; daha sonra merhuma yeni giysiler giydirilmeden önce sandal ağacı macunu uygulanırdı. Bundan sonra beden genellikle bir nehrin kıyısında hazırlanmış olan ve çoğu zaman bilinen bir ölü yakma alanında kurulan ateşe götürülürdü. Böyle bir yerin kendi *kunda*'sı, taş döşemesiyle kaplı dikdörtgen bir ocak olabilirdi ancak bu temizlenirdi ve ideal olarak, kullanımdan önce inek gübresiyle arındırılırdı. Alternatif olarak, ateşi içinde tutmak amacıyla bir çukur kazılırdı. Ölü yakma ateşi ahşapla yapılırdı ve sağlanabiliyorsa, sandal ağacı, safran, kâfur ve misk adaklarıyla hazırlanırdı. Bunlar, yanmalarını kolaylaştırmak için ghee –sade tereyağı– ile karıştırılırdı.

Cenaze gelenekleri, doğasındaki muhafazakârlık nedeniyle bizi ölülerimize, geçmişimize bağlar. Antyeşti 3000 yılda, özünde pek değişmedi.

Ateşin yakılması kendi başına bir ayindi. Önce bir ghee lambası yakılıyor ve sırayla, bununla bir miktar kâfur, onunla da ölü yakma ateşinin en kuzey ucu tutuşturuluyordu. Odun bir kere buraye getirilince, ateş iyice tutuştuktan sonra yığının geri kalanıyla uğraşmaya izin verilirdi. Bu noktada ceset, başı kuzeye doğru olacak şekilde ateşin üzerine yerleştirilir; sonra üzeri tahtayla örtülür ve bundan başka adaklar sunulurdu. Bu amaçla büyük kaşıklar uzun çubuklara bağlanırdı. Antik yangın Tanrısı Agni'ye; bitkilerin Tanrısı Soma'ya; bu dünya Tanrısı Loka'ya, yeryüzüne ve öte dünyaya adaklar sunulurdu. Ayrıca Rig Veda'nın öğretileri ve Yajur Veda'nın 63 buyruğuna uygun olarak, 17 daha adak sunulurdu. Bunlar havadan güneşe, bedenin farklı parçalarına, üzüntü gibi duygulara ve sıkı çalışma ve azim gibi niteliklere kadar her şeyi içeriyordu. Vedik metinlerinin M.Ö. 1000'den önce yazılmış olduğu bilinmektedir; dolayısıyla bunlar gerçekten de saygın ayinlerdir. Daha yalın bir bakış açısıyla, bu kadar çok gheeyi kaşıkla dökmenin çok akıllıca pratik nedenleri vardı; ateşin normalde olacağından çok daha sıcak yanmasını sağlıyordu. Genellikle sadece odunların yanması bir cesedi tamamen küle çevirmek için gereken ısıyı üretmez.

Üç gün sonra, ateş söndüğünde ve korlar soğuduğunda, aile kalan kemikleri almak için geri gelirdi. Bunlar nehre atılırdı. Ölümden sonraki on ikinci gün, ölen kişiyi anmak için genellikle bir şölen yapılırdı. Ölen kişi o tarihten itibaren aylık *sraddha* –ataların yâd edilmesi töreni– ile de anılırdı. Bugün tabii ki, ölü yakma teknolojisi dönüştü ve özellikle de büyük şehirlerdeki Hindular bu değişiklikleri benimsemekte gecikmediler. Açık ki, bu koşullarda kurban adanamaz; bu nedenle onun yerine mantralar tekrarlanır.

Sihler de ölülerini yakar; vücut önce yıkanıp giydirilerek hazırlanır. Hayatta olduğu gibi ölümde de 'Beş Parça' her iki cinsiyetten Sihler tarafından giyilmelidir. Bunlar, Guru Gobind Singh tarafından 1699'da emredildiği haliyle, *kes* (kesilmemiş saç), *kanga* (tarak), *kara* (çelik bir bileklik), *kachha* (özel bir içlik) ve *kirpan'dan* (özel bir tören hançeri) oluşur. Vücut Gurdwara Tapınağı'na götürülür ve orada ona Sukhmani yani Barış İlahisi de dahil olmak üzere dualar edilir. Vücut fiilen yandığı sırada geleneksel uyku zamanı duası, Kirtan Soliha okunur.

Sihler ölümü, başka bir hayata mutlak bir geçiş olarak önemsiz görürler. Bu nedenledir ki abartılı duygu gösterileri hoş karşılanmaz. Bunun yerine, ailesi evlerine çekilmeli ve 10 gün boyunca birlikte sessizce kutsal metinlerini okumalıdır. Ölenin külleri daha sonra *Gurdwara'dan* alınır ve Hindu geleneğinde olduğu gibi yakın bir nehire dökülür.

DOĞU AYİNLERİ

Kendi de Hint kökenli olan Budizm, rakip dinler olan Hinduizm ve İslam'ın arasında sıkışıp, daha sonra alt kıtada büyük ölçüde ortadan kalktı. Orta, Doğu ve Güneydoğu Asya'nın geniş bir kuşağı boyunca (ve son zamanlarda pek çok Batılı ülkede yeni yandaşlar edinerek) varlığını sürdüren Budizm, bir dereceye kadar eski özgün geleneklerin bakış açılarını üstlenmedi. Örneğin Çin'de, Budizm manevi olarak yerel Taoculuk'tan etkilenmiştir. Meditasyon yoluyla dünyevi kaygılardan kaçma vurgusu birçok açıdan Hindu inancına benzediğini düşündürebilir; son derece felsefi bir inançtır. Aynı zamanda Çin Budizmi, Konfüçyüsçü sosyal öğreti yasasından kaçınılmaz olarak etkilenmiştir. Bu etki nedeniyle Çin Budizmi'n-

de, Budizm'in diğer bazı biçimlerinde olandan daha güçlü bir vatandaşlık duygusu vardır.

Bununla birlikte, pek çok Asya toplumunda Budizm, (alaycıların öne sürebileceği gibi) toplumsal düzeni koruma yöntemi olarak pasifizm doktrinini takdir eden hükümdarlar tarafından tepeden aşağı empoze edildi. Böylece, Tibet'ten Japonya'ya ve Tayland'dan Kore'ye kadar, bu ülkeler arasındaki muazzam kültürel ve tarihsel farklılıklar göz önüne alınırsa bekleyeceğimizden daha fazla tekdüzelik görüyoruz. Elbette, Budizm'in kurumları dahilinde güçlü bir tartışma vardı. Bu da Tantrik, Theravada, Mahayana ve Zen Budizmi gibi rakip ekollerin ortaya çıkmasına yol açtı. Ancak bunlar ille de dünyevi cenaze ritüelleriyle ilgili tutumlarındaki birlikteliklerini, kesin olarak bozmadı.

Ne var ki, elbette ayrıntılarda farklılıklar vardı: Örneğin, 'gökyüzü gömütleri' uygulaması Tibet'te devam etti (bkz. Giriş) ve ölü yakma programını takip eden yas büyük ölçüde çeşitlilik gösteriyordu. Şimdi pek çok açıdan oldukça batılılaşmış bir toplumu olan Japonya'da, yas tutarken beyaz yerine siyah giysiler giyilir. Öte

Budizm, kimi ülkelerde definin norm haline gelmesiyle, kremasyonun yaygın olarak kullanıldığı Hint kökenlerine ihanet etmiştir.

Reenkarnasyon eylem halinde. Tibet'in 'gökyüzü gömütü' geleneği, ölenlerin fani kalıntılarının doğal düzen içine yeniden emilmelerine imkân verir.

yandan, birkaç antik gelenek hâlâ etkisini sürdürüyor. Bunlardan biri, şaka olarak ölümlü isminden bahsedildiğinde, yanlışlıkla geri çağırılmasını önlemek için ölüye özel yeni isimler yani *kaimyo* verilmesidir. Ve ölen çocukları için daha iyi bir reenkarnasyon bekleyen, yaslı ebeveynlerin adak adadığı Japon mezarlıklarında halen görülecek tapınaklar var.

Gel gelelim, genel anlamda aynı temel törenle ilgili olarak Budist dünya genelinde farklılıklar görülür. Önce beden yıkanır ve etrafına tütsü çubukları konarak, hazırlanır. Hindu ve Sih geleneklerinin aksine genellikle bir tabuta konur. Cenaze töreni için keşişler yani *bhikhu* idareyi almak üzere çağrılırlar: Diğer ayinlerde olduğu gibi bunda da merkezi bir rol oynarlar. Geldiklerinde, makamlarına saygının bir işareti olarak fakat aynı zamanda merhum adına punya yani erdem kazanma umuduyla onlara adaklar sunulur. Çoğu zaman beyaz kumaştan bir gölgelik altında otururlar. Beyaz, Doğu'nun çoğu yerinde ölümün rengidir. Keşişler ölen kişi hakkında hayır duası ilahileri söyler ve alışılageldik olarak dualar edilir ve insan varlığının faniliği ve yeniden doğuş vaadi hakkında bir

vaaz verilir. Bu noktada, tabut kapatılır ve ölünün yakılacağı yere taşınır (ancak bazı ülkelerde defin geleneksel hale gelmiştir). Ölü yakma tamamlandığında, yas tutanların kayıplarının kederinden kurtulmalarına ve ölümün kaçınılmazlığını kabul etmelerine yardımcı olmak için genellikle bir ziyafet düzenlenir. Bazen bu ziyafetlerde kısık sesle neşeli bir müzik de çalınır. Bundan sonraki diğer törenler formel yas tutma süreci tamamlanana kadar, belirlenmiş aralarla (yedi günden bir aya kadar herhangi bir süre) yapılır.

Çin'de cenaze geleneğinin oluşumuna katkısı olan çeşitli dini

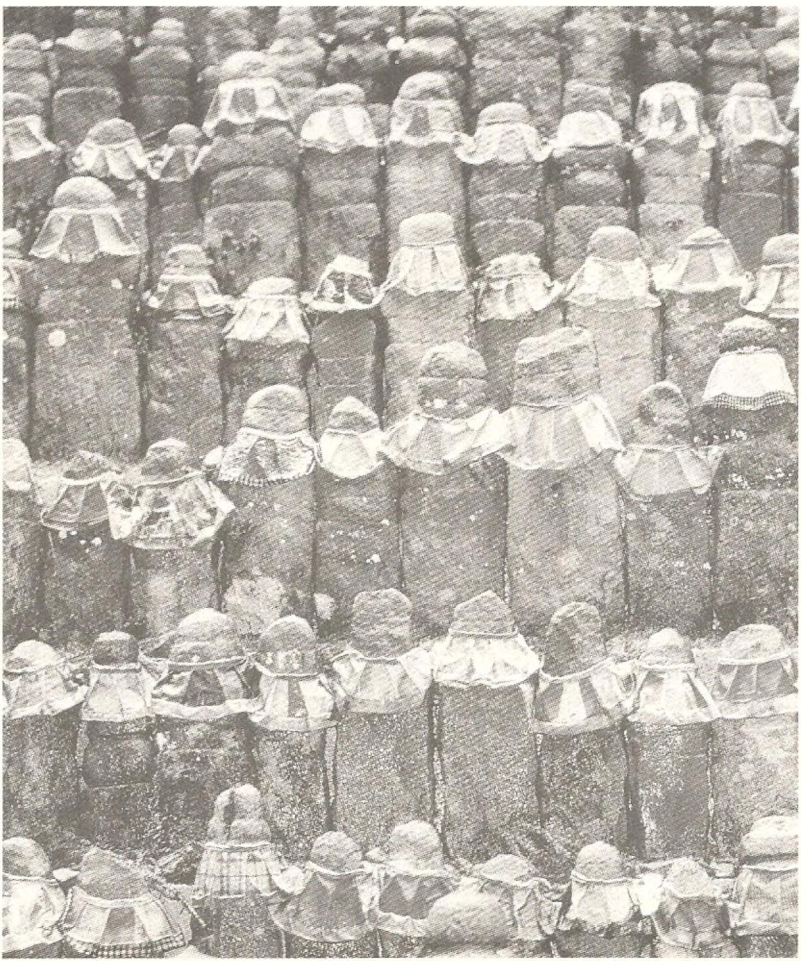

Japonya'nın mezarlıkları da, tam olarak şehirleri gibi kalabalıktır: Bu, dekore edilmiş mezar taşlarının belirgin biçimde keyifli bir havaları var.

akımları birbirinden ayırmak gerçekten de çok zordur. Davranış ve gelenekler üzerinde Konfüçyüsçülük, Taoizm, Budizm (ve tabii ki son olarak komünizmin) hepsinin etkisi oldu. Bununla birlikte, yabancıların bakış açısından Çin'deki uygulamaların en dikkat çekici yanı, atalarla ilgili çok çeşitli ritüellerin varlığını sürdürmesidir. Bölüm 5'te gördüğümüz gibi, ölüler gömüldüklerinde adaklar genellikle ölülerle birlikte yakılırlar. Evdeki özel mihraplarda bu adaklar düzenli olarak yenilenir, onurlarına tütsü ve başka hediyeler yakılır ve fotoğraflar sergilenir. Ailenin gönlünde anılmalarının, reenkarnasyon ya da sonsuzluktaki dayanıklılıklarının yanı sıra, geride kalanların birbirine bağlanmasını sembolize ettiği düşünülmektedir.

Ölüm sonrası örfleri gibi, defin süreci de ölümden sonrasına bırakılmayacak kadar önemlidir. Pek çok Çinli, tabutlarının ölümlerinden çok önce satın alındığını bilmenin güven verici olduğunu düşünüyor. Herhangi bir şekilde mümkünse, mezarın yeri ve konumu *feng shui* ilkelerine göre dikkatlice planlanır. Mezarlar genellikle girişin dışına yerleştirilmiş Lokapala yani hayalet savaşçı heykelleri tarafından iblislerin saldırılarına karşı korunurlar. Bazı geleneklerde, ölüler bir süre sonra mezardan çıkarılır ve kemikler bir kaba aktarılır. Bazen bu kap, açık havada bir süre kaldıktan sonra tekrar gömülür. *Ch'ing ming* ritüelleri çok popülerdir: Düzenli bir bahar temizliğiyle aynı şekilde, mezarın hem fiziksel olarak bakımı yapılır hem de manevi olarak ritüeller ve dualarla onarılır.

YAHUDİ-HIRİSTİYAN GELENEKLER

'Yahudi-Hıristiyan geleneği' sıklıkla kesintisiz tek bir alan olarak kabul edilir, ancak tabii ki, iki dini sistem arasında (ve içlerinde) önemli farklılıklar vardır. Hıristiyanlar ekseriyetle, Yahudi inancının ölüleri gömme geleneğini yakın zamanlara kadar sürdürmekle birlikte, eşlik eden ritüellerde kendi yollarına gittiler. Zaman sıralaması değişimin kilit önemde bir alanıydı. Yahudilik, defin işleminin çabuk gerçekleşmesi gerektiğini savunur: Ölüm gününde, o olmazsa, takip eden günde... Bu genellikle, Yahudiliğin doğduğu Ortadoğu'nun sıcak koşullarına karşı bir önlem olarak görülür. İslam da cenaze törenlerinde benzer bir aciliyetle davranır. Yine de, bu

yaklaşımın altında başka bir neden daha olmalı. Hindistan ve Güneydoğu Asya'nın daha sıcak, daha nemli bölgelerindeki Hindular ve Budistler cenazeye yaklaşımlarında çok daha sakinler. Aradaki farkın, Hint dinlerinin reenkarnasyona inanması olduğu görülüyor. Onlar çürümeyi, ölenin varsayılan 'bütünlüğüne' bir leke olarak değil, başka bir evreye geçişine ilişkin erken bir işaret olarak görme eğilimindedirler.

Ölüm, Yahudi hanesinde gerçekleştiğinde hiç zaman kaybedilmez. İlk olarak cenaze için bir *shemirah* (gece nöbeti) organize edilir. *Shomer* –ideal olarak, akrabası olmayan biri– ölen toprağa verilene kadar sürekli olarak mezmurları okur. *Chevra kadisha* üyeleri (yerel defin grubu) cenazenin hazırlanmasına yardımcı olmaları için çağrılır. Yaptıkları iş kesinlikle gönüllülük esasına dayanır ancak dindar Yahudiler bu görevleri yerine getirebilmekten gurur duyarlar: Ölülerin bakımı, tanım gereği herhangi bir art niyetle yapılamayacağı için, özellikle övgüye değer görülür. Beyaz keten *tachrichim*'e (kefen) sarılmadan önce vücudu ayinsel olarak suyla temizleme, *taharah* sorumluluğunu üstlenirler. Geleneksel olarak,

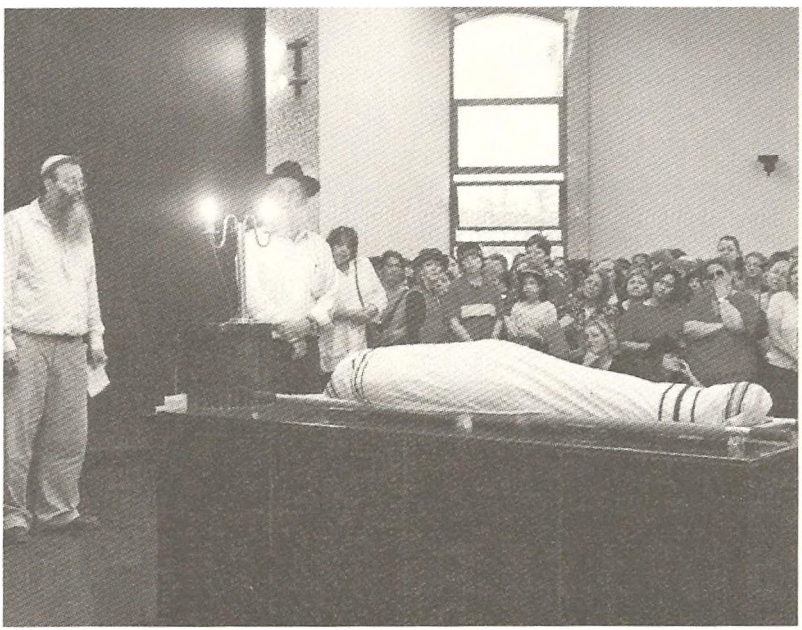

Bir Yahudi cenaze töreninde, *tachrichimi* yani kefeniyle sarılmış ölüye dualar ediliyor. Prosedürlere titizlikle uyulması gerekir.

bundan sonra merhumun bedeni, tabuta yerleştirilmeden önce kendi *tallit* (ibadet şalına) sarılır. Kudüs Tapınağı'nın yıkımını sembolize etmek için, çanak çömlek parçaları gözler ve ağız üzerine yerleştirilir; tabuttakinin Siyon (İsrail kavmi) ile olan bağını belli etmek için tabutun içine ve vücudun üstüne bir miktar İsrail toprağı koyulur. Sonra cenaze töreni gerçekleşmeden önce tabut mühürlenir.

Bu genelde, ölene yapılan methiyelerden oluşan basit bir törendir; mezarın başında daha fazla methiyeler de yapılabilir. Yas tutanlar çoğu kez sırayla mezara kürekle toprak atarlar. Cenaze töreninden hemen önce veya hemen sonra *keriah* ritüeli yapılır: Bu ritüel bir giysinin yırtılmasını içerir. Geleneksel olarak, 'giysilerin parçalanması' elbette, şiddetli kederin ölçüsüzlüğünü ima ediyordu fakat artık giysilerin üzerinde düzgün bir yırtık açılıyor (doğrusu, bazen hâlâ daha sembolik biçimde, bir kurdeleyi yırtarak yapılıyor). Mezarlıktan eve dönen yaslı ailenin –belki de, gelecek yeni hayatın sembolü olarak– haşlanmış yumurta yemesi gelenektir.

Cenaze sona ermiş olabilir ama yas tutma daha yeni başlamıştır. Önce *shiva,* kelime anlamıyla 'yedi' gelir, Yahudi hukukunun öngördüğü yedi günlük matem süreci. 'Oturan Şiva' terimi, yas tutanların bu süre boyunca aynı yerde kalmalarının beklenmesine dayanır; gerçi Şabat'ta sinagoğa gitmek için evden ayrılmaları gerekir. *Shiva* süresince banyo veya duş yapmamalı, deri ayakkabı giymemeli, mücevher takmamalı, erkekler tıraş olmamalıdır ve aynalar genellikle örtülü tutulur. Yas tutanlar genellikle, sevdiklerinin kaybının onları ne kadar perişan ettiğini sembolize etmek için yere veya taburelere otururlar. Arkadaş ve akrabalar ziyaretlerine gelerek, ölenle olan anılarını paylaşırlar.

Yedi günün sonuda aile ortaya çıkar, dünyaya yeniden girişlerini kısa bir yürüyüşle gösterirler. Bununla birlikte, hâlâ yas tutmaktadırlar: 30 gün süren *shiloshim* döneminde, erkekler hâlâ tıraş olmamalıdır ve hiçbir yas tutanın evlenmesine izin verilmez. Kısıtlamalar, ilk yıl olan *shanah*'ın geri kalan kısmı boyunca giderek azalır; ondan sonra yas tutma süresi sona ermiş demektir.

Cenaze töreninin sonunda ve ondan sonra da *shanah'ın* neredeyse tamamında geleneksel olarak *kaddish* okunur. *Kaddish* ölümle ilgili olmasına rağmen, kayıp ya da hüzünden söz etmez ancak aslında Tanrı'nın tüm ihtişamını öven, İncil'den türemiş Aramice

bir duadır. Bunun için on kişinin (Ortodoks Yahudilerde 10 erkek) hazır bulunması gerekir. Konuşurken yüzlerini Kudüs'e dönerler. Ayda bir, 10 ay boyunca söylenir (Yahudi geleneğinde en kötü ruh bile sadece bir yıl lanete maruz kalır), ancak daha sonraki yıldönümlerinde de söylenebilir. *Shanah*'nın sonu aynı zamanda geleneksel olarak *matzevah* töreninin gerçekleştiği zamandır: Mezardaki mezar taşının resmi açılış töreni. Nihayetinde ölüp, solan çiçekler hayat ve tazeliği değil, faniliği çağrıştırdığı için, Yahudi mezarlıklarına çiçek getirilmez. Onun yerine mezara kalıcılık ve dayanıklılığın işaretleri olarak küçük taşlar yerleştirilir.

EBEDİ İSTİRAHAT

Katolik geleneğinde, ölenler için yapılan ayin, bu Latin duasından ötürü genellikle Requiem olarak bilinir, *Requiem aeternam dona eis domine, et lux perpetuam lucean eis...* (Ey Tanrım, onlara ebedi istirahat ver ve sonsuz ışığın üzerlerine parıldasın...)

Konuşma dilinde bile, bu cemaat duasının özel bir kasvetli şiirselliği olduğu kabul edilir. Katolik Requiemi, Mozart'tan Verdi ve Fauré'ye kadar farklı bestecilerin ilham verici bestelerini cezbetti. Requiem yüzyıllar boyu ünlü, *Dies Irae,* Öfke Günü tamlamasını içerdi:

Dies irae, dies illa
Solvet saeclum in favilla:
Teste David cum Sibylla.

Bir XIII. yüzyıl şiirinden alınmış olan bu mısralar 1962 Katolik dua kitabından çevrilmişti:

Öfke ve dehşetin günü yaklaşıyor!
Cennet ve yeryüzü küller içinde,
David'in sözü ve Sibyl'in kehâneti boşa çıkacak.

Dante'nin *Inferno*'su gibi *Dies Irae* de, romantik sanatçıların hayal gücünü ele geçirmişti. Birlikte anıldığı melodi Brahms ve Berlioz'dan, Respighi ve Rachmaninov'a kadar bestecilerin eserlerinde ortaya çıkar. Bununla birlikte kilise de sonuç olarak gözden düştü;

Ölülerin yıkanması ritüeli, birkaç dünya dininin cenaze törenlerinde önemli bir rol oynar.

yas tutan akrabaları maruz bırakamayacak kadar acımasız ve korkutucu olduğu düşünülüyordu. İkinci Vatikan Konseyi'nin 1963'teki reformlarından bu yana, özel koşullar haricinde Requiem'in parçası olmamıştır. Ortodoks Kiliseleri Katolik ayininin kendi eşdeğerlerine sahiplerdi. Belki, en bilineni Rus *Panikhida*'sıdır.

Farklı Protestan Kiliseleri, genellikle çok daha basit ayinleri tercih ettiler. Requiem'e bakarak Katolikliğin ölüler bakımından daha estetik olduğunu hisseden tarafsızların çoğu, Anglikan *Ortak Dua Kitabı*'nı eleştirirler. Mezarın yanında yapılan çok daha kısa bir defin ayini vardır:

> Buradan ayrılan sevgili kardeşimizin ruhunu rahmetine almak yüce Tanrı'yı hoşnut edeceği için onun bedenini toprağa emanet ediyoruz; toprak toprağa, küller küllere, toz toza; Rabbimiz İsa Mesih aracılığıyla ebedi hayata dirilişin kesin ve emin umudu içinde; her şeyi kendisine tabi tutmaya bile imkân tanıyan yüce güçle, sefil bedenimizi O'nun görkemli bedenine dönüştürecek.

Vücudun yeniden canlanacağı inancı, nispeten yakın zamana kadar kremasyonun Hıristiyanlar için söz konusu bile olamayacağı anlamına geliyordu fakat XX. yüzyıl boyunca yaklaşımlar değişti (bkz. Bölüm 6). Uygulamaya uzun süre karşı olan Katolik Kilisesi bile, 1963'teki İkinci Vatikan Konseyi sırasında itirazlarından vazgeçti ve kremasyon artık Katolikler arasında yaygındı.

MÜSLÜMAN MATEMİ

Salah veya salat, İslam'da temizlik ya da manevi hijyen anlamında kullanılan genel bir sözcüktür ve hayatın farklı alanlarında belirli uygulamaları vardır. Müslüman cenaze törenine *Janaza Salah* denir. Musalla taşında yatırılıp cenaze töreni biter bitmez hemen gömülme gerçekleşir. Definde tabut kullanılmaz ve definin mümkün olduğu kadar çabuk gerçekleştirilmesi gerekir. Bu gelenek muhtemelen, çürüyen bir bedenle uğraşmanın yol açtığı pratik problemler nedeniyle, kısmen de, çürümelerine izin vermenin ölülere karşı saygısızlık olarak görülmesi nedeniyle ortaya çıkmıştır.

Vücut, gusül abdesti yani ritüel yıkama yapılmadan önce edep amacıyla örtülür. Yıkama, ölenle aynı cinsiyette olan kişiler tarafından yapılır. Bu temizlik ritüelinde belirli bir sıra izlenir; mahrem yerleriyle başlayıp, ayaklarla sona erer, önce sağ ve en sonunda sol (şehitlerde yıkanma safhası atlanır, çünkü toprağa üzerlerindeki şehitlik izleriyle gitmeleri önemlidir. Aynı nedenle, öldükleri an üzerlerinde olan kıyafetleri giyerler). Bu işlem tamamlandıktan sonra beden kefenle sarılabilir. Bunun için farklı zaman, farklı bölge ve İslam geleneklerinde farklı sayılarda kefen kullanılmıştır. Cenazenin defni için mezarlığa, genellikle yaya olarak, götürülmeden önce Allah'a şükür duaları edilir. Önceden kazılmış mezar, merhumun Mekke'ye dönük olmasını sağlayacak şekilde düzenlenmiştir. Beden ebedi istirahate bırakıldıktan sonra, mezar doldurulur ve yas tutanlar kargaşa yapmadan oradan ayrılır çünkü geleneksel olarak, aşırı feryadın ölüyü rahatsız edeceği düşünülür.

Ölenin dul eşi dört kameri ay ve 10 günlük bir süre yas tutar. Bazı muhafazakârlar, hâlâ, dulun bu süre boyunca evinden hatta kendi odasından ayrılmaması gerektiğini söylüyor. Bu karantinanın asıl nedeni, dulun, ölen kocasının çocuğunu taşıyıp taşımadı-

ğını belirlemektir. Kocalar ölümlerinden sonra, eşlerinin en az bir yıllık ikâmet ve geçimini sağlayacak varlığı geride bırakmalıdır.

Kennedy ve Bessette aileleri bir uçak kazasında ölen akrabalarının küllerinin Martha's Vineyard Denizi'ne serpilmesini izliyorlar.

BÖLÜM SEKİZ
ÖLÜM, ŞİMDİ VE GELECEK

Sert rüzgârlı bir günde, 1895'de, gözü kara devrimcilerden oluşan bir grup İngiltere'nin güney kıyısındaki Eastbourne'dan küçük bir tekneyle denize açıldı. Ancak, Eleanor Marx (Karl'ın dul eşi) ve yoldaşları, kıtayı kapitalizmden kurtarmak amacıyla değil, Friedrich Engels'in küllerini derinliklere bırakmak için yelken açmışlardı. Komünizmin iki kurucusundan birinin cesedi, Brookwood Mezarlığı'nda yakılmış fakat o, karaya defnedilme düşüncesini reddederek, bu özel sonu vasiyet etmişti. Bir nesil sonra, 1947'de, iki genç adam aynı sahilin daha ilerisindeki Poole Harbour, Dorset'den bu amaçla kiraladıkları bir kayıkla yola çıktılar. Denize yeterince açıldıklarını düşündüklerinde, içinde küller olan bir kavanozu birlikte tutup onları saran dalgaların üstüne serptiler. Onlar, Gip Wells ve Anthony West üvey kardeşlerdi ve ortak babaları seçkin yazar H.G. Wells'di. O, hayatında ve bilim kurgunun öncüsü olan eserlerinde açık (ve sık sık hırçın) bir biçimde akılcı bir gelecek kâhini olmuştu. Yani onun geleneksel bir mezarının olmaması akla yatkındı. Ve bundan sadece 11 yıl sonra, 1958'de, bir kadının külleri Portland Bill'den uzak olmayan muhteşem bir burundan denize döküldü. Ağırlıklı olarak Londra'da yaşamasına rağmen, hafta sonları yakınlardaki Easton'a kaçmayı adet etmişti ve bu yabani uçurumun üstünde dolaşmayı çok severdi. Yayınladığı, bitkilerin paleontolojisiyle ilgili önemli eserlerle tanınmış bir bilim kadını olan Marie Stopes, 'Evli Aşk' üzerine yazdığı kitabıyla (1918) yüzyılın başlarında şaşkınlık yaratmıştı.

Zamanın tanınmış üç kişisi gömülmek yerine yakılmayı ve özel olarak bulunabilir bir nihai 'dinlenme yerleri' olmamasını tercih etmişlerdi. O zamanlar bu, alışılmadık bir seçim olarak görülüyordu ama zaten bu insanların üçü de pek geleneksel karakterler değillerdi. Nitekim normal anlamda muhtemelen, ünlüden çok adı çıkmış kişiler sayılırlardı. Komünist bir lider, özgür düşünen bir radikal ve arsız bir doğum kontrol kampanyacısının kendi külleriyle ne yap-

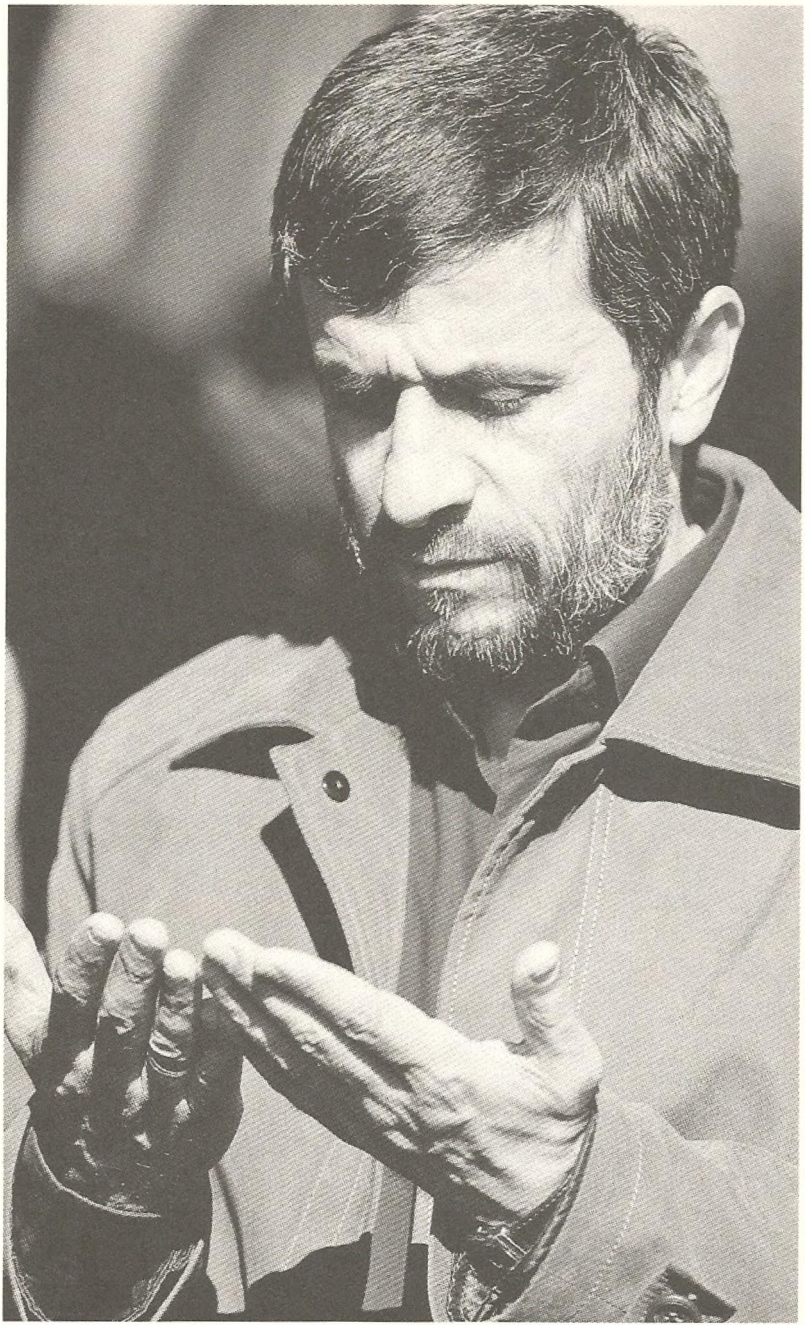

İran Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad; Time Dergisi'nin 2006'da 'yılın kişisi' seçiminde. 'Siz', bireysel internet kullanıcısının rakibi.

mak istedikleri, elbette kendilerini ilgilendirirdi, saygın insanlar onlardan feyz alacak değillerdi. Yine de bu kişilerin hepsi de bir bakıma, vizyonlarının iyi ya da kötü –belki Engels'inki kötü– gerçekleştiğini gördüler. Sonunda tıpkı uzay yolculuğu ve doğum kontrolünün, düşünülemez olanın alanından tamamen tanıdık olanın alanına fark edilmeden geçmesi gibi, bu fütüristik cenaze yöntemine de aynı şekilde alışılacaktı.

POSTMODERN BİR ÖLÜMLÜLÜK

Time Dergisi 2006 yılı sonunda 1927'de pilot Charles Lindbergh ile başlayan prestijli listeye katılarak, 'Siz'i 'Yılın Kişisi' ilan etti. Bu unvanın daha önceki sahipleri arasında Franklin D. Roosevelt, John F. Kennedy, Mikhail Gorbaçov, II. John Paul ve evet, Josef Stalin ve Adolf Hitler gibi isimler vardı. Bu defa yansıtıcı bir kapak, ünlü derginin heyecanlı rekabetlerin konusu olan yerinde, okuyucunun aynaya bakar gibi kendi yüzünü görmesini sağladı. Doğru, 'Siz'in, İran'ın o zamanki Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmadinejad'ı az farkla geçtiğini Time sonradan kabul etti fakat çoğu yorumcu bu seçimi haklı buldu. İnternetle güçlenmiş olan sıradan insanların Amerika'nın mevcut dış politika öcüsünü ikinciliğe itmesi doğru ve uygun olandı.

Bireyler olarak daha önce hiçbir zaman son yıllarda olduğu gibi hayatlarımızın neredeyse her yönünü kontrol etme ve kişiselleştirme gücüne sahip olmamıştık. Elbette seçimlerimizin birçoğu yanıltıcı olabilir, perakende satın almalarla ve 'hayat tarzı' seçimleriyle sınırlı kalabilirler fakat özerklik duygumuz oldukça güçlüdür. Bilgisayar ve internetin gücü sayesinde hükümet ve iş dünyası her gün bize 'danışabilir' ancak, aslında görüşlerimizin dikkate alınma şansı azdır.

'İnteraktif' yayınları ve çevrimiçi medyayı kullanarak, siyasetten spora kadar her konuda sürmekte olan tartışmalara katılabiliriz. Bu yeni medya bizi, seçeceğimiz her türden yeni kimlikleri edinmemizi mümkün kılarak hep kaçınılmaz gerçekler olduğunu düşünegeldiğimiz olgulardan bile özgürleştirdi. Seçeceğimiz herhangi bir isimle ve gerçekte olduğumuzdan istediğimiz kadar daha genç, daha zayıf, daha formda olduğumuzu iddia ederek internet seks sohbetlerine

katılabiliriz. Eğer istersek cinsiyet ve uyruğumuzu değiştirebiliriz ve çevirimiçi kimliğimizi gören kimsenin gerçeği anlaması gerekmez. Bunlar tabii ki sadece sanal karakterler olsa da, yine de kendi fantezilerini bizim zevklerimizin bir parçası kadar bile onaylamamış olan atalarımızı hayrete düşürürlerdi. Çoğu özgürleşme gibi bu da yönelim sorununa yol açar; bunu olduğu gibi onaylamak genellikle ürkütücüdür. Kendi imajımızda bir medya uydurmaya ne kadar müdahale edebilirsek, ne kadar çok internet 'ben'leri yönetebilirsek, kim olduğumuzla ilgili gerçek algımız o denli güvensizleşir.

Bu değişim teknolojiyi gerektirmiş olsa da geldiğinde dünya buna hazırdı. Edebiyat teorisyenleri ve filozoflar onlarca yıldır dilin, tanımladığı varsayılan 'nesnel' gerçeklik üzerindeki önceliği hakkında konuşuyorlardı. Söyledikleri sözler önceden var olan bir gerçekliğe atıfta bulunmaz, daha doğrusu, kültürümüzün dünyamızı tanımlama şekli, onun gidişatını belirler. Aynı sebeple kendi 'benliklerimiz' kültürümüzün yapılarıdır; 'iç' benlik ya da ruh ve bunun gibi bir şey yoktur. Bizi üreten toplumu ve kültürü bir biçimde aştığımızı sanabiliriz ama aslında hayatlarımızı, bilincimizi, kim olduğumuzu, ne düşündüğümüzü ve ne hissettiğimizi onlar yönlendirirler. Birey olarak gerçekten bu şekilde 'merkezden' çıkarılmış olmayı kabul etmeyebiliriz ama hiç şüphe yok ki, bir toplum olarak 'merkezden' çıkarılmış gibi davranma eğilimindeydik. Medyamızda bu hassasiyetin belirginleşmesinden çok önce, insanların cenazelerine ne yapılmasını istedikleri hakkında verdikleri kararlardan da belli oluyordu.

MEKÂN, MEKÂN, MEKÂN

Mezarların modası geçmekteydi. Örneğin Britanya'da, 1900'lerde ölü yakma neredeyse duyulmamış bir şeydi; 1946'daysa, 50 bin kişi bu yöntemi seçmişti. Belki etkileyici bir artış ama bu önemli değildi, kadın ve erkeklerin büyük çoğunluğu hâlâ gömülmeyi seçiyordu. Ancak o zamandan bu yana durum değişti: Bugün, insanların yüzde 72'si yakılıp kül oluyor.

Bu küllere ne yapıldığı da değişti; uzun bir süre çoğu, krematoryumların anı bahçelerine saygıyla yerleştirildiler. Orada gömülmüş, çürümüş de olabilirlerdi, kim olduklarını ve ne zaman yaşadıkla-

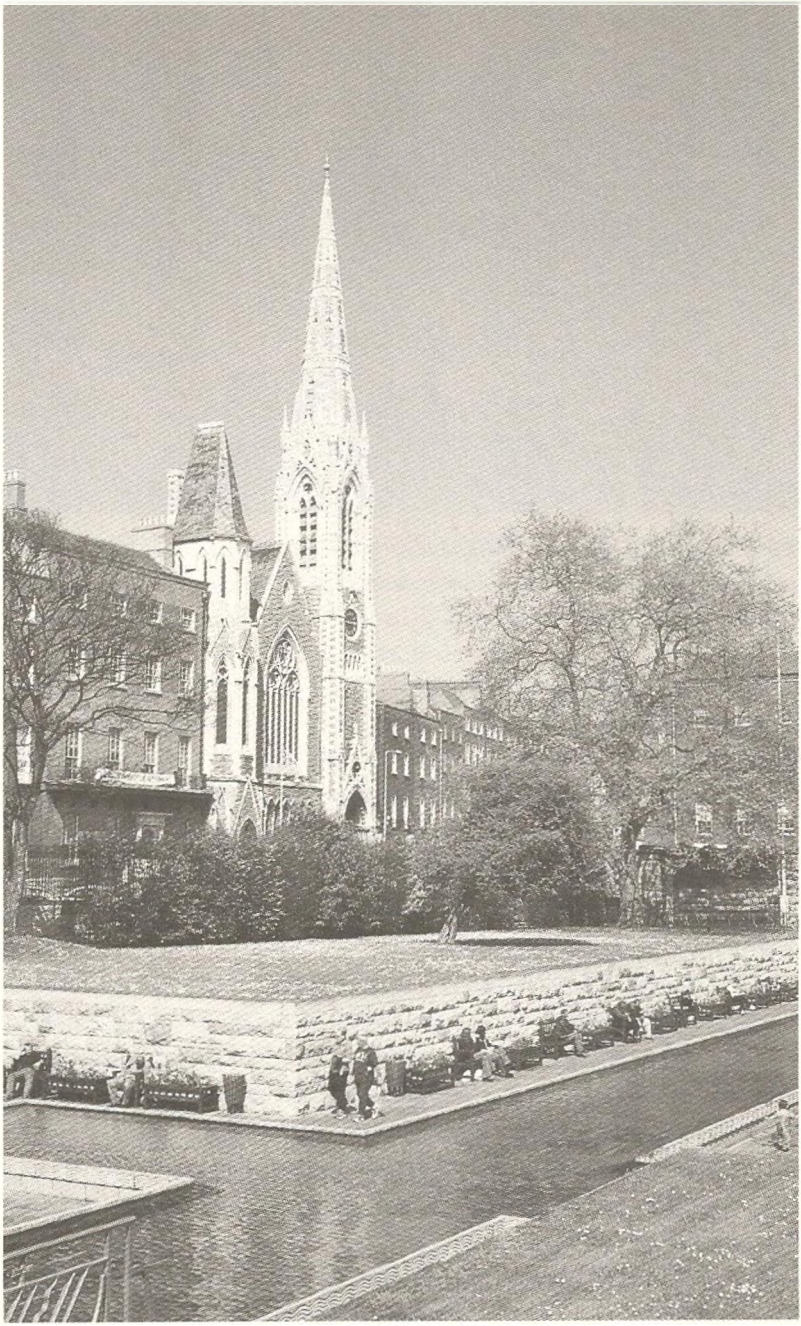

Anı bahçeleri, ölülerin dinlenme yerleri ve anı depoları olarak mezarlıkların yerini alıyor.

Nelva Mendez de Falcone, hayattayken Buenos Aires'deki Plaza de Mayo'da gösteri yaparak 'halkın gücü' için mücadele etti; ölümünde küllerini oraya serptirerek o gücü ifade etti.

rını gösteren etiketler vardı ve elbette, özel bir yerde olmalarının bir önemi olabildiği süre için oraya "yerleştirilmişlerdi". Sona varılabilecek çok daha kötü yerler vardı –bu bahçeler genellikle güzel bakılmış ve titizlikle korunan yerlerdir– ve çoğu insan bu seçimden oldukça memnundu. Yakın geçmişte (19 Auğustos 2006) Emma Cook'un Guardian Gazetesi'nde yazdığına göre, 1970'lerde yakılan cenazelerin yüzde 88'inde bu yöntem kullanılmıştı. Sadece yüzde 12'sinin külleri aile üyeleri tarafından alınmıştı.

Günümüzde bu küllerin neredeyse yüzde altmışı anı bahçelerinin çiçek tarhı ve fundalıkların yapabileceğinden daha kişiselleştirilmiş bir son sağlamak üzere alınıp götürülüyor. İnsanlar artık bir mezar taşıyla ve hatta çevresi ne kadar huzurlu olsa da, anı bahçelerindeki küçük bir isim etiketiyle 'kapana kısılmış' gibi yerleştirilmek istemiyor. Bilakis, dünyadaki nihai kaderlerinin, hayatlarının kendine has yanlarını hatırlatmasını istiyorlar: Sevdikleri manzaralar, aile tatilleri, balığa çıkışları ve futbol maçları. Bunlar hayatlarının, onları 'onlar yaptığını' hissettikleri yanları ve ölümlerinde bunların hatırlanması, artık, daha önce hiç olmadığı kadar önemli hale geldi. Köpeğini gezdirdiğin yer, eşinle ilk kez öpüştüğünüz yer, ölen çocuğunun oynamayı sevdiği yer: Kendilerinden sonra yaşayanlar tarafından nasıl

görüleceklerini daha fazla kontrol edebilmek isteyen neslin yas alanları bunlar. Eğer sonumuz hayatımızı bir bütün olarak tanımlamaya yardım ederse, o halde sona erdiğimiz sahne, hafızalarda görüleceğimiz bir 'çerçeve' sunarak, bunda önemli bir rol oynayabilir.

Örneğin, Walter Palfrey İngiltere'de, Worcester yakınındaki Pershore'da, Aralık 2006'da öldü. Emekliliğinden önce yerel lisede 36 yıl boyunca öğretmenlik yapmıştı. Ailesi, okul topluluğunun uzun süredir sevilen bir üyesi olan Walter'ın küllerinin okul arazisine serpilmesinin uygun olacağını düşünüyordu. Sadece 10 yıl önce, 1995'de, demiryolu mühendisi Roy Hughes'un külleri Liverpool sokaklarının altında derin bir tünele yerleştirilmişti. Kentin farklı banliyö hatlarını birbirine bağlayan bir demiryolu kuşak hattı için yıllarca kampanya yürütmüş ve sonunda da tasarlamıştı. Bu yüzden onun kalıntılarının son durağının burası olması bir bakıma akla yatkındı. Walker ve yazar Alfred Wainwright Kuzey İngiltere'nin Göller Bölgesi'nin güzelliklerini tanıtmak için çok çaba gösterdiler. 1991'de öldüğünde külleri, en sevdiği dağ olan Haystacks'in eteklerinden Buttermere Köyü'nün üzerine serpildi.

Atlantik'in karşı tarafında, Buenos Aires'de Nelva Mendez de Falcone 2006'da öldü. 'Plaza de Mayo Anneleri'nden biri olarak ün kazanmıştı. Arjantin başkentinin ana meydanında her hafta toplanıp, kaybolan oğullarının ve kızlarının, Desaparecidos, 1970'lerle 80'lerin başı arasında askeri diktatörlük tarafından yürütülen 'Kirli Savaş' boyunca kaybolanların akıbeti hakkında bilgi verilmesini talep eden sessiz protesto gösterileri düzenliyorlardı. Desaparecidos'un öldükleri tahmin edilse de, çoğunun kalıntıları asla bulunamamıştı. Birçoğunun özel 'Ölüm Uçuşlarında' denize atılmış oldukları tahmin ediliyordu. Nelva'nın bedeni de fiziksel olarak belki yok olacaktı ama onun aynı şekilde tarihe karışmasına asla izin verilmeyecekti: Küllerinin bir kısmı Plaza de Mayo'ya serpildi.

Sporun artık eğlence değil bir din olduğu sıklıkla söylenir. Ünlü stadyumlar da bir nevi tapınak haline geldiler. Özellikle pek çok erkek küllerinin 'kutsal çimler' üzerine serpiştirilmesini ya da en büyük heyecanlarının yaşandığını izledikleri sahaların çevresine gömülmesini çok istiyor. Bu tür düzenlemeler ilk başta alışılmadık olsa da (mekânlar onları minnettar bırakmaktan ötürü yeterince memnundu ve basın tanıtımından da faydalanıyorlardı), bu uygulama çok tutuldu ve git-

Moda fotoğrafçısı Helmut Newton'un külleri dul eşi June tarafından geçmişte Newton'a konu olan Marlene Dietrich'in mezarının yanındaki dinlenme yerine eşlik ediliyor.

gide artan bir sorun haline geldi. İngiltere'nin en ünlü futbol sahalarından birkaçı, takımlarının ölü taraftarları adına yapılan başvuruları, aşırı sayıdaki talep altında bunalarak reddetmek zorunda kaldılar.

2006 yılında Amerikalı müzisyen Meatloaf, öldüğünde küllerini New York'un Yankee Stadı sahasına serptireceğini duyurdu. Ancak bunun için Bronx yönetimiyle kendi özel anlaşmasını yapması gerekiyordu ve kuraldan ziyade istisna olacağı açıktı.

KREMATORYUMUN ZORLUKLARI

Yukarıdaki örneklerin de gösterdiği üzere, yeni keşfedilen özgürlüklerimiz sınırsız olamazdı. Gerçekten de, maliyetleri artıracaklarının işaretleri şimdiden görülüyor. Hiçbir önemli spor stadyumu uzun vadede gayriresmi bir mezarlık olarak iki katına çıkamaz fakat

bu durumda, kim kabul edilmeli, kim reddedilmeli? Kendimizi, eski zamanlarda yerel kilisede olduğu gibi, yalnızca seçkinlerin içerdeki favori yerleri aldıkları bir durumda mı bulacağız? Ya durumda bir değişiklik olursa, ne olacak? Taraftarları dünyanın en sadıkları arasında sayılan Liverpool Futbol Kulübü 2007'de, özel bir amaçla inşa edilmiş yakınlardaki bir stadyuma taşınmak için ünlü Anfield arazisinden ayrılmak üzereydi. Yer değiştirmeyle ilgili tüm diğer zorlukların yansıra, 'kutsal çimler'in altına gömülmesine izin verilen çok sayıda taraftarın külleriyle ilgili olarak ne yapacakları konusu da bir sorundu.

Cornwall sahilindeki Tintagel yakınlarında, önceleri Ocean Cove karavan sitesi olan yerde yeni bir müteahhit değişiklikler yapıyor, aile karavanlarını muhtemelen, çocuksuz genç profesyonellerin ihtiyacını karşılayacak kalıcı pansiyonlar olarak değiştiriyordu. En başta bu, elbette tartışmalı bir hareket ama Guardian'da (23 Ekim 2006) Steven Morris'in yazdığına göre, olabileceğinden de fazla tartışma yaratmış. Bize anlatıldığına göre, uzun süreli bir konuk olan Janet Oakley-Hills 'annesinin küllerini Ocean Cove'a serpiştirmiş ve çocuklarının da kendisinin külleriyle aynısını yapmasını istiyormuş fakat bir daha asla tam aynı yerde duramayacakmış.'

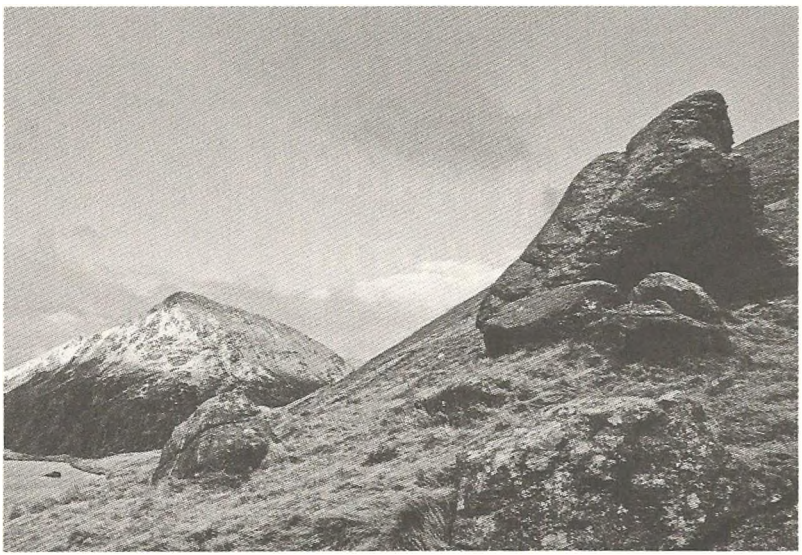

Galler'in en yüksek dağı olan Snowdon sayısız yüzyıllar boyu en sert hava koşullarına karşı koymasına rağmen ekolojik araştırmacılar kül serpmenin onu çoraklaştırabileceğinden endişe ediyor.

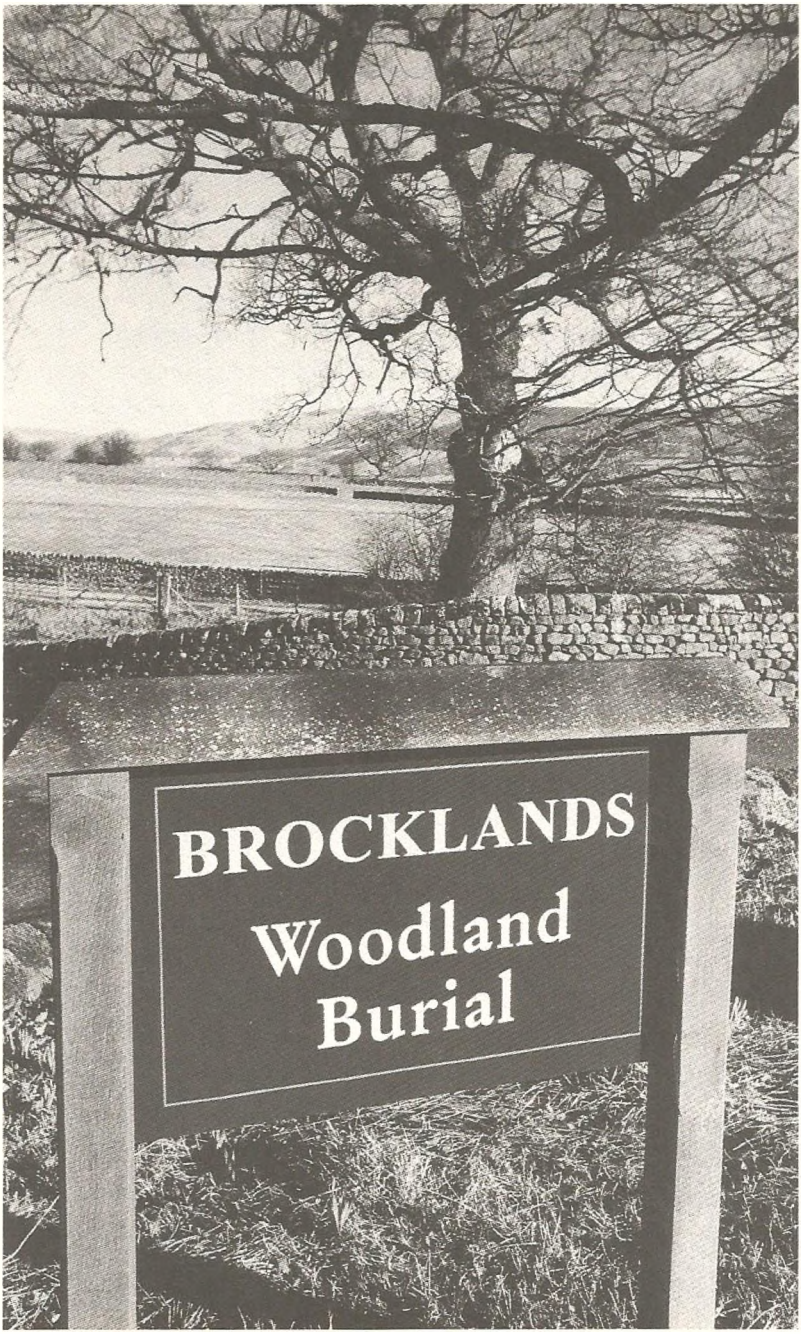

Yeni yüzyıl, yeni cenaze töreni: 'Yeşil' mezarlar, ekoloji değerleriyle eğitilen bir kuşağa gerçek bir alternatif sunuyor.

Ancak gelecekte sorun oluşturması muhtemel olan yalnızca ticari konular değildi. Çevresel kaygılar çoktan artmıştı. 2006'da, Emma Cook şöyle not etmişti:

> İskoçya Dağcılık Konseyi, kül hacminin toprak değişikliklerine neden olduğuna dair endişeler nedeniyle yaslı akrabalardan İskoç zirvelerindeki en popüler yerlerden kaçınmalarını istemiştir. Leicestershire, Soar Nehri'ndeki tekneciler, yas tutanlar orada kül serpmeye devam ederse, nehrin kullanılamaz hale geleceği konusunda şikâyetçiler. Benzer şekilde, Snowdon'daki *[Galler'in en yüksek dağı]* koruma memurları, bitki örtüsü üzerindeki ekolojik etkiler nedeniyle, son zamanlarda insanlardan alternatifleri düşünmelerini istediler.

'Yeşil' bilinç artarken krematoryumlardan atmosfere salınan cıva da dahil olmak üzere, zehirli emisyonlar alarm veriyor. Ekolojik farkındalığı olanlar açısından, gömülme geri dönmüş gibi görünüyor. Çürüme, James Lovelock'un Gaia Hipotezi ile eğitilmiş ve böylece dünyayı, sürekli değişim döngülerinde istikrarlı tek bir organizma olarak görmeye alışmış bir nesil için dehşet verici değil. Neo-paganlar da bedenlerinin, doğanın bitmeyen akışı tarafından yeniden emilmek üzere parçalanmasından muhtemelen endişe etmiyorlardır. Elbette, o eski moda mezarlıklar yeterli değil. Tasnifleri bir yana, bunlar ekolojik afet noktalarıdır: Mekanik biçilmiş ve böcek öldürücüye doymuş çimenler sadece işin başı. Geleneksel girişimciler çelik çerçeveli tabutlarıyla önemli bir "karbon ayak izi" bırakır. Ayrıca bu tabutlar genellikle tropik bölgelerde tehdit altındaki ormanlardan sağlanan sert ağaçlarla işlenir. Cesetlerin mumyalandığı kimyasalların, özellikle de formaldehitin yeraltı sularına sızmasının dünyanın hayrına olması pek mümkün değil.

Bu nedenle, günümüzün 'eko-mezarlığı'nda cenazeler, biyolojik olarak parçalanabilir tekstil kefenle veya karton tabutla gömülür; mezar tipik olarak taştan ziyade bir ağaçla işaretlenmiştir. İdeal olarak çimler kesilmez, ölenin bir parçası haline geldiği genel bir 'eko-sistem' olan yabani çiçekler ve hayvanlar tarafından kolonileştirilmek üzere bırakılır.

YAS TUTMANIN YENİ YOLLARI

Defin konusundaki yaklaşımımız değişirken, ölüme ve yas tutmaya bakışımız da değişti mi? Pek çok yorumcu bunların da değiştiğine inanıyor. Birleşik Krallık'da, Galler Prensesi Diana'nın 1997'deki ölümüne verilen tepkiyle bir çeşit dönüm noktasına ulaşıldığı yaygın bir şekilde hissedildi. Milyonlar, Paris'teki bir araba kazasında ölen medyatik prensesin yasını tuttu. Ölümü Kalküta'nın Rahibe Teresa'sının hemen bir gün önceki ölümünü tamamen gölgede bıraktı. Onun evi olan Kensington Sarayı'nın dışında çiçek buketleri göz alabildiğince uzanıyordu. Kadınlar –ve erkekler– açıkça ağlıyordu: Tüm bunlar İngilizler için tipik olmayan şeylerdi, genel olarak kabul gördü, ancak Horatio Nelson ve Wellington dükü için yapılan devlet cenazeleri göz önüne alındığında bu tür ifadeler kesinlikle güvenilmezdi. Kalabalıklar orada 'taziye defterini' imzalamak için sıraya girdi, ancak bundan başka ülke çapında da şehir salonları ve alışveriş merkezlerinde defterler açıldı. Cenaze günü geldiğinde, üç milyondan fazla yaslı kişi başkentin gördüğü en olağanüstü görüntülerden birine tanık olmak için Londra'ya akın etmişti.

Pop yıldızı Elton John, Westminster Manastırı Kilisesi'nde düzenlenen cenaze töreninde şarkı söylediği sırada, geniş bir kalabalık töreni dışardaki ekranlardan izliyordu. Earl Spencer töreni sokakta dinleyenlerin, kraliyet ailesinin kızkardeşine karşı tavrını eleştiren, pek de üstü kapalı olmayan, uygunsuz tezahüratlarına yol açtı. Bu mevzu büyüyordu: Kraliçenin, Diana'nın ölümü karşısında yeterli duygu göstermemesine duyulan kırgınlık artarken, takip eden günlerde 'acının dışa vurumu'nun çirkin bir hal alışı yaygın bir şekilde hissedildi. Birçok yorumcu, tüm bu duygusallığın zorlayıcı bir yanı olduğu, tepkilerinin 'Keder Polisi' tarafından izlendiği yönündeki duygularını dile getirdi. Takip eden aylar ve yıllar boyunca birçoğu, medyanın kışkırttığı bir 'histeri' olarak gördükleri şeyin, duygusallığa doğru daha genel bir kaymanın yolunu açtığını fark ettiler. Ölen her ünlü için abartılı bir biçimde yas tutulması gerekirken, benzeri görülmemiş biçimde yol kenarlarında kaza kurbanları için çiçekten mabetler türemesinden yakındılar.

Yine de, İngiliz ulusal karakterinde herhangi bir şeyin gerçekten değişip değişmediğini söylemek zorken, bir bütün olarak insan doğasındaki etkisi bundan da az olmalı. Muhtemelen net olan şey, er-

1997 yılında Galler Prensesi Diana'nın ölümü, kederin olağanüstü bir biçimde dışavurumunu ateşledi: İngiliz ulusu bunu çiçeklerle seslendirdi.

kekler ve kadınların, zaten 'interaktif' hale gelmekte olan bir çağda, tıpkı ünlü kişilerin trajedilerinde kendi paylarına sahip olmalarına izin verilmesini umdukları gibi, kayıplarının, toplumun tamamını etkilemesini umuyor olmalarıydı. Medya, gerçekten de giderek artan bir biçimde, kullanıcılarının herhangi bir şahsın ölümü hakkındaki düşüncelerini kayda geçirebilmeleri için imkânlar sağladı: Radyoların telefon bağlantılarından haber sitelerindeki taziye bağlantılarına kadar her şey. XVI. yüzyıl şairi John Donne 'İnsan ada değildir, bütün de değildir tek başına' diye yazmıştı ve bu, bazılarının kuşkulandığı gibi, gerçek duygudaşlıktan çok dikizlenmekten kaynaklansa bile, hiçbir zaman şimdiki kadar doğru görünmemişti.

ÖLÜMDEN SONRA BİR HAYAT

Bu bölüme, birlikte başladığımız özgür düşünceli kişiler için XXI. yüzyılın başlarında dinin hâlâ iyi durumda olduğunu ve varlığını sürdürdüğünü görmenin şaşırtıcı olduğunu söylemek iyi bir

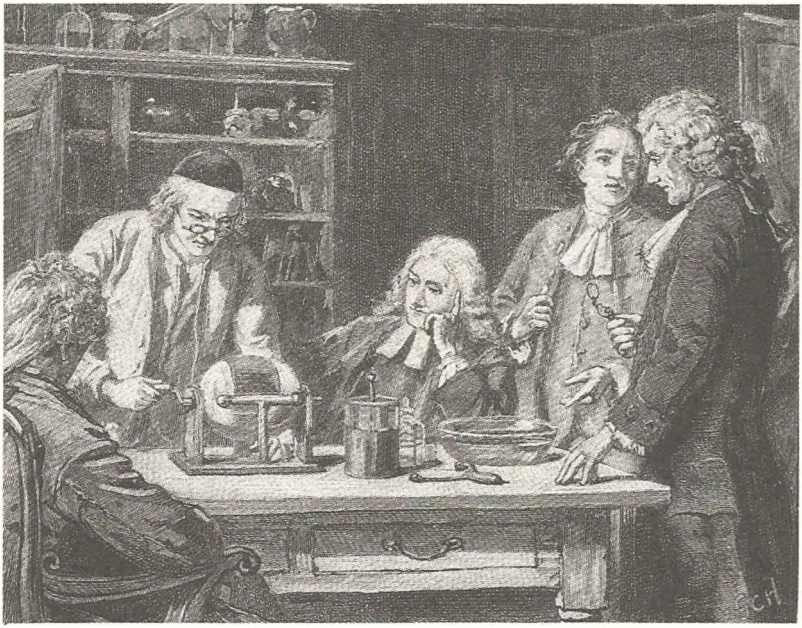

tahmin olurdu gibi görünüyor. Nitekim din, tartışmaya açık olarak, İslam dünyası ve Kuzey Amerika'nın da aralarında olduğu birçok yerde güçlü bir şekilde gelişmekte. Uzun süredir öngörüldüğü biçimde, inancın toptan çöküşünün belirtileri hiç görülmedi. O halde birçokları, Anglikan Kilisesi'nin Ortak Dua Kitabı'nın sözleriyle, 'kesin bir umutla ebedi hayata dirilmeyi' sabırsızlıkla bekliyor olmalı. Öbür dünyanın coğrafi benzeri bir yerde olduğunu hayal etme olasılıkları önceki kuşaklara göre daha düşük olabilir, fakat ölümün son olmadığı konusunda her zamanki gibi kendilerinden eminler.

Başkalarıysa, pek çoklarının modernite boyunca olduğu gibi, daha şüpheci olmaya devam ediyorlar. Aydınlanma kuşkusuz biçimde izini bıraktı. Yine de, yaşam ve ölüm arasındaki sınır daha belirsiz hale geldiğinden, böyle insanlar bile ölümün kesin son olmasını bazı açılardan sorguladılar. Tıp bilimindeki son gelişmeler, daha önce tedavi edilemez olan hastalıkların tedavilerini mümkün kıldı ve son çöküşün gidişatı üzerinde benzeri görülmemiş ölçüde kontrol sağladı. Ölüm, tamamen ortadan kaldırılması anlamında "yenilmiş" olmasa bile doktorlar yaşamın sona ereceği anı dikte etme rolünü bir dereceye kadar ölümün elinden aldılar.

Hastalar giderek artan bir biçimde kendi kaderlerinin kontrolü-

nü bir biçimde ellerine aldılar. Bir zamanlar nefret edilen ötenazi artık gelişmiş dünyadaki birçokları tarafından sadece izin verilebilir olarak değil, ölümcül hastalıkların acı ve onur kırıcılığıyla pençeleşen yetişkinler için uygar seçenek olarak da görülüyor. Elbette buna katılmayan birçok kişi var ve 'doktor yardımlı intihar' vakaları hakkında kovuşturmalar da oldu. Ancak bazıları için belirli koşullarda ötenazi yetkisi veren bir 'Yan Vasiyet' yapma ehliyeti...

Çoğu kişi için tıbbın bir gün ölümü ortadan kaldırabileceği fikri her zamankinden daha heycanlı görünüyor ve nitekim bazı heyecan verici yenilikler de yok sayılmaz. DNA ve İnsan Genomu Projesi üzerine yapılan son çalışmalar, hayatın gizemlerinin birçoğunu aydınlatıyor fakat araştırmalar hayatın sona ermesini nasıl önleyebileceğimizi henüz bulamadı. Aynı zamanda, kök hücrelere yönelik araştırmalar her türden olasılığı ortaya çıkarmıştır. Kök hücrelerin birçok farklı şekillerde çoğaltmaya veya hasar görmüş her türlü dokuyu onarmaya teşvik edilmesi mümkün görünüyor. Yine de, şimdiye kadar bu olasılıklar arasında ölümsüzlüğün de olduğuna dair bir işaret görülmedi.

Kriyoni 'bilimi'nin bazı taraftarları vazgeçmeyi reddediyorlar. Hâlâ ölüm anında bedenlerinin aniden dondurulabileceği ve sonra da, eski haline getirip, canlandıracak beceri ve teknolojinin hazır olması ne kadar sürerse, o kadar süre güvende tutulması umudunu besliyorlar. Başkalarıysa, klonlamaya güveniyor ancak vücudun kopyalanması, ne kadar mükemmel olursa olsun, birinin dirilmesiyle aynı olması mümkün değil. Çoğumuz kendi düşüncelerimizin ve deneyimlerimizin toplamı olduğumuzu, kopyamızın ise başka biri olduğunu düşünürüz. O halde, en azından şimdilik, tıpkı sayısız nesiller boyunca atalarımızın yaptığı gibi, ölümün kaçınılmazlığını kabullenmekle yetinmemiz gerekiyor gibi görünüyor. Biz de onların karşı karşıya geldikleriyle karşılaşacağız, kuşkusuz hissettikleri tüm korkuları hissedeceğiz ve bilakis bizi bekleyenleri onlardan daha iyi anlamayacağız. Nihayetinde, ölümün tarihi yaslılar için bir teselli ya da olayı kolaylaştıracak herhangi bir tavsiye sağlayamaz. Yine de, tüm dehşetiyle ölümün, insanlığın kültürlerini yüzyıllar boyu zenginleştirdiği sayısız yolu görmek bir tür tesellidir. Bir geçiş töreni olarak, telaffuz etmek hatta sadece 'zihninizin konsantre olmasına' yardım eden, yaklaşan bir tehdit olarak bile, ölüm hayatlarımızı tanımlamıştır.

DİZİN

A

Aborijin 8, 82, 121, 122, 125
Abraham Lincoln 197
Acheron Nehri 15, 37, 70
Adapa 19
Adena 34, 46
ahşap merdivenler 41
Ahura Mazda 87, 89
Alfred Wainwright 223
aloalos 47
Amanita muscaria 119
American Way of Death 194
Amerikan İç Savaşı 196
anahtar deliği höyükleri 46
Antyeshti 202, 203
Ars moriendi 169, 170
Arthur Conan Doyle 146
Aşure Günü 142, 143
Atalar 5, 113, 118, 128
Australopitekus 165
Avustralya 82, 121, 122, 145, 153
Ayahuska asmasının yaprakları 119
Ayar Mayar Killa Festivali 132
Aziz Edward 142
Azrail 6, 7
Aztekler 41, 43, 165, 166

B

Bardo Thodol 10
Barış Vadisi 143
Benin 151, 152
Betsileo 16
Bukit China 44
Bushmen 119
Büyük Cyrus 71
Büyük Gregorius 106
Büyük İskender 74, 75, 85
Byciskala Mağarası 160

C

Cadılar Bayramı 135
Cahokia 34, 163
Canterbury Tales 141
Castor ve Pollux 15
Celebes 11
Cenaze töreni 207
Charon 14, 15, 37, 70
Chaucer 141
Chinchorro 130
Coyote 21

Ç

Çatalhöyük 114, 115, 116
Çek Cumhuriyeti 40, 160
Çin 31, 33, 35, 44, 83, 145, 165, 205, 208, 209
Çin İmparatoru Shihuangdi 31
Çin mezarlığı 44

D

Daniel Defoe 176
Dante 40, 69, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 212

Dante'nin İlahi Komedyası 40, 97, 102, 104
Darius 75
David Pearce 48
David Pearce, Inside the Neolithic Mind 48
Demir Çağı 125, 156
Dies Irae 212
Diodorus Siculus 59, 161
düğümlü halatlar 41

E

Ekvador 162, 163
El Escorial 108, 109, 110, 111
Etrüskler 76
Evelyn Waugh 194
Extreme Unction 170

F

fakirler ölenlerin tüm günahlarını üstlerine alırlardı 174
Fayyum'da bulunan mumya portreleri 79
Fenians 199
Friedrich Engels 191, 217
Fu Hao 36

G

Galler Prensesi Diana 228, 229
Geoffrey Chaucer 141
Gettysburg 196, 197
Gettysburg Ulusal Mezarlığı 196, 197
Glasgow'un büyük Nekropolü 180
Gundestrup Kazanı 154, 156
gündönümünde güneşin 'ölümü' 16
güneşin ölümü 16

H

Hacı Ali 138
Haiti'de uygulandığı şekliyle Voodoo ve Küba'daki Santeria 128
hane halkı 114
Haniwa 47
Hanoi'deki Ho Şi Minh'in anıt mezarı 144
Haraldskaer Woman 158, 159
Hasan 137, 138
Hayalet Dansı 126, 127
Helmut Newton 224
H.G. Wells 217
Hıristiyanlık 41, 99, 166
Hindu geleneğinde, Antyeshti 203
Hochdorf 36, 37
Hopewell 34
Horatio 228
Ho Şi Minh 144, 145
Huitzilopochtli 164

I

I. Hetephers 35
II. Philip 108, 109
Inuit 24, 82
'Ipatovo'nun Amazon Prensesi' 36
Ixion 66, 67, 84

İ

İbn Fadlan 37, 156
İkinci Dünya Savaşı 145, 198
İmam Ali Camii 143
İran 8, 37, 85, 87, 88, 218, 219
İrlandalı bir festival olan Samhain 135
İsa Mesih 89, 94, 100, 213
İslam 137, 138, 143, 205, 209, 214, 230

J

Jack Wilson 126
jantlı tekerlekleri olan bir araç 37
Japon 46, 47, 83, 198, 207
Japon Shinto 83
Jessica Mitford 194, 195
Jivaro 162, 163
Jivaro kabilesi olan Macas 162
Johannes Gutenberg 169
John Donne 16, 229
John Evelyn 174, 176
Juan Bautista de Toledo
ve Juan de Herrera 109

K

Kadocalar 20
Kafa Avlamak 161
Kalabalık 182
Kanlı Kodu 179
karma ilkesi 14
Katoliklik 128
Kelebekler 41
Keltler 36, 161
'Kemiklerin dönmesi' 6
kendilerini cezalandırarak
yas tutuyorlar 142
Kensal Green 180, 181, 182
Kioyovalar 119
kofun 46, 47
Kral Arthur 123
Kraliçe Puabi 32
'Kraliyet Kabirleri' 31
Kung San 119
'kutsal orgazm' 120
kutsal orgazm 120
küller 72, 121, 212, 213, 217

L

Lakota Sioux 8, 39
Lenin 143, 145
Lenin için yapılan anıtmezar 143
Limbo 99
Lincoln 197

M

Madagaskar 6, 8, 30, 43, 47
Malacca'daki Bukit China'daki
(Çin mezarlığı) 44
Martin Luther 109
Maya 12, 113
megalitik 'mezarlar' 48
Mezarlar 141, 196, 209
Mezopotamya 19, 20, 30
Mısır Kraliçesi Nefertari ve
I. Hetephers 35
Mısırlılar 59, 65
Mictlantecuhtli 42, 43
Mumyalama 175

N

Natchez 157, 158
Navaholar 119
Necef 140, 142, 143
Nelson'a ilham verici bir veda 182

O

Odin 27, 28
oikos 114
Ortak Dua Kitabı 213, 230
Osiris 33, 52, 53, 54, 55, 57, 62, 64
Otopsi 178

Ö

Öbür dünya 40, 85
Ölülerin eski Slav festivali Radunitsa 135
Ölüler Kitabı 10, 55, 62
Ölüm dansları 181
Ölüm maskeleri 12
ölüm meleği 7
Ölüm Tanrısı 86, 87
Ölümün Amerikan Biçimi 192, 194, 195
Ölü yakma 203, 207

P

Papa I. 'Büyük' Gregorius 106
Paracas mumyası 32
Paskalya Ayaklanması 198
Pearl Harbor 198
Pedro Pizarro 129
Peru'lu Paracas mumyası 32
peyote 119
Piramitler 51, 57
Pisagor, Yunan filozofu ve matematikçi 15
Prens Albert 188
Protestanlık 109, 111
Psikoaktif ilaçlar 119
Psişe 14

Q

Quetzalcoatl 43

R

Radunitsa 135
Reenkarnasyon 14, 207
Requiem 212, 213
Romalılar 36, 69, 76, 77
Roma-Mısır toplumları 10

S

Sakha (ya da Yakut) 116
Salisbury Katedrali 134, 136, 142
Samhain 135
samsara 14
San Pedro de Hacas 128, 131
Santeria 128
Sati ayinleri 150
savaş anıtları 145
Savaşçı Bakireler 29
'Savaş makyajı' 124
Shihuangdi 31, 33
Shinto 83
Sigmund Freud 16, 200
Singapurlu Çinliler 13
Sisifos 66, 67, 68
Snowdon 225, 227
Sokrates 70
Son Sakrament 170
St. Augustine 17, 91
Strabo 161
Sultan Hasan'ın mezarı 137
Sümer mermerinden kaplar 31

Ş

Şamanizm 116, 117, 119, 120
Şii 142, 143
Şii hacılar 142, 143
Şili 130

T

Tac Mahal 138
Tahıl mumyası 54

Taoizm 208
Tartarus 66, 69, 83
"Terakota Ordusu" 31
The History of Hell 88
The Loved One (Sevdiğimiz) 194
tholos 72
Thomas Becket 141
Thomas Gray 170
Tibet 8, 10, 206, 207
Time Dergisi 218, 219
Tiwi 122
"Tollund Man" 157
Toltekler 112
Tolteklerin başkenti Tula 113
Toraja 10, 11
Turner 88, 90, 95
Turner, Cehennemin Tarihi 88
Tutankhamun 50, 51, 54, 63, 64, 65

U

Ur'da kazılan mezar malları 30
USS Arizona 198

V

Valhalla 28
Vampirizm 152
Veba 104, 169, 170, 175, 176
Vikingler 26, 39
Viktorya dönemi 18, 180, 188
Viktorya döneminde yas dönemi için sıkı adabımuaşeret kuralları 191
'Vix Prensesi' 36
Voodoo 128

W

Wadi-us-Salaam ("Barış Vadisi") 140, 143
Wang Chong 83, 85
Wellington Dükü 184, 186, 187
William Longespee 136
William Price 199
'Windeby Girl' 159, 160
Wovoka 126

X

Xhosa 124, 125, 126

Y

Yahudiler 89, 93, 210
Yahudilik 209
Yakut 116, 118
yamyamlık 165, 166
yapay 'yaşam desteği' 13
Yas 149, 150, 157, 202, 211, 228
Yaşayan erkekler ve kadınlar ve hayaletler arasındaki evlilikler 13
'Yaşayan ölü' 152
Yazata 87, 88
Yeni Gine 123, 163
yıllarca bir hayalet ile evlendiğini keşfeder 13
Yolngular 122
Yoruba 126, 128, 160

Z

Zerdüştçülük 85

İŞKENCENİN TARİHİ

İtiraf alma amaçlı "sertlikle" kasıtlı "zulüm" arasında akıl almaz incelikte bir çizgi...

İnsanlığını, vicdanını, ruhunu kaybeden işkenceciler; eklemleri etlerinden fırlayan, gözleri oyulup tırnakları çekilen, kendi kan gölünde boğulan mahkûmlar... Zihin işkenceleri, Demir Maske, Skeffington Prangası, Çivili Tabut, Bakirenin Öpücüğü, İspanyol Sandalyesi ve daha niceleri... Bu kitap size, içine doğmuş olduğunuz dünya düzenini sorgulattıracak. "Mowung, insanüstü iradesiyle yavaş ve temkinli kesim sürecinde sessizliğini korudu; önce yanakları, sonra göğüsleri, kollarının alt ve üst kasları, bacaklarının etleri ve bunun gibi pek çok yeri hayati noktaları zarar görmeyecek şekilde bedeninden sıyrıldı. Ağzını yalnızca bir kez açtı, hemen öldürülmek istediğini söyledi -bu arzusu kurbanına işkence etmekten vahşice zevk alan işkenceciler tarafından umursanmadı bile."

ISBN: 978-605-82621-9-5

CEZALANDIRMANIN TARİHİ

Cezalandırmanın mantığı nedir?

Hammurabi Kanunları'ndan günümüze; intikam, caydırma ve engelleme üzerine kurulu olan cezalandırma teknikleri toplumlar genelinde ne kadar başarılı olmuştur?

Kaç insanın hayatı sıklıkla değişen kanunlar ve işkence aletleri altında ezilmiştir?

Suç oranları yapılan kanunlar ve uygulanan cezalandırma yöntemleri ışığında yüzde kaç oranında düşmüştür? Sahiden düşmüş müdür?

"Cellat Pierrepoint: Devlet adına, ölümü -ölüm ne kadar adil veya haksız olursa olsun- en insani ve asil şekilde sağlama görevini yerine getirdim... Deneyimlerimin meyveleri ağzımda acı bir tat bıraktı, zira gerçekleştirdiğim yüzlerce infazın her birinin o ya da bu şekilde yeni cinayetleri önlemiş olduğuna inanmıyorum. İdam cezası, bana göre, intikamdan başka bir şey değildir."

ISBN: 978-605-68328-0-2